

valóság

A TARTALOMBÓL

Dr. Prieger Adrienn: Az európai identitás szerepe Törökország EU-csatlakozási folyamatában: „keresztény Európa” vagy „multikulturális Európa”?

Jakabffy Éva: Dienes Valéria életműve

Dr. Gesztesi Tamás – Dr. Gesztesi Enikő:
Bél Mátyás Notitiájának (latin–magyar) fordítói

Németh István: Szocializmusok (I. rész)

Gazdag László: Restrikciós csomag = neoliberais gazdaságpolitika?

Kakuk Gabriella: Külföldi állampolgárok ingatlanszerzése Magyarországon

Dr. Hajdú Gergely: A magyar gyermekvédelmi rendszer és annak jogszabályi környezete

M. Lezsák Gabriella: A Kis-Szamos völgyének régészeti repertórium

Kapronczay Károly: Ferenc József élete és megítélése magyar szemszögből

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
8

11

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2018. november LXI. évfolyam 11. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Tőkéczkői László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Lívია

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Az európai identitás szerepe Törökország EU-csatlakozási folyamatában: „keresztény Európa” vagy „multikulturális Európa”?

(Bevezetés) Törökország az Európai Közösségekkel 1963. szeptember 12-én kötött társulási egyezményt (Ankarai Megállapodás), amelynek Preambulumában a kitűzött cél Törökország Közösségekhez való csatlakozásának megkönnyítése volt.¹ Törökország 1987. április 14-én juttatta el tagság iránti kérelmét a Közösségekhez.² Az Európai Tanács 1997. december 12–13-ai luxemburgi csúcstalálkozóján megerősítette Törökország jogosultságát az Európai Unióhoz való csatlakozásra. Az Európai Tanács Brüsszelben 2004. december 16–17-én tartott ülésének Elnökségi Nyilatkozata megállapította, hogy „Törökország kellőképpen teljesíti a csatlakozási tárgyalások megkezdéséhez a koppenhágai politikai kritériumokat”, azzal az előfeltétellel, hogy „Törökország hatályba léptet hat konkrét jogszabályt”; és 2005. október 3-át jelölte meg a csatlakozási tárgyalások megkezdésének időpontjául.³ A csatlakozási tárgyalások jelenleg is folyamatban vannak, a harmincöt csatlakozási fejezetből csupán tizenötöt nyitottak meg, és mindeddig mindössze egyetlen fejezet ideiglenes lezárására került sor.

Ahhoz, hogy megértjük azt, hogy miért húzódik el ennyi ideje Törökország Európai Unióhoz való csatlakozása, először is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mihez is akar Törökország csatlakozni, vagyis mi az Európai Unió lényege. E körben magyarázatra szorul konkrétan az „európai” jelző mibenléte is.

Az európaiság meghatározása kapcsán napjainkban sincs egységes álláspont. Az európaiság-fogalom meghatározásának hiánya kihat Európa, valamint az Európai Unió jövőjére is. Az Európai Unió fejlődése során folyamatos viták zajlanak mind az európaiság fogalma, mind az európai integrációs projekt végcélját illetően. Ezt jól mutatta a sikertelen Európai Alkotmányszerződés ügye, amelynek kapcsán heves viták folytak arról, hogy annak Preambulumában a keresztény gyökerek legalább említés szintjén megjelenjenek-e. Az Alkotmányszerződés körüli viták hangulatát jól megragadja Molnár Tamás professzor magyar-amerikai katolikus filozófus, történész, politológus azon gondolata is, miszerint „a felemelkedő országok nem példaképnek tekintik a Nyugatot, hanem lehetőségnek saját meggazdagodásukra, ami nem jár együtt a nyugati hagyomány, a kereszténység elfogadásával.”⁴

Az Európai Közösségek alapító atyái – Robert Schuman, Konrad Adenauer, Alcide De Gasperi – katolikus vallású kereszténydemokraták voltak, ami fontos az európai integrációs törekvések valós célja és a kereszténység Európában betöltött jövőbeli szerepének vizsgálata során is.

A 20. század és napjaink egyik legfontosabb kihívása a migráció, amelynek kapcsán éles viták kerülnek napvilágra a multikulturalizmus terén. Fontos kérdés Törökország EU-hoz való csatlakozása is, mindezekre tekintettel lényeges vizsgálni azt a kérdést, hogy a keresztény-muszlim különbségek feloldhatók-e az integráció keretében. Európa jövője szempontjából meglátásom szerint a menekültválságban kulcsszerepet betöltő Törökország meghatározó erővé vált, miként ezt a fejleményt Molnár Tamás is már jó

egy évtizede előre jelezte: „[...] az európai egység nem kis részben retorikus marad, a helyi érdekek ezen keresztül érvényesülnek, és a periferikus hatalmaknak – amilyen Törökország vagy Izrael – nagy befolyásuk lesz az európai ügyekben.”⁵

(Elméletek az európai identitás kapcsán) Vannak, akik úgy vélik, hogy Európa nem is létezik, hiszen nincsenek természetes földrajzi határai, nincsen egységes kulturális és történelmi öröksége sem. Európa politikai értelemben vett meghatározása ugyancsak nem mondható egységesnek.⁶ Mindazonáltal az európai identitás kérdését az Európai Unió már 1973-ban, a koppenhágai deklarációban érintette, és annak egyes lényeges elemeit rögzítette is.⁷ Ez a deklaráció három pillért határoz meg, első a közös örökség és közös érdekek, melybe az európaiság értelmezésekor megfogalmazott kereszténység és polgári hagyományok tartoznak, ezt követően második az integráció melletti elkötelezettség, amelyet egészen a török csatlakozási tárgyalások komolyra fordulásáig következetesen végigvitt az Európai Unió,⁸ a harmadik pillér a felelősségvállalás a harmadik világ országait érintő közös cselekvésekért.⁹

Az európai identitás vizsgálata során számos nézőpontot vizsgálhatunk. Érdemes több álláspontot is elemezni, amelyek ezzel a szerteágazó és napjainkban is aktuális kérdéskörrel foglalkoznak. Meglátásom szerint napjainkban, amikor egész Európa a migrációs hullámmal néz szembe, fontos kérdésként merül fel az európai identitás mi-léteének meghatározása. Egyes EU-tagállamok veszélyben érzik az európai identitást a multikulturalizmus megjelenése kapcsán. Érdekes elemzést közöl az európai identitást illetően Lucie Tungul, az isztambuli egyetem cseh származású professzora.¹⁰ Cikkében, amelyben a diskurzuselemzés módszerét alkalmazva vizsgálja az európai integrációs folyamatot, úgy látja, hogy az Európa-fogalom áll a kérdés középpontjában. Utal Ole Wæverre (a Koppenhágai Egyetem tanárára), aki szerint három irányzat fejlődött ki: az egyik szerint nem egy Európa van, hanem sok (versengő Európák), a másik szerint az EU nem állam, inkább hálózat vagy posztmodern birodalom, míg a harmadik szerint az Európa-kérdés más kérdésekkel kapcsolódik össze, és az olyan felfogások, mint a nemi és nemzeti hagyományok, együttesen hatnak.¹¹

Tungul ez utóbbit tartja különösen érdekesnek, hiszen az úgy tekint az európai integrációra, mint amely azt definiálja, hogy milyen identitást vetít ki, ez milyen kölcsönhatásban áll az európai politika általános változásaira a legitimitáció, a történelem, a média növekvő jelentősége, az állampolgárság fogalma és a politika tekintetében.¹² Tungul maga is úgy látja, hogy az utóbbi húsz évben a volt kommunista országok és Törökország csatlakozásának kilátásai mélyen érintették az európai identitás jellegét és tartalmát illető vitákat és többé-kevésbé a növekvő különbség és kulturális befogadás kihívásaival kapcsolatos ütköző álláspontokat tükrözték.¹³

Ezt követően Tungul az identitásképző elemeket vizsgálja meg. Benedict Andersonra hivatkozva utal rá, hogy a nemzeti identitás szempontjából a nyelv a kulcsfontosságú, különösen a többnemzetiségű országokban, ahol a nyelv a leginkább látható jele a „máságnak?”; az Európai Unió azonban a nyelvet nem tudja egyesítő erőként alkalmazni, és az identitás más összetevőire kénytelen támaszkodni.¹⁴ Ezután hivatkozik Paul Valéry 1919-es írására, amelyben az európai identitás három forrását nevezi meg: a római jogrendet, a kereszténységet, és a görög filozófiát, amely e kettőt összekapcsolta.¹⁵ Kitér azokra a véleményekre, melyek szerint az európai identitás nem egyszerűen az ókori görög és római, humanista és racionalista eszmékből ered, hanem egy fájdalmas tanulási folyamat eredménye, amely kikövezte az utat a posztacionális európai demokráciának, amelynek keretei között biztosítva van mind a nemzeti-kulturális különbségek elismerése,

mind az „idegenek közötti szolidaritás” kifinomultabb intézményi formáinak létrehozása.¹⁶ Végül hivatkozik arra, hogy a zsidó-keresztény hagyományra, a humanizmusra és a felvilágosodásra helyezett hangsúllyal szemben számos tudós amellett érvel, hogy az európai identitás „mások”-kal szemben jött létre; mióta ugyanis az első közösségek megszültek, az identitás azért fejlődött ki, hogy megkülönböztesse a csoport tagjait („mi”) a többiekkel („mások”) szemben.¹⁷

Tungul ez utóbbi gondolatot vezeti végig: míg szerinte a nemzetek fogalma a külföldiek kizárásával jött létre, Európa egyesítő ereje a közös „ellenség” volt. „Minden identitás a »más«-sal szemben létezik, mivel az identitás és a különbség egy. ... az »Európa-gondolat«, amely azonosít »minket« európaiakat mindazokkal szemben, akik nem európaiak ... a határ »Mi és Ők között állandó átalakulásban és átmenetben van« ... és így a mást is mindig újradefiniálják. A környezet megváltoztatja a tartalmat, de nem törli el a múltat – míg a volt szocialista országokat még mindig »csökkent értékű« európaiaknak tekintik, így a törököket gyakran úgy tartják számon, mint Európa erőszakos, dekadens ellenségeinek a leszármazottai.”¹⁸ Törökország jóval régebb óta létező képe, a muszlim „ellenség a kapuk előtt”, a boszporuszi beteg ember, vagy mostanában az olcsó tanulatlan munkaerő forrása, nem könnyen adja át a helyét az emelkedő gazdasági erő és a működő muszlim demokrácia képének, amelyet az utóbbi időben sokan próbálnak előmozdítani Törökországon belül és kívül.¹⁹

Tungul hivatkozik arra, hogy már Hippokratész az az első ismert személy, aki a Kr. e. 5. században használta az Európa kifejezést, és úgy definiálta, mint nem ázsiai, vagyis az ázsiai ellentéte. „Később, Európa elsődleges »más«-a, a kereszties háborúk korától a muszlim Kelet, amely az oszmánok felemelkedése után főleg a törökökkel kapcsolódott össze. ... a Kelet (Közel- és Közép-Kelet) lett Európa »kulturális vetélytársa, és a Más legmélyebb és legtöbbször ismétlődő képe«, amely segített »meghatározni Európát, mint azzal ellentétes képet, eszmét, személyiséget, tapasztalatot...”²⁰ Ebből a szempontból Törökország létfontosságú szerepet játszott azzal, hogy kontrasztul szolgált Európa számára, és ez az értelmezés még mindig érvényesül, ami bonyolultabbá teszi egy kölcsönösen elfogadható, közös identitás kialakulását.²¹

Ugyanakkor Tungul úgy látja: míg a közös európai identitás elképzelése századokra nyúlik vissza és számos filozófus, államférfi és művész írásaiban megjelenik, az EU-identitás egy politikai cél az ESZAK megalakítása óta, egészen pontosan Jean Monnet és más föderalisták célja. A II. világháború után, a hidegháború korszakában a kontinens felosztása ideológiai alapú volt demokrácia és gazdasági liberalizmus (Nyugat-Európa) állt szemben a szocializmussal/kommunizmussal (Kelet-Európa) szemben. Az európai gazdasági integráció kulcsfontosságú eszköze volt a béke építésének a nyugat-európai térségben, míg az európai identitást az elitek úgy tekintették, mint ezen integrációs projekt sikerének előfeltételét mind gazdasági, mind politikai szinten, és néhány közös intézmény felállításában.²² A hidegháborús közjáték így erőteljes hatást gyakorolt az európai identitás fogalmára: míg a közép-európai országok Európát hazájuknak tekintették, és igyekeztek elfoglalni jogos helyüket a nyugati országok között, a legtöbb nyugat-európai számára Európa az egykori vasfüggönyig tart. Ráadásul a második világháborút, majd a hidegháborút követő migráció az EU-tagállamok közvéleményében aggodalmat keltett nemzeti identitásuk, és az európai identitás tartalmát illetően; a növekvő idegenellenesség nemcsak a nem európai bevándorlók, de az egykori keleti blokk bevándorlói ellen is irányul.²³

Tungul felhívja rá a figyelmet, hogy Törökországnak, amely magát mediterrán államnak tartja, a nyugati biztonsági rendszer részeként, egy 1923 óta folyó alapos modernizációs és nyugatosító programot követően szembesülnie kell az európaizálódás

követelményeivel és a koppenhágai kritériumokkal, amelyekkel Spanyolországnak, Portugáliának és Görögországnak nem kellett ahhoz, hogy részt vehessenek az integrációban.²⁴ Törökország esetében kérdésként merül fel az is, hogy egy erős muszlim hagyományú ország képes-e elfogadni a demokrácia európai modelljének értékeit és szabályait, vajon az európai identitás magában foglalja-e a muszlimot vagy annak tartalma éles ellentétben áll azzal. Felveti azt a kihívást és aggályt is, hogyan változna meg Törökország identitása, egy olyan országgé, amelyet problémás múlt és folyamatos identitáskeresés jellemez, ingadozva az oszmán múlt és a köztársaság modernizációs és nyugatosodási programja, Kelet és Nyugat, vallás és szekularizáció között.²⁵

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a békés együttélésre is vannak példák a középkori Európából: gondolhatunk a 13. századi ibériai államokra, vagy a muszlim vallású bessenyők magyarországi jelenlétére. Rostoványi Zsolt több helyen kifejti azt, hogy az iszlám világ és a Nyugat ütközését a szakirodalom általában 1798-hoz köti, amikor Napóleon expedíciós csapatai döntő vereséget mérve a mamelukokra meghódították Egyiptomot, azonban ennek ellenére az iszlám szinte keletkezésétől fogva jelen volt már Európában, s igen komoly hatást gyakorolt az európai – nyugati – civilizációra is. Az elmúlt évtizedekben kialakult konfliktusos viszony eredményezi azt a – Rostoványi szerint téves – elképzelést, miszerint az iszlám, mint „idegen test” van jelen a „keresztény” gyökerű Európában.²⁶

Törökország jelenleg is számos egyéb európai vonatkozással is rendelkezik: Törökország a NATO és az Európa Tanács tagállama is. A balkáni területek felé tanúsított különleges érdeklődése, az utóbbi két évtized során e térségben megtapasztalható kulturális és gazdasági befolyásteremtése is az európai politikához kapcsolja, csakúgy, mint az Európai Unióval kötött partnerségi megállapodás. Nem felejtkezhetünk el Musztafa Kemal Atatürk reformjairól, amelyek révén kulturális szinten is (latin betűs írás, nyugati típusú oktatás, nemek közti egyenlőség) Európához kívánta kötni Törökországot. Szintén Európához köti Törökországot a Németországban élő csaknem 3 milliós lélekszámú török kisebbség, a menekültügyi és terrorellenes együttműködés.

Törökország ugyanakkor tagja az Iszlám Konferencia Szervezetének (Organization of Islamic Conference, törökül: İslam Konferansı Örgütü vagy İslam Konferansı Teşkilatı), amely a világ második legnagyobb nemzetközi szervezete az ENSZ után, és 57 taggal rendelkezik. Székhelye Szaúd-Arábiában, Dzsiddában található.²⁷ A szervezet hivatalos nyelve az arab, angol és a francia. Az ENSZ állandó megfigyelői státuszával rendelkezik. A szervezet Rabatban, Marokkóban alakult meg 1969. szeptember 25-én Jeruzsálem és a Sziklamecset felszabadítása érdekében. Fő célja a szolidaritás erősítése az iszlám államok között. Valamint az iszlám értékek megőrzése, béke, igazság, emberi jogok védelme. Szervezeti felépítése: Iszlám Csúcstalálkozó, Külügyminiszterek Iszlám Konferenciája, Állandó Titkárság, Állandó Bizottságok, Csatlolt Szervek, Szakosított Intézmények, Kapcsolódó Intézmények. A kilencedik iszlám konferencián fogadták el az Emberi Jogok iszlám Nyilatkozatát 1990-ben, az emberi jogok tekintetében ez az általános irányelv a tagállamok számára, melyben sok más mellett védelemben részesítik a házassághoz való jogot, valamint a nő méltóságát tekintve egyenlőnek minősítik a férfival, a férj felelős a család fenntartásért és a jóléért. Jelenleg a szervezet főtákará a török Ekmeleddin İhsanoğlu már 2005. január 1-jétől kezdődően.²⁸

Fontos érzékelnünk, hogy Törökország kettős kötődésű ország. Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk Törökország Európai Unióhoz csatlakozásának kérdéskörét, vizsgálnunk kell a keresztény gyökerű Európa, és a muszlim Törökország ebből adódó különbségeit, ebből adódó nehézségek felmerülését is. A kérdés, hogy különböző kultúrájú, történelmi

hagyományú országok képesek-e jogközösséget alkotni. Ez a kérdés minden bővítésnél felmerült, de legelősebben éppen a török EU-csatlakozásnál. A törökországi, iszlámot hangsúlyosabban képviselő politikai irányzat erősödése világnézeti szempontból ugyan is növelte az EU–Törökország közti különbséget, ami felveti a kérdést, hogy belátható időtávon belül létrehozható-e az elvekre is kiterjedő jogközösség. Eközben Európában erősödik az aggály, hogy a pusztán szabályokra kiterjedő jogközösség az EU egész területén megváltoztatja az EU arculatát, megbontja a korábban létrejött jogközösség egységét, vagy átértelmezi a szabályokat.

(Az európaiság fogalmában a kereszténység fontossága) Ahhoz, hogy megértsük a „keresztény Európa” vagy „multikulturális Európa” problémakörét, mely napjainkban erősödni látszik, fontos vizsgálnunk, hogy Európa számára rendkívül fontosak keresztény gyökerei.

Ratzinger bíboros, a későbbi XVI. Benedek pápa meglátása szerint Európa pusztán másodlagos értelemben földrajzi fogalom, Európa elsősorban egy kulturális és történeti eszme.²⁹

Az Európai Bizottság egykori elnöke, Romano Prodi a következőket mondta a téma kapcsán: „nem [...] kételkedhetünk abban, hogy a kereszténység hatalmas mértékben járult hozzá azon értékek, ideálok és remények létrehozásához, amelyek ma az európai kultúra részeit alkotják. Európa történelmének nincs értelme a kereszténység történelme nélkül, annak erejével és gyengéivel együtt.”³⁰

A kereszténység szerepe, helye Európában, s az EU-ban viták tárgyát képezi napjainkban is. Erre megfelelően rávilágított a sikertelen Európai Alkotmányszerződés ügye, amelynek kapcsán heves viták folytak arról, hogy annak Preambulumában a keresztény gyökerek legalább említés szintjén megjelenjenek-e. Ahogyan Király Miklós írja *Európa Keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés* című cikkében a Preambulum kapcsán felmerült vitákról, az Alkotmányos Szerződést megfogalmazó Konvent bizonyos tagjainak ellenállása, különösen Belgium, valamint Franciaország ellenkezése miatt maradt ki Európa keresztény gyökereinek említése a bevezetésből.³¹

A Katolikus Egyház *Ecclesia in Europa* kezdetű állásfoglalása is kiemeli a kereszténység jelentőségét Európa történetében: „Kétségtelen, hogy Európa bonyolult történelmében a kereszténység központi és meghatározó elem, mely a klasszikus örökség megbízható alapján erősödött meg, s különféle etnikai-kulturális hatások gazdagították a századok folyamán. A keresztény hit formálta a földrész kultúráját, és történelmével elválaszthatatlanul egybenőtt, olyannyira, hogy ez a történelem érthetlenné válna, ha figyelmen kívül hagynák azokat az eseményeket, melyek meghatározták kezdetben az evangelizáció nagy korszakát, majd azokat a hosszú évszázadokat, melyek során a kereszténység Kelet és Nyugat fájdalmas megoszlása ellenére az európaiak vallása lett. A modern és jelen korban is, amikor a keresztények közötti megoszlások s a kultúrának a hittől való elszakadása miatt a vallási egység fokozatosan megszűnt, a hitnek változatlanul igen fontos szerepe van.”³²

Az Európai Egyházak Konferenciája Egyház és Társadalom Bizottságának alapdokumentuma is foglalkozik Törökország EU-hoz csatlakozásának kérdésével és felmerült problémáival.³³ Az alapdokumentum is rögzíti, hogy a „keresztény (és más) vallási kisebbségek teljes jogi elismerésének kérdése és a vallási közösségek emberi jogainak tiszteletben tartása továbbra is megoldatlan probléma Törökországban”. Valamint felhívja a dokumentum a figyelmet arra is, hogy a csatlakozási folyamat során egyre inkább nyilvánvalóvá vált az, hogy a szekularizmus nem hozott létre mégsem olyan szinten elmélyült gyökeret a török társadalomban, mint azt sokan korábban gondolták,

és a vallási eszmék jelentős szerepet játszanak a török társadalomban és politikában, napjainkban is.³⁴ A dokumentumban is szó van arról, hogy a kultúra rendkívül fontos tényezője az integrációs folyamatoknak, az európai identitás és kultúra szorosan összefüggő fogalmak, éppen ezért a török csatlakozásnál is nagy figyelmet kell szentelni az identitás és kultúra vizsgálatának.

Az Európai Unió integrációtörténetében nem a török csatlakozás az első eset, amikor identitási gyökerű aggályok merültek fel. A görög és a keleti bővítéssel kapcsolatosan is megfogalmazódtak kulturális gyökerű aggályok. Oroszország felvétele kapcsán megfogalmazódott az is, hogy egy nagyhatalom felvétele az Európai Unióba felborítaná az Unió belső erőviszonyait és megváltoztatná a jellegét, mert a csatlakozó ország méretét tekintve túlságosan nagy, más kultúra hordozója és nagyhatalmi ambíciói vannak. Ezek az aggodalmak még inkább igazak a török csatlakozás esetén. Ezenkívül számos nemzetbiztonsági, etnikai és szociális probléma merül fel mindkettőnél, amelyeknek az európai jellegű megoldása rengeteg közös pénzt emésztene fel, és nem maradna másra jelentős forrás, ezért e szempontok is meghatározó jellegűek a csatlakozás mérlegelése kapcsán. Mindazonáltal kiemelt fontosságú a történeti múlt szerepe egy társadalom be rendezkedésében és identitásában, a szabályok érvényesülésében.

(Az Európa fogalom meghatározása török nézőpontból – Ahmet Davutoğlu nyomán) Az identitás kérdésének felmerülése kapcsán azonban nemcsak nyugati gondolkodókat szeretnék idézni. Ahmet Davutoğlu, egykori külügyminiszter, majd miniszterelnök 2001-ben megjelent könyvében a következőképpen fogalmazott: az EU főbb szereplői „már nem a 19. század monolitikus és homogén struktúráival rendelkeznek. Az így vagy úgy gyarmatosító múlttal rendelkező európai országok [...] egyre inkább egyfajta kozmopolita szociokulturális struktúrává változnak. Ezeknek az országoknak mindegyike azzal találkozik, hogy a volt gyarmataikról [...] emberek áramlanak [be], ami által ezek az országok új arcot öltenek. [...] A sokféleség [...] idővel azzal szembeállít [az érintett országokat], hogy az európai identitást sokkal rugalmasabb fogalomnak kell tekinteniük. A szembesülés valójában egész Európa számára a demokrácia és a pluralizmus vizsgálja lesz. [...] Ezért az EU Törökország tagságával kapcsolatos magatartása a sokkal mélyebbről kiinduló európai válság jövőjével kapcsolatos komoly támpontokat ad majd. Európa ezt a vizsgát előbb vagy utóbb kénytelen lesz átélni, és a saját történelmével még egyszer szembenézni.”³⁵

Ahmet Davutoğlu Stratégiai mélység című könyvében részletesen kifejti álláspontját a változó Európa-fogalom és Törökország kapcsolatát illetően.³⁶ Meglátása szerint, ha a földrajzi és a történelmi paramétereket vetjük vizsgálat alá, akkor Törökország az európai kontinens és történelem természetes részének tekintendő. Davutoğlu azt mondja, hogy sem Európa, sem Törökország földrajzi elhelyezkedését nem lehet meghatározni a másik területén végbement történelmi események megértése és elemzése hiányában.³⁷ Davutoğlu a következőket mondja ezzel kapcsolatosan: „Ahhoz, hogy Európa helyét meg tudjuk határozni Törökország közeli kontinentális térségi politikájában, elsősorban azt kell értelmeznünk, hogy milyen változáson ment át magának a kontinensnek a geopolitika meghatározása [...] Törökország és Európa kapcsolatai általában a Törökország–EU kapcsolatokra tagozódik. E megközelítési mód abból fakad, hogy a hidegháború időszakában Európát – a történelmi háttérrel és politikai struktúrával alapul véve – Nyugat-Európával azonosították, ami azonban a szomszédos kontinentális térség meghatározásához elégtelen volt. Törökország és az EU kapcsolatait, jóllehet ezek Törökország legalapvetőbb paraméterei az ország európai kontinensbeli helyzetét tekintve, nem szabad egyetlen meghatározó tényezőnek tekinteni. Törökország Európán

belüli helyzete az EU történelmi és földrajzi keretein túli tényezőket is rejt. [...] Európa Ázsiától különálló kontinensként való meghatározása sokkal inkább történelmi, politikai, mint földrajzi tényezőként tudható be.”³⁸

Davutoğlu meglátása szerint a 16. századot követő időkben, Európában egy olyan gazdasági, politikai és kulturális fejlődést lehetett megfigyelni, amelynek hatását a gyarmatosítás megnövelte, és amely Európa központi szerepét erősítette a 19. században. A 20. század első felében is még ez a tendencia volt tapasztalható, ami ugyanakkor növelte az Európán belül kialakult feszültséget, ami végül két világháború formájában nyilvánult meg. A II. világháborút követően a nemzetközi hatalmi egyensúly az USA és Szovjetunió előretörése, magát az Európa fogalmat is megváltoztatta. Ekkor Európát elsősorban Nyugat-Európával azonosították, míg a Varsói Szerződés kereteiben elhelyezkedő Közép- és Kelet-Európa egy általánosított Kelet-fogalom hatálya alá került, amelyet korábban Ázsia országaira értettek. Ebből is látható az Európa és Kelet fogalmainak jelentésében bekövetkezett változás. A szerző szerint e folyamatokra reagálva született meg az Európai Unió gondolata, melynek keretében az Európa-fogalmat abszolút Nyugat-Európával kapcsolták össze. Az EU- és a NATO-bővítési folyamatok azonban Európa határai tekintetében ismét kiterjesztő tendenciát mutattak Közép- és Kelet-Európa irányában, ennek következtében az Európa fogalom tágult.³⁹

Mindez Davutoğlu szerint oda vezetett, hogy „[...] az új politikai földrajz az Európa-fogalom nemzetközi felfogását is jelentős mértékben kiszélesítette, ami szükségessé tette az Európa kulturális, történelmi és politikai intézményrendszeréhez kötődő, sajátos definíciók újbóli áttekintését. Így ma Európa egy kontinens meghatározásának kényszerét éli meg, Törökország pedig egyike azon országoknak, amelyek e kényszer központjában találhatók. Törökországban Európát egyrészt az egyfajta európaizálódásnak tűnő nyugatosodással és modernizációs törekvésekkel azonosítják [...] másrészt a létező európai határokon belüli közeli kontinentális térségként határozzák meg. [...] Törökország minden, Nyugat-Európához kötődő kapcsolata csak a Kelet- és Közép-Európához fűződő kapcsolatával nyerhet értelmet és folytonosságot nyújtó földrajzi dimenziót.”⁴⁰

(A kultúrák válsága következett be napjainkban?) Az Európai Uniót gyakran érik kritikák azzal kapcsolatosan, hogy noha rendkívül erős gazdasági közösséggé érett az integrációs folyamatok eredményeként, azonban a közös európai identitást mégsem sikerült létrehozni. Jó példa erre a napjainkban is zajló brexit folyamata is, valamint a migráció kapcsán kialakuló multikulturalizmus elleni hangulat Európában. XVI. Benedek pápa felveti azt a lényeges problémát, hogy napjainkban „[...] a pluralista társadalmakban, ahol különféle vallási, kulturális és ideológiai irányzatok együttéléséről beszélhetünk, egyre inkább nehezebbé válik egy mindenki által elfogadott, etikai értékekből álló közös alapot biztosítani, amely értékek megfelelő alapot nyújthatnának magának a demokráciának.”⁴¹

XVI. Benedek pápa 2006 novemberében Törökországban tett látogatást. Recep Tayyip Erdoğan török miniszterelnök a repülőtéren várta a pápát, s rövid megbeszélést folytattak. A találkozót követően Erdoğan elmondta, hogy XVI. Benedek támogatásáról biztosította Törökország európai uniós csatlakozását. „Azt mondta, nem vagyunk politikusok, de azt kívánjuk, hogy Törökország váljon az EU tagjává” – mondta Erdoğan sajtóértekezletén, hozzátéve ehhez, hogy ő arra kérte az egyházfőt: támogassa az ország EU-csatlakozását.⁴²

2006. szeptember 27-én Strasbourgban az Európai Parlament kiadott egy állásfoglalást Törökország csatlakozás felé történő előrelépéséről [2006/2118(INI)], melyben a Parlament rögzítette azt is: reméli, hogy XVI. Benedek pápa törökországi látogatása

hozzájárul majd a keresztény és muzulmán világ közötti kultúra- és vallásközi párbeszéd megerősítéséhez.⁴³ Ebből is láthatjuk, hogy a pápa törökországi látogatását az Európai Parlament is örömmel fogadta, és nagy reményeket fűzött hozzá. Habár ez a látogatás 2006-ban történt, jól szemlélteti azt a folyamatot, amely napjainkban is napirendi téma. Ferenc pápa 2014-ben szintén ellátogatott Törökországba, ahol együtt imádkozott a 300 millió ortodox keresztény hívő szellemi vezetőjével az isztambuli Szent György-templomban.⁴⁴

XVI. Benedek pápa már első könyvében, a Benedek Európája a kultúrák válságában című könyvében is rámutatott a kultúrák fontosságára. Művében hangsúlyozta, hogy a mai világot szemlélve, fontos reflektálni a kereszténység helyzetére napjainkban, és ezzel együtt Európa alapjaira is. Európát keresztény kontinensként és az új tudományok kiindulópontjaként említi, annak ellenére, hogy a kereszténység nem Európából indult ki, így nem minősíthetjük európai vallásnak, de a kereszténység Európában nyerte el kulturális arculatát, ennek eredményeként különleges módon összefonódik Európával.⁴⁵

Könyvének megírásakor már zajlottak a viták az európai Alkotmány preambulumáról, Istenre és a keresztény gyökerekre hivatkozás kapcsán. A pápa azon az alapon is kritizálja a javasolt hivatkozások kihagyását, hogy azokat olyan történeti ténynek tekinti, amelyet komolyan senki nem tagadhat.⁴⁶ Továbbá azt mondja, hogy bár gyakran a muszlimokat hozzák fel érvként az Istenre, keresztény gyökerekre hivatkozás mellőzése mellett, meglátása szerint azonban a muszlimok nem a keresztény erkölcsi alapoktól érzik veszélyeztetve magukat, „hanem annak a szekularizált kultúrának a cinizmusától, mely megtagadja a tulajdon gyökereit”.⁴⁷

XVI. Benedek pápa szerint, amikor felmerül a kérdés, hogy ki válhat az európai közösség tagjává, Törökország esetén egy olyan kulturális környezetről beszélünk, melynek nincsenek keresztény gyökerei, hiszen az iszlám kultúra befolyása alatt áll. „Atatürk megpróbálta Törökországot laikus állammá formálni, amikor megkísérelte az Európa keresztény világában kiérlelt laicizmust átültetni muszlim talajba.”⁴⁸ Ennek kapcsán feltehetjük a kérdést arról, hogy lehetséges-e ez? Európa laikus és felvilágosult kultúrájának alapítélei szerint csak ennek alapján lehet meghatározni Európa identitását, így minden állam, amely e követelményeknek megfelel, Európához tartozhat.⁴⁹ Azonban a pápa arról is ír, hogy nem tartja elképzelhetőnek azt, hogy azon értékek, melyeket mi általános érvényűnek ismerünk el, egyforma módon lennének megvalósíthatóak minden országban.⁵⁰

Hangsúlyozza azonban, hogy a mai világban megjelenő valódi szembenállás, nem a különböző vallási kultúrák között figyelhető meg, „hanem az embernek Istentől, az élet gyökereitől való alapvető emancipációja”, továbbá a nagy vallási kultúrák között mutatkozik meg. Ha a kultúrák összeütközésére sor kerül, az nem a nagy vallások, hanem a nagy történelmi kultúrák összeütközése lesz.⁵¹

(Zárszó) Meglátásom szerint nem szabad alulbecsülni a társadalmak vallási-kulturális meghatározottságát, a vallási tantételek közötti kibékíthetetlen ellentéteket. Tény, hogy az európai kultúra értelmezhetetlen a kereszténység nélkül; Európa keresztény gyökerei – a római jog, a görög filozófia, valamint a reformáció és a felvilágosodás hatása mellett – letagadhatatlan, meghatározó adottságként jelennek meg, és a kereszténység gondolatvilága és szemlélete máig jelentős befolyást gyakorol az európai kultúrára és identitásra éppúgy, mint a kontinens államainak politikai-közjogi rendszerére, dacára a nagymértékű szekularizációnak, és a kontinens elvallástalanodásának.

A 21. század kihívásait, mintha már előre látta volna Molnár Tamás is: „Veszély fenyegeti Európát: a soknemzetiségű és sokfajta kultúrával rendelkező identitás megszűnése a gazdasági érdekek sivatagának terjedése miatt, a szellemi értékeinek egyre erőszakosabb föld alá kényszerítése miatt.”⁵²

Meglátásom szerint Európa keresztény gyökereinek kérdése mindmáig nem került nyugvópontra, az Alkotmánytervezet elfogadásával és ezt követő elutasításával sem, ezért fontosnak tartom az „európaiság” fogalmának filozófiai gyökereivel és tartalmával napjainkban is foglalkozni. Molnár Tamás is kiemeli: „Európa, amelyet nem a saját filozófiája határoz meg, amely az atlanti ideológia mellé áll, elhagyja a történelmet, és mellékszereplő lesz egy másik történetben, amelyet mások írnak.”⁵³

Mivel Törökország és az EU kapcsolatában véleményem szerint a legnagyobb kihívás és a legnehezebben áthidalható probléma a vallási és kulturális különbségekből, az identitás különbségéből ered, éppen ezért ott kellene kezdeni a problémák vizsgálatát, és megoldást keresni. A vallási és kulturális különbségekre a megoldás a dialógus, a vallások és kultúrák között folytatott párbeszéd létrehozása.

Franz König bíboros felhívja a figyelmet arra, hogy minden dialógusnak az az előfeltétele, hogy közös értékek szolgáljanak alapul, és a felek a saját maguk meggyőződésének a feladása nélkül találkozzanak egymással. Meglátása szerint, ha az iszlám és a kereszténység között egy ilyen találkozást vizsgálunk meg, akkor látni fogjuk, hogy a közös alap nagyon is széleskörű. Mindkét vallás, a kereszténység és az iszlám is egyetemes vallás, mindkettő minden létező emberhez fordul, nemzetiséghez tartozástól függetlenül, mindenki számára felkínálja az üdvösséghez vezető utat. Mindkét vallás az egy Istent hirdeti.

Mindkét vallás azonban különböző, egymást kizáró kinyilatkoztatásra hivatkozik. A keresztényeknek Isten kinyilatkoztatása Krisztusban történt meg, és benne foglaltatik annak középpontja, ezzel szemben a muzulmánok számára a kinyilatkoztatás Mohamed próféta által és a Koránban történt írásba foglalással lezárult. Az iszlámban és a kereszténységben azonban közös, hogy az emberiség nagy részét híveiknek tudhatják és ezért a jövőben is fontos szerepet töltenek be a társadalomban.⁵⁴

JEGYZETEK

1 DR. KERTÉSNÉ DR. VÁRADI Szilvia: <i>Az Európai Unió bővítésének jogi aspektusai</i>, Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2014, 41. 2 DR. KERTÉSNÉ: i. m. 70. 3 SÖYLEMEZOĞLU, Sitki Hasan: Chapter 23, Judiciary and fundamental rights; the engine for the reform process in Turkey; <i>Law & Justice Review</i>, Volume: V, Issue:1, June 2014, 71. 4 Kommentár, 2009/6. Molnár Tamás körül, 12. 5 Kommentár, 2009/6. Molnár Tamás körül, 13. 6 SÁGVÁRI Bence: Létezik-e Európai identitás? <i>Kisebbségkutatás</i>, 1999/1, http://epa.oszk.hu/00400/00462/00001/13.htm (2017. 10. 22.) 7 European Communities: Declaration on European Identity, <i>Bulletin of the European Communities</i>, December 1973, No. 12, 118–122. 8 DR.. PRIEGER Adrienn: Törökország Európai	Unióhoz csatlakozásának jogi kihívásai, <i>Európai Jog</i>, 2016/2, 5. 9 MERKOVITY Norbert: Európai identitás. – A netpolgárok válasza egy nem létező fogalomra. In Szirmai Éva és Újvári Edit (szerk.): <i>Nemzetiségi – nemzeti – európai identitás</i> (Konferencia kiadvány), Az SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézetében november 12–13-án tartott konferencia előadásai, Szeged, 2009, http://mek.oszk.hu/08200/08200/08200.pdf (2015. 12. 05.) 10 TUNGUL, Lucie: Can “the other” become “us”? European Identity and Turkey, <i>Contemporary European Studies</i>, 2/2013, 5–25. 11 Uo. 6–7. 12 Uo. 6–7. 13 Uo. 7. 14 Uo. 7.

- 15 Uo. 7–8.
 16 Uo. 8.
 17 Uo. 8.
 18 Uo. 8.
 19 Uo. 9.
 20 Uo. 9.
 21 Uo. 9.
 22 Uo. 9–10.
 23 Uo. 10.
 24 Uo. 11.
 25 Uo. 11.
 26 ROSTOVÁNYI Zsolt (2008): Az európai muszlim közösségek differenciáltsága. In *Stratégiai kutatások: Kutatási jelentések: A Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia közötti megállapodás keretében végzett stratégiai kutatások főbb eredményei 2007/2008*, MTA–Miniszterelnökségi Hivatal, Budapest, 2008, 127.
 27 *İslam İsbirliđi Teşkilatı*, https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0İslam_%C4%B0%C5%9Fİbirlil%C4%9Fi_Te%C5%9Fİklat%C4%B1 (2017. 10. 03.)
 28 *9 Soruda Ekmeleddin İhsanođlu*, <http://www.diken.com.tr/9-soruda-ekmeleddin-ihsanoglu/> (2017. 10. 03.)
 29 *Európa lelki alapjai tegnap, ma és holnap*. (Ratzinger Joseph bíboros beszéde. 2004. május 13. Pázmány Péter Katolikus Egyetem) Budapest: Universitas Cattolica del Sacro Cuore – Olasz Egyetemközi Központ, 2005.
 30 PRODI, Romano: Az intézmények Európája és a karizmák Európája együtt dolgoznak. (Beszéd a 2004-es stuttgarti ökumenikus találkozón), *Távlatok*, 2004/3, 320–325.
 31 KIRÁLY Miklós: Európa Keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés, *Iustum Aequum Salutare II.* 2006/3–4, 67–69.
 32 *Ecclesia in Europa. Az Egyház Európában – II.* János Pál pápa apostoli buzdítása az Egyházban élő Jézus Krisztusról mint a remény forrásáról Európa számára, 24. pont, www.uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=34 (2017. 10. 01.)
 33 DR. PRIEGER Adrienn: A „Keresztény Európa” gondolata az akadálya Törökország EU-csatlakozásának? – „Európának... lélekre is szüksége van.” *Glossa Iuridica*, IV. évf. (2018) 3–4. sz. 149–165.
 34 EURÓPAI EGYHÁZAK KONFERENCIÁJA EGYHÁZ ÉS TÁRSADALOM BIZOTTSÁG: *Európai Integráció. Milyen integrációt szeretnénk? – Egyházak Európában, Európáért: témák és vitapontok*, www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2015/07/Europai_Integracio_Milyen_integraciott_szeretnenk.pdf, (2017. 09. 27.), 17.
 35 Idézi: PÉNZVÁLTÓ Nikolett: Törökország és az Európai Unió – Érdekek és értékek hálójában. In BARANYI Tamás Péter – SZÁLKAI Kinga: *Újhold. – A török külpolitika útkeresése a 21. században*, Budapest, Antall József Tudásközpont, 2016, 203.
 36 DR. PRIEGER: i. m. 149–165.
 37 DAVUTOĐLU, Ahmet: *Stratégiai Mélység – Törökország nemzetközi helyzete*, Budapest, Antall József Tudásközpont, 2016, 186.
 38 Uo. 187.
 39 Uo. 188.
 40 Uo. 188–189.
 41 RATZINGER, Joseph: *Benedek Európája, a kultúrák válságában*, Budapest, Szent István Társulat, 2005, 61.
 42 *Apápa Ankarában hídként jellemezte Törökországot*. <https://mno.hu/kulfold/hidkent-jellemezte-torokorszagot-a-papa-ankaraban-479967> (2017. 10. 12.)
 43 *Az Európai Parlament állásfoglalása Törökország csatlakozás felé történő előrelépéséről* (2006/2118(INI)), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2006-0381+0+DOC+XML+V0//HU> (2017. 10. 13.)
 44 *Búcsút int Ferenc pápa Törökországnak* http://hvg.hu/vilag/20141130_Bucsut_int_Ferenc_papa_Torokorszag (2017. 10. 13.)
 45 RATZINGER, Joseph: *Benedek Európája, a kultúrák válságában*, i. m. 32.
 46 Uo. 35
 47 Uo. 35–36.
 48 Uo. 39.
 49 Uo. 39.
 50 Uo. 41–42.
 51 Uo. 46.
 52 <http://www.magyar szemle.hu/cikk/MoIn%C3%A1r%20Tam%C3%A1s%20francia%20arc%C3%A9le#sdcndnote6anc>, *L'Europe entre parenthèses*. Paris, La Table Ronde, 1990.
 53 Uo.
 54 KÖNIG, Franz: *Sziklára épült ház*, Budapest, Szent István Társulat, 1994, 163–164.

Dienes Valéria életműve

„... énbőlőlem négy rapszódia kerekedett az élet folyamán. Mert négy szerelmem volt: a zene, a matematika, a filozófia és az orkesztika. Mind a négy révén valami többletet kerestem a világból...”

(*Portré – Az életút keresztmetszete*) Mi jellemezte Dienes Valériát saját vallomásai szerint? Úgy tűnik, kiugró képességeit, sokoldalúságát természetesnek tartotta, s nem időzött saját kiválósága felett. Ennek egyik oka lehet, hogy akit mindig egyforma intenzitással az intellektuális kíváncsiság mozgat, azt mindegyre az új szellemi horizontok vonzzák, s ezek felé tartva nem önmaga (a megismerő) köti le, mint inkább a megismerés és a megismert. Önmaga szüntelen kitágítása, és valamely „ügynek” való átadása természetes igénye; s mivel ez egyfajta transzperszonális dimenzióba emeli s ott is tartja, nem foglalkozik különösképpen önmagával. Ő leginkább azzal az eszmével jellemezhető, amellyel éppen azonosul. Mindezt nem is ő maga mondja ki, csupán a létezése.

Dienes Valéria
(1879–1978) **filozófus,**
pszichológus

Dienes (Geiger) Valéria szűkebb és tágabb családjában gyakori volt a kisvárosi környezetükhöz viszonyítva kiemelkedő intellektus és vérmérséklet. Másodfokú unokatestvére volt Babits Mihály; gyerekkorukban családjaik egymás szoros közelségében éltek – mind térben, mind a szülők, elsősorban az édesanyák szoros barátsága révén. Babits, akiről tudható, hogy egyes regényalakjainak (egy kortárs Babitskutató szavaival élve) „több köze van a valósághoz, mint azt ő bevallja”, kései regényébe, a *Halálfiába* (1927/1972) sok életrajzi elemet visz a Babits- és a Geiger-család történetéből, amellyel, hogy elsősorban bizonyos „regényes” epizódok nyilvánvalóan a fantázia szülöttei. Persze ahol a képzelet ilyen közvetlenül gyökerezik a való életben, ott azt is figyelembe kell venni – lélektani szempontból legalábbis –, hogy mindaz, amivel az írói képzelet saját múltjának meghatározó személyeit felékesíti, messze nem véletlen: de ez már pszichoanalitikus következtetési módot kíván, amit most mellőznék. Ám az alapvető karaktervonások ábrázolása

e regényben igen plauzibilis; így nem tartottam érdektelennek, hogy a regény nyújtotta bőséges anyagot, ha fenntartásokkal kezelve is, felhasználjam. Ez egyfajta polifóniát hoz megközelítéseembe, melyben a két alaphangot Dienes vallomásai és Babits írói „fantazmái” adják.

Dienes Valéria nem ad önmagáról kidolgozott jellemzést; inkább emlékekben, eszmékben és más emberek tükrében ragadja meg saját karakterét. Benső változásairól impreszionista képet nyújt, nem mély analízist. Leginkább az előadóként és nőként másokra gyakorolt hatását emeli ki. Valóban, külsejében is impozáns jelenség volt: sudár termetű, tekintélyt sugárzó és erőteljes; olyan arcvonásokkal, melyeket minél tovább szemlél valaki, annál harmonikusabb benyomást adnak, noha első pillantásra nem egészen szabályosak. Általános csodálat vette körül; már első előadásával (melyet a feministák előtt tartott)

kitörő sikere volt: „Kezdetől fogva éreztem, hogy hallgatóság előtt nagyon ura vagyok a szónak. Emlékszem legelső előadói benyomásomra. Magas emelvényen ültünk, átláttam az egész termet. Mondatok nem voltak kigondolva előre: pici cédulám volt pár sorral. Felálltam, mikor rám került a sor, és egyszerre éreztem, hogy minden rendben van. ... Az ilyen sikereimben nagyon boldogított azzal a kis embercsoporttal kialakult gondolati egység és mindig úgy éreztem, hogy együtt teremtjük meg az előadást. Ezért nem írtam le előadásaimat előre soha. Féltem a betűkből hazajáró gondolatoktól, zavartak volna, a gondolatnak ott kellett élnie, ahol kimondom.” (Dienes, 1963/1993).

A fenti sorokat is tartalmazó emlékezései egy pontján Dienes különös hangot üt meg, amely általános attitűdjétől eltérően komor színezetű. Ezek a momentumok apjával kapcsolatosak, azzal a liberális lapszerkesztő-üggyvéddel, aki még Valéria gyerekkorában hagyta el a családját. Az apa a Babits-regényben „nietzschei-ördögi” figuraként jelenik meg, „kinek mindent szabad” – bizonyára excentrikus egyéniség lehetett, de maga a família sem volt mindennapi jelenség. A *Halálfiain*ban képet kaphatunk e „szabadelvű”, intellektuális, az akkori normákhoz képest bohém, de meglehetősen viharos életű családról.

Babitsnál egyébként sok életrajzi adat szerepel a valóságnak megfelelően: például Geiger ügyvéd volt, Babits apja bíró; Geignérné a válás után letette az érettségét, majd elvégezte a tanítóképzőt; Babits négy évvel volt fiatalabb Geiger Valériánál, s időnként igen közel kerültek egymáshoz, máskor eltávolodtak. Mindketten Budapesten jártak egyetemre (Babits természetesen alsóbb évfolyamon), mégis inkább otthon barátkoztak, a szünidőben. Felnőttként egy szakaszon együtt fut életük fonala – Dienes Valériát és férjét, Dienes Pált mindennap felkeresi Babits, aki ekkor a *Gólyakalifa* című regényét írja, továbbá Dantét fordít, s az épp születő részleteket tárgyalják; ha pedig távol vannak egymástól, leveleket váltanak. Babits általában kétségektől terhesen ír, Dienes biztatóan. Íme, néhány jellegzetes sor Babits tollából: „Nem tudom, könnyen hihető-e, de neked el merem mondani, mert tény és úgy mondom, mintha gyónnék – a leghírhedtebb filozófiai fogalmak közül egy csomót (pl. a testek primár és szekundár sajátosságai, a Ding an Sich, a Schopenhauer-i akarát) lényegében magam megalkottam magamnak már egész kis gyerekkoromban... mielőtt csak sejtettem volna is, hogy mi a filozófia.” Másutt: „Milyen boldog vagy te Valéria, aki hozzá tudad kötni a lelket valami nagy dologhoz. Én valóságos nihilista vagyok – és ez igen bátortalanító tudat.” Babits költői identitását illetően fogalmazza meg kételyeit; részben filozófusnak érzi magát. Dienes, akinek számára a diszciplínák közti átjárás (és átjárhatóság) természetes, jó vigasztalónak bizonyul: „Te tudod, hogy a legnagyobb írók és költők Plató óta filozófusok, és Bergson után még inkább azoknak kell lenniök.” „Kevés hely van a világon, ahol önmagad lehetsz, úgy amint vagy, olyan lehetsz, amilyenek születtél, formák nélkül, magadra erőszakolt kényszerek nélkül, egyszerűen, önkéntelenül, úgy, hogy előre el sem határozod... és mindezt nem mágiából, nem szuggesztióból, hanem a legegyszerűbb emberi őszinteség természetes légkörének hatására.” (az idézetek forrása: Téglás, 1984).

Mind Dienesre, mind Babitsra elementáris hatást gyakorolt ez idő tájt a kortárs Henri Bergson filozófiája, mely mindkettejük életművébe szervesen beépült: hogy mily sokrétű módon, azt érdemesnek láttam külön fejezetbe foglalni.

Babits a házasságkötése után eltávolodik Dieneséktől. A *Halálfiain*, a Babits-életmű talán legnagyobb regényét Dienes már csak nyomtatásban olvasta; itt szembeülhetett a családjáról és önmagáról festett, csak részben hízelgő képpel. S hosszú évek bizalmas interakciói után meglepő, hogy a figurát mennyire nem hatja át a bensőség hangja: sokkal inkább a kritikáé. Imrust, az önmagáról mintázott főhöst továbbá annak édesanyját, édesapját, és valamelyest minden fontosabb szereplőt Babits a lelki

élet perspektívájából ábrázol; kevésbé igaz ez Dienes hasonmására, Hintáss Gittára. Ez az okos kis lény szinte felnőtt érettséggel, önállósággal jelenik meg már négyévesen, mintha nem is volna különösebb lelki élete: „Gitta kegyetlen kis isten, emberek sorsa felett ... Hangja csengett nagyosan s fagyosan, mint jégcsapok a szélben, különös hatással Imruskára, aki sötét szemekkel bámult az ajtóból, a nagy, sárga kutya mellől, az apró ladyre.”

Aki Dienes Valéria életművét s életét ismeri, nem egy rideg tudós impresszióját raktározza el vele kapcsolatban, inkább egy olyan egyéniség képét, aki a tudományos munkában is képes a „megismerő érezelemre” hallgatni, s ezáltal a személytelennek vélt témákat átéltesíteni. Memoárja (1963/1993) azonban, egy helyütt, váratlan és önkritikus módon cseng egybe a babitsi képpel; apját illető dolgokkal kapcsolatban ezt írja: „Csak azt tudom, hogy jobbra-balra titkolózni kellett. Legalábbis úgy éreztem akkor, hogy kell. [...] Nem minden hazugság vált ártalommal az eseményekben. Azzal meg nem törődtem, hogy a lélekben volt ártalom, nem is gondoltam, hogy lelkem van. Hát nem is volt sok nyoma a tetteimben.”

Babits Mihály

Az egyetemen Dienes és Babits egész más minőségben találkoztak, mint családi körben, ahol, mint leginkább „intellektuálisak”, jól megértették egymást. Ezt olvashatjuk a *Halálfiái*ban: „Gitta lehetett a művelt jó barát Gádoroson; itt ő is ennek a társaságnak tagja volt, csupa ismeretlen, s mindenféle szemináriumokban bennfentes fiúk és lányok közt, s mindenképp nagyon távol Imrustól, a jámbor „golyától”. [...] Gitta mindig sebbel-lobbal és fölhangolva jött, élénk és hangos vitákba merülve, mintegy elemében, magas és szellemi témákról: művelt fiúkkal peripatetikus izgalomban járva föl s alá; szájából, amint elment mellette, egy-egy idegen és tudós szó feccsent Imrus felé, s hóna alatt akkortájt folyton angol könyveket hordozott. Imrust főleg az angol

könyvek szégyenítették meg ... angol szótárt vett és egy mákszembetűs Shakespeare-t, hogy ne legyen Gittának több kamrához kulcsa a Szellem kincsházában, mint neki.”

Az „angol könyvek” jellegzetes attribútumai voltak az egyetemista hölgynek, aki hamarosan lefordította Locke és Berkeley egy-egy könyvét. Az angol filozófiai gondolkodás, empirizmus és szenzualizmus képezi a doktori disszertációnak, a *Valóságelméleteknek* (1905) is a főáramát, a német filozófia teljes háttérbe szorítása mellett.

Dienes az 1975-ös interjújában minderről a következőképp vall: „Babits Mihályt piciny gyermekkorra óta ismertem. De aztán az édesapját áthelyezték Pécsre, a Királyi Táblához – törvényszéki bíró volt Szekszárdon, ott pedig táblabíró lett –, és sokáig nem találkoztunk, csak amikor az egyetemre került. Akkor is inkább a szünidőben. Ő is a rokonaihoz ment, én is a rokonaimhoz mentem nyaralni. Ezek a rokonok egymással is össze voltak rokonodva. Az ő édesanyja legbensőbb barátnője volt az én édesanyámnak, az ő lakásuk az én nagybácsikámnak házában volt, a Séd-patak utcában.”

Az interjút készítő Vitányi maga is utal arra a megragadó képre, melyet a *Halálfiái* az egyetemista Dienes Valériáról lefest; Dienes nem tiltakozik, csak annyit fűz mindehhez hozzá, hogy a regényből semmit sem ismert előre. A fiatal Babitsról is van néhány szép szava: „Tüneményesen félszeg, nem szólt, örült, ha békével hagyták. Még aránylag legjobban engem bírt ki a rokon családból... inkább otthagya az ozsonnát, kijött az orgonabokrok közé és ott magyarázta nekem, hogy ő minden növénynek a

levelét megkóstolja. Ezt soha nem felejttem el. Azt mondta: »megízlelem az összes növényeket, mint ahogyan az embereket megízlelem«. „Benne annyi ellentét élt, hogy belső világa folytonos harc volt, állandó vita önmagával.”

Mindebből kitűnik Dienes Valéria elfogadó s megértő viszonyulása, alapvető szeretetképessége. A Babits-regény által hangsúlyozott jellemvonásai – koraérett értelem, naprakész műveltség, férfias tudományos érdeklődés és önállóság – mellett olyan nőies tendenciák is szembetűnőek, mint a szellemi-lelki társsal való egybeolvadás igénye, inspirációkra való fogékonyság, s hogy szinte mindenkit, akivel közelebbi kapcsolatban állt, „legmagasabb pontján megtartva” őrzött emlékezetében. Ahogy a konkrét eseményváz széttöredezett benne, úgy élete szereplői változatlan intenzitással voltak jelen; mindemellett lágy kontúrokkal, ami a másik lény elmélyült átélését tükrözi – ritka, megkapó és példa értékű viszonyulás.

Érdemes továbbá néhány szót ejteni arról, milyen kapcsolatban állt Dienes a feminizmussal amellet, hogy attitűdjében – társ-centrikusságában, gyermekszeretetében – kifejezetten nőies volt. A korabeli feminista mozgalom képviselői országsszerte több előadásra is felkérték, és ezekben Dienes rendhagyó nézeteket fejtett ki: „nem azért kell a nőt a társadalmat irányító erők közé formálisan is felvenni, mert „van olyan”, mint a férfi, hanem mert nem olyan, mint a férfi. Nem lévén olyan, mást vesz észre, mást emel ki, mást akar, ami talán a férfinak kevésbé vagy egyáltalán nem jut eszébe.” (1963/1993). Bizonyos, hogy Dienes Valéria örömmel fogadta volna a tudomány újabb felfedezéseit, melyek egyre inkább őt igazolják: az agy kutatás szerint például a különböző kognitív funkciók terén a két nemnek vannak komplementer erősségei és gyengéi. A nők „hatodik érzéke” is immár fiziológiai megalapozást nyer, hisz a nők állítólag olyan fizikai különbségeket vagy minőségeket (pl. illatokat) is észlelnek, amilyeneket a férfiak nem.

Jelentős női karakterisztikum Dienes felfogásában az, hogy a megismerés különböző tárgyait és módszereit az emberből, mint egészből eredezteti, aminek révén hajlamos azok közt új és gyümölcsöző összefüggéseket meglátni. Dienes Valéria szintézisreemtő elme: távolinak látszó témák összedolgozója, anélkül, hogy erre kifejezetten törekednék. Úgy tűnik, hogy ez az ő esetében a természetes látásmód. Ezen alapul polihisztóri beállítottsága: az egyik tudományban való elmélyedés hozzáad ahhoz, amit egy másik diszciplínában, vagy épp a művészetben alkothat. Ami a pszichológiát illeti: ez éppen akkoriban vált le „hivatalosan” a filozófiáról, és kezdte körvonalazni önálló módszerét, amikor Dienes Valéria született. Maga is írt e fiatal tudomány státusáról egy értekezést (Galilei Füzetek, 1914), s a lélektan ellentmondásait a bergsonizmus irányában látta feloldhatónak, ami viszont ismét visszavezet a metafizikához.

Jelen korunk multi/interdiszciplináris törekvései mennyire megfelelnének Dienes szellemi alkatának!

Visszakanyarodva még egyszer a relációk elemzéséhez, Babits nem tűnik méltányosnak unokanővérével szemben; és még inkább igaz ez a férjre, Dienes Pálra. Dienes Valéria reá szintén a legmelegebb hangon emlékezik; olyannyira, hogy időskori közeli ismerőse ezt írhatta (Gadányiné, 1983): „Amikor Dienes Valéria ezt megtudta [ti., hogy Pál Angliában egy tanítványával él együtt], harag nélkül hazatért két fiával, és egyedül nevelte fel őket elég nehéz körülmények között. Nagyon szerethette Pált; még az utolsó naplójába is azt írta, vele szemben „szeretetadósna” érzi magát. A tanítvány pedig, aki annyira megtetszett Pálnak, hogy miatta elhagyta feleségét, néhány év múlva másvalakivel Amerikába távozott, és Pál öregségére magára maradt.”

Dienes Pál és Valéria házassága hosszú ideig rendkívüli lehetett, és nagymértékben alapult barátságukon: szinte minden érdeklődésükben osztoztak. Pál matematikus volt, de részt vett a „filozofálásban” és később az „orkesztikázásban” is, Valéria pedig maga is

matematikus végzettségű volt, saját matematikai eredményekkel. Társaságuk is közös volt: a Huszadik Század polgári radikális köre, ahol mindketten előadásokat tartottak. Úgy tetszik, nem volt köztük döntő alkati és világnézeti eltérés: nyitott és kulturált lények voltak, akik nem akartak polgári, konvencionális házasságot; és habár „biztosak voltak” abban, hogy köteléküket soha egyikük sem akarja majd megszakítani, megállapodtak, hogy csak addig maradnak együtt, amíg mindketten akarják; tovább egyik sem köti a másikat.

Dienes Valéria megtartotta szavát. Különös véletlen folytán ő maga is közrejátszott abban, hogy férje megismerhette azt a hölgyet, akit azután feleségül vett: „... Sári annál a családnál volt, ahova én Pált elhelyeztem. Ezt nekem Pál Bécsből írta meg, és ez egy földrengést csinált bennem. Igazi nagy földrengést!” (1975). Azután Dienes gyermekeivel Bécsbe ment, mivel a budapesti orkesztikai iskolát már nem tudta fenntartani. Együtt töltött el egy nyarat Pállal; tolerálta annak új kapcsolatát, amely mellett a házasságot, gyermekeik érdekében, fenn akarta tartani. Pál azonban új család alapításában gondolkozott, további gyermekeket kívánt magának; ám e kívánsága – második feleségének a szüléstől való félelme miatt – nem teljesülhetett. Eközben, mint tudjuk, Valéria egyedül nevelte két fiát. A legkevésbé igenelhető mozzanat Pál részéről, hogy egyik gyermekét volt feleségétől peres úton kísérte megszerezni. Dienes Valéria ez idő tájt tért meg; és akihez életproblémájával fordult, nem kisebb személyiség, mint Prohászka Ottokár. Végül Dienes megvárta, amíg kisebbik fia, Zoltán betölti a 18 évet: csak az érettségi után küldte ki Pálhoz Angliába. A család így szimmetrikusan kettészakadt; és e széthúzás, sajnálatos módon, mintha máig is tovább öröklődne, a sokféle tehetség, nagyszabású pálya és az anyai életerő mellett (Dienes Valéria 99 aktív és alkotó évet élt; idősebbik fia, Dienes Gedeon táncörtörténész, kritikus és nyelvész 90 évet; Dienes Zoltán, a matematikai pedagógia világhírű megújítója, 97 évet).

Dienes Valéria, a kapcsolatok és kommunikáció eszmei hirdetője s gyakorlati „művésze”, aki szót értett a munkásgimnázium növendékeivel, aki egész csapat gyermeket nevelt a Duncan-kolóniában, s akit neves személyiségek sora fogadott barátságába, családi kapcsolatait tekintve nem tudott teljesen alkotni. A válás, mint sorseselemény vet árnyékot szülei és az ő életére is (akkoriban ez, mivel ritkább, még inkább „sorsnak” tekinthető). Valószínű, hogy apja zsarnoki, excentrikus személyisége, férji hűtlensége, majd távozása meghatározta a férfiakkhoz való viszonyát; illetve, hogy e korai benyomásokat a maga sajátos módján elaborálva, a szerelemben rendkívül idealisztikussá vált, s lehetőség szerint kizárólag szellemi-lelki társat keresett: „Szívesen éltem volna teljesen »józsefházasságot«” – írja vallomásaiban (1963/1993). Miután elvált, mindvégig egyedül maradt, ugyanakkor két ember emelkedik ki barátai sorából, kikhez két világnézeti fordulata kapcsolódik: Henri Bergson, aki a spirituális, metafizikai gondolkodás felé vonzotta; és Prohászka Ottokár, aki megtérése után volt „lelki vezetője”.

Mindezek a váltások rapszodikusnak tűnhetnek, ugyanakkor életre szóló impulzusok fakadnak belőlük. Dienes a materializmuson kívül semmihez sem vált hűtlenné. Megtérése után nem vetette el a bergsoni tanokat, sőt Prohászka „engedélyét” kérte ahhoz, hogy a Bergson-életmű fordítását továbbra is folytathassa. A táncművészettel sem szakított, hanem vallásos „misztériumjátékokat” kezdett írni az orkesztika nyelvzetén. Tendenciája nem a kirekesztés, a vallási „türelmetlenség”, hanem az, hogy mindent a vallásba olvaszt bele, és mindent azzal egyeztet össze. Távolról sem mutatja a dogmatizmus semmi jelét; a *Hajnalvárásban* (1983) kijelenti, hogy megfogalmazásai valójában kérdések és közelítések: egyfajta „kérdés-metafizikát” művel, tudatosan lezáratlanul, nyitottan az eljövendő megvilágosodás

lehetősége felé. Talán csak a doktori értekezés, a *Valóságelméletek* redukált, szigorú gondolatvezetése kelt némi nosztalgiát a késői művek olvasójában – az ifjú Dienes íránt...

(*Az életút hosszszemléte*) Dienes apja liberális ügyvéd, lapszerkesztő volt. Később elhagyta családját, Valéria pedig – anyjával – Pápára költözött, ahol kijárta a polgári iskolát. Győrről a tanítóképzőt végezte: itt, egyik kollégiumi társnőjétől hallott először arról, hogy immár nők is járhatnak egyetemre. Ő akkor még nem is tudta pontosan, mi az egyetem – de elhatározta, hogy jelentkezik oda. 1901-ben megszerezte az érettségit, majd a Bölcsészkarra való felvételt is. „A tudomány, a science érdekelt: matematikára és fizikára mentem, a matematika volt az, ami igazán elragadott, és abból sarjadt ki az igazi, a filozófiai fokozat. Filozófiát kerestem a matematikában is, dacára, hogy előbb csináltam matematikai tételeket, mint filozófiát” (Dienes, 1975).

Kísérleti fizika tanára Eötvös Loránd, akinek „fő jellemvonása az volt, hogy mindig a valóságot akarta velünk megtalálni; vizsgákon mindig ilyen kérdéseket tett: meglóbalta az aranyóráját és azt kérdezte: „mi történik most?” [...] Egyszer egy vizsgán megnyomta a csengőt, és azt kérdezte: „mi történik most?” És a vizsgázó azt felelte: „bejön az Ádám”. Ádám az ő hivatalsegédje volt, aki behordta az összes készülékeket. Eötvös igazán a valóság szerelmese volt...” (uo.) Nem kevésbé jelentős filozófia-professzora, Alexander Bernát. Dienes életében tőle hallott először filozófiát: „előadása olyan mély benyomást tett rám, hogy most is megvan az eszemben” (uo.) Az angol filozófusok közül Berkeley ragadta meg leginkább, az ő látásméletét és *Párbeszédeit* ültette át magyarrá.

Kollégái közül hármat említ szeretettel: Fejér Lipót matematikust, Zalai Béla filozófus-matematikust és későbbi férjét, Dienes Pál matematikust. Hogy is történt az eljegyzés, majd a közös munka? Megtudhatjuk az interjúból:

„... hogyan és mikor választott a fiúk közül?

– Ő, hát az hosszú folyamat volt, mert én nem mindjárt választottam. Mi legelőször megismerkedtünk Dienes Pállal, sőt ezt a megismerkedést valaki előkészítette, aki akkor bevallotta nekem, hogy szerelmes belém, Fejér Lipi...

– Fejér Lipótra, a világhírű matematikusra tetszik gondolni, ugye?

– Igen. Fejér Lipi mindig üldözött engem a szerelmével, de csak az ablakmélyedésig jutottunk el. Azt mondta nekem: „tudja, én most be fogok mutatni magának két darab zsenit”. Egyszer aztán, mikor a kollégáimmal a vizsgáin voltunk, elibém hozta ezt a két embert, Dienes Pált és Zalai Bélát. Ők ketten együtt végeztek Debrecenben és együtt tanultak a matematikai szakon. Persze, mi rögtön nagyon jól barátkoztunk Dienes Pállal, de hogy miért, azt ma sem tudom megmondani. Annyi bizonyos, hogy rögtön hozzáfogtunk egy nagy filozófiai probléma megoldásához: hogy vajon a görög filozófia őseredeti görög, vagy Keletről lopott. Ő azt mondta, Keletről lopott, én azt mondtam, hogy őseredeti, bennük fogant.” (uo.) Ettől fogva minden vasárnap együtt kirándultak: Fejérrel, Zalaival, Dienes Pállal; később Pállal kettesben a Margitszigetre jártak ki. Sokáig „csak a matematikai és filozófiai alapgondolatok szempontjából” törődtek egymással. Azután Pál egy évre kiutazott Párizsba: itt alkotta első matematikai tételeit. Hazajövelekor, 1905-ben együtt doktoráltak; Pál a Taylor-sor konvergencia-körének rendkívüli pontjaiból, Valéria pedig a *Valóságelméletek*ből. Ez volt egyben eljegyzési szertartásuk is: „A doktorra fogadom ünnepség alatt az ábécé szerint éppen egymás mellett álltunk, egymás mellé tett kezünkben észrevétlenül kicseréltük a jegygyűrűnket és már jegygyűrűvel mentünk a „doktorra fogadom” négy kézfogását elfogadni...” (uo.)

De nemcsak a tudomány és neves művelői töltötték ki Dienes Valéria ekkori életét: „a muzsika gyermekkori, ősi vágyam volt... de nem volt elég pénzünk arra, hogy a Zeneakadémiára feljöhessek. Ezt mindig nélkülöztem, és végre is, mikor egyetemi hallgató lettem, beiratkoztam a Zeneakadémiára” (uo.) Először a zeneszerzést sajátította el Kösslernél, aki az első évben minden órán egy harmonizálást adott fel (kész dallamot négy szólamúvá kellett változtatni), a másodikban pedig kontrapunktálást (a dallamot úgy kellett szólamosítani, hogy az sorban minden szólamba belekerüljön). A zene születéséről és befogadásáról szerzett tapasztalatait összegzi majdan *A zenei alkotás és hatás lélektana* című esszé.

Dienes Valéria széles spektrumot felölelő stúdiumairól és alkotásairól azt mondhatjuk, amit ő maga Binet-ről annak általa fordított műve elé írt le: „nehéz volna róla rövidesen összefüggő képet nyújtani, ha önként nem fűzné azt egyetlen fonálra a problémáról problémára, tudományról tudományra haladó ember érdeklődése” (Binet, 1916, VII.).

Mi ezen érdeklődés lényege, amely először a természettudományok – fizika, matematika –, majd a filozófia, esztétika, zene; később a lélektan, a metafizika és a táncművészet felé vitte Dienes? Melyik irány az alapvető ezek közül? Talán leginkább maga a sokirányúság, amely nem nyugszik meg egyetlen tárgyon, figyelme mindenre kiterjed, amiben az ember kifejezi, illetve megérti önmagát. Ez ama diszciplínák közös pontja, amelyek társításán már Dienes egyetemi professzorai is meghökkentek, minthogy doktorandusként a matematika mellé a filozófiát és esztétikát vette fel. Már ebben is tükröződik eredetisége: nem szokásos és kitaposott pályát követett, amely általában egyoldalúan természettudományos vagy humán, sőt ennél még szűkebb, hanem a felszínen igen különböző ágak összetartozó voltát megpillantva, kezdettől interdiszciplináris irányba indult el. Sokfelé nézésének természetes kiegészítője a közös eredők iránti érzékenység: a valóság-elméletekről írott értekezés lélektani érvekkel áthatott ismeretelmélet, a Bergson-interpretáció pedig pszichológiára alapozott metafizika; e két ág a fő kérdéseknél egybeér, s közös úton fut tovább. A matematika sem különül el a szellemtudományoktól; erről – egy visszatekintés során – így vall: „az esztétika főleg a zenén keresztül hatott rám, zenei szerelmem termelte esztétikai érdeklődésemet. A mai napig is úgy látom a zenét, mint minden más művészet alapanyagát. Hiszen még a képeket is úgy kell „letapogatni”, hogy „időzítsük” őket. Tehát igazában véve még egy mozdulatlan esztétikai benyomást is csak mozgással émsztek meg, és mozdulat révén értek meg. A mozdulatban pedig matematika van, mert idő-függvény; mihelyt megmozdul valami, már csak matematikával lehet leírni” (uo.).

Nemcsak sokoldalú érdeklődés, hanem a létszemlélet változékonysága is jellemző Dienesre, s ebben mindig nagy szerepet játszanak a barátoktól eredő inspirációk. Férjével 1906-ban kerültek a *Huszádik Század* szellemi vonzáskörébe; barátai a polgári radikálisok, „a második reformkorszak motorjai”: Jászi Oszkár és Szabó Ervin (Vezér, 1993). Utóbbival Madzsar Aliz és Jászi Oszkár szalonjában találkoztak először. Dienes a Társadalomtudományi Társaság választmányi tagja, könyvtárosa és rendszeres előadója volt: első előadásai filozófiai kérdéseket tárgyaltak a materialista monizmus szellemében. Szabó és Jászi, „két búbjós ember”, legbensőbb barátok voltak: „mindegyiknek mindig ellentétes megoldás jutott az eszébe, és mindegyik kitarzott a magáé mellett” (Dienes, 1975). Szabó Ervin alapelve az volt, hogy minden gondolatnak szabad folyást kell adni. Ezért írhatott Dienes bergsonista cikkeket a *Huszádik Század*ba akkor is, amikor már nem volt a haladásban hívó pozitívista és spenceriánus többé. Dienes tehát volt anyag-elvű és szellem-elvű, később – misztikus jellegű élmény folytán – vallásos is; ám mind az anyagi, mind a szellemi létezését a tudati folyamatok elemzésén keresztül

közelítette meg. A tudatra való mindig újbóli rátekintés teremt hidat eltérő témák és nézetek közt; hogy matematikus nyelven szóljunk: ez a sokféle irányú-mélységű vektor egyik kirajzolódó eredője. Ezért választottam ezt vezérlő szempontnak e tanulmány megírásakor.

(A pszichológia szerepe a valóságelméletben: a tudás fundamentumáról)

A doktori értekezés tárgya

A *Valóságelméletek* című doktori értekezés tisztán elméleti munka, amely önálló filozófiai bizonyítást közöl. Kiindulásában ismeretelméleti mű: egzakt levezetését adja annak, ahogyan tapasztalatainkból a világ létezésébe vetett hitünket indukáljuk; másrészt ezen indukciót a világ létének ontológiai bizonyítékává emeli – s mindezt lélektani tényekre alapozva. A probléma felvezetése kapcsán pedig egy részleges filozófiatörténetet is felvázol, amivel kettős célja van: a kérdés kibontása, körülménye – dialógus a különböző előfeltevések által vezetett gondolkodókkal –, és az eszmetörténetben megmutatkozó egység illusztrálása. A gondolatokat nemcsak mint meglévőket tárgyalja, hanem keletkezésükre és alakulásukra is tekint: az eszmék születésének feltételeire, folyamataira – s ezen keresztül magára a gondolkodóra. Képet kapunk arról, milyen „személyes egyenletek” állhatnak a különböző szellemi teljesítmények háttérében: nemzeti hovatartozás, elődök, a filozófus által művelt más tudományok, vallás, és nem utolsósorban a motivációk. Dienes tehát nemcsak a filozófiai érvelésben hívja segítségül a lélektant, hanem a filozófiatörténeti magyarázatban is: természetes vonzalma viszi erre. A filozófia történetében Dienes szerint a „gondolategész” elemei „a többivel szerves kapcsolatban élve, alakulva fejlődnek, a tartalmukból folyó törvényeséget szüntelen hirdetve” (Geiger, 1905, 4. o.).

A történeti gondolat kifejtése

A probléma története az eleaiakkal kezdődik, akiknek alaptétele: az érzékelés csal, a lét „nem-született, romolhatatlan, egész, egyetlen, rendületlen és teljes” (Parmenidész, 1985, 9. o.); keletkezése nem lehet a nemlétezőből, mivel nem gondolható el, hogy nem létezik, illetve, hogy mi serkentené a nemlétezésből való növekedésre. A folytonos keletkezés tehát csalóka, ám szuggesztív látszat, minek következtében igen elterjedt vélemény (doxa). Parmenidész ezért – az Igazság kifejtése után – „az emberek vélekedéseit” is előterjeszti (Parmenidész, 1985, 11. o.).

Hogyan jutott el a filozófia az örökké változhatatlan lét elvont fogalmához, amely ellentmond a konkrét tapasztalásnak? Mi készíteti az embert arra, hogy gondolataival felülírja a mindenütt keletkezést és elmúlást mutató érzékleteit – hogy a fizikaiból túl lépjen a metafizikaiba? Dienes válasza: „Alig jelent meg ott az első absztrakció, a szám, az emberi lélek elkápráztatva saját erejétől, megalkotta a legtávolabbra vivő absztrakciót: a lét fogalmát” (Geiger, 1905, 4. o.). Mindez objektív és szubjektív egyfajta inverziójához vezet: a gondolkodás csalónak mondja az „objektív” felé mutató érzetvilágot, mivel az nem közelíti meg az elgondoltak tökéletességét, állandóságát; s éppen a merőben szubjektív elméműködés adatainak tulajdonít valóság-értéket. Nem véletlen, hogy ez a püthagoraszai tanok elterjedésével együtt jelentkezett. Püthagorasz egyszerre volt próféta és a tiszta matematika megalkotója. A matematikai tudás – úgy tűnt – egzakt, biztos, és bár alkalmazható a való világra, elsajátításához nincs szükség megfigyelésre: ahhoz elegendő a tiszta gondolkodás is. Ezért lett ideális tudomány, amely meghaladja az empirikus ismereteket; ha „az érzéki világ nincs összhangban a matematikával, annál rosszabb az érzéki világra” (Russell, 1994, 48. o.).

Az eleai filozófiában látszat és lét között nincs semmiféle átmenet, egyikben sincs semmi a másiktól, a doxában semmi nincs az igazságból. Ezen ellentét áthidalásaként – és az érzékekben való természetes bizalom megnyilatkozásaként – értelmezi Dienes az állandó változás Hérakleitosznak tulajdonított alapelvét: az érzékelt változás, keletkezés nem látszat; sőt éppen a változás törvényszerűsége az, ami állandó.

Démokritosznál is a látszat és valóság szembeállítását találjuk: „Az ismeretnek két alakja van: az egyik valódi /igazi/, a másik homályos; a homályoshoz tartoznak mindezek: látás, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás. A valódi pedig el van választva ettől” (Görög gondolkodók 2, 1993, 60. o.); „Csak megszokás /konvenció/ folytán van szín, édes és keserű, a valóságban azonban csak atomok és űr” (uo., 61. o.).

Plátón idea-tana Dienes szerint az „első káprázat”: ezt az örök és változatlan létezőkre érthette. Tudás és vélemény szembeállítása Platónnál is alapvető: előbbi az érzékek feletti létezőkre, utóbbi az egyedi, érzékelhető dolgokra vonatkozik. E dolgok önmagukban nem létezők, csak részeseülnek a létből (örök ideájukból): tehát vannak is, meg nincsenek is.

Arisztotelész már közelebb jár a szenzualizmushoz, az anyag létét nem tagadja; az anyag ugyanakkor határozatlan, csak a forma (a valóság) által lesz határozottá – tehát a legalsóbb az értékek sorában. Az érzékelés azáltal lehetséges, hogy az anyagot az idea, a gondolkodás érzékelhetővé formálja.

A sztoicizmus adja az empirikusok klasszikussá vált jelszavát: „*nihil est in intellectu, quod non fuerit prius in sensu*”. „A gondolkodás inercijája viszi innen a materializmus felé őket, csak anyag van, a finom, mint erő áthatja a durvát” (Geiger 1905, 6–7. o.). Az epikureizmus már minden elméleti tudást elvet: csak gyakorlati tudásra van szükség, abból is csak annyira, amennyi az életben eligazít. Ilyen tudás forrásául csak az érzékek szolgálhatnak, mert ezek nem csalnak. „Innen már csak egy lépés van a föltétlen szkepszis felé, mely a gondolkodás elernyedésének produktuma.” Majd a „meditáló keleti szellem megzavarja az egészséges görög fejlődést”; „A dogmák uralma súlyosodik az emberi gondolkodásra”. A tudásban nem bíznak többé; egyetlen ismeretforrás a hit lesz, s a filozófia a teológiát szolgálja. E korszakban a szenzualizmus el kell, hogy hallgasson.

A kereszténység egyeduralma elleni lázadás az ókori szellemiség jegyében történik. A közösségből „erőszakos »én«-ek, zsarnokok nőnek ki”. „A filozófia első szavai közt újra megjelent az érzékekben való bizás”. Telesius barát állítása szerint Istent hihetjük, de nem tudhatjuk; csak az érzékek biztosak. Campanella, ki szintén e jelszót vallotta, 26 évet ült miatta börtönben. Giordano Bruno vitalisztikus pantheizmusa is az érzékek felé való hajlást mutatja. A tudomány fő restaurálója pedig Francis Bacon: a tudás forrásaként az érzékelést jelöli meg, melynek tervszerű berendezése a kísérlet. A tudományos ismeret alapja az indukció, amely az egyestől az általános felé halad. Dienes ebben is egyfajta kompenzációt lát: a kutatási hajlam „visszapattanását” az érzékelés felé. Ezen az empirikus fonalon halad tovább a disszertáció: ennek érvrendszerét követi nyomon s viszi tovább a lélektani alapelv és bizonyítás felé. E szemszögből tekint a racionalizmusra, amellyel osztozik a tudományos alapú filozofálás követelményében, ám ellenkezik a tudás választott fundamentumában. Az empirizmus minden tudást az érzékelésből eredeztet, eszménye a természettudomány; a racionalizmus az értelmet jelöli meg a tudás forrásául, s a belátást tekinti az igaz ismeret kritériumának. Empirista nézőpontból – így Dieneséből is – a tapasztalat mellőzése a racionalista fel fogásban eleve hiányt okoz; így szüksége van e hiány pótlásaira: ezek az innáta ideák és az istenfogalom, melyek olyan határozatlanok, hogy épp ezért mindenre jók. A tudás forrása az értelem, kritériuma pedig a belátás. Descartes „matematikus és francia – predestinálva a racionalizmusra”.

Thomas Hobbes az, akiben egy pillanatra felhangzik „a szenzualizmus elmélyítéséből fakadó tiszta szubjektívizmus (fenomenalizmus). A tudás forrása az érzékelés. De az érzékelés nem mutatja a valóságot, hanem csak az érzékeink természetét” (uo., 10. o.). A szubjektívizmus a szenzualizmusból ered, s belátva, hogy az érzékek szubjektívek, minden objektív valóságot megtagad. *Esse est percipi*. A szenzualizmus az ismeretelméletre korlátozódva, csak a tudást azonosítja az érzékek adataival; a szubjektívizmus – levonva a szenzualizmus ontológiai konzekvenciáit – már az egész létet. Hobbes szerint az érzéki ismeret szubjektív: ez azonban nem jelenti, hogy mindenki számára különböző, hanem hogy az egész emberiség e szubjektív módon – érzékei által – ismeri meg a valóságot. Nem a színek, hangok stb. a valóságosak, hanem ezek ismeretlen okozói. Ám e felismerés nem járja át Hobbes filozófiájának egészét: más helyeken úgy fejt ki materializmusát, mechanikáját, társadalomelméletét, mintha az érzékeken keresztül megnyilvánuló objektív világban hinne.

Dienes John Locke-ot nevezi a pszichológiai gondolkodás megalapítójának. Locke az ismeret lélektani alapjait vizsgálja. Szenzualizmusából azonban nem vonja le a szubjektívista konzekvenciákat: nem tud lemondani egy – az érzékektől részben független – objektív valóságról. Engedményt tesz: minden érzéklet szubjektív, kivéve a tapintást. Ezt szó szerint nem így fejezi ki, hanem a testek »primary« és »secondary« tulajdonságain keresztül. Elsődlegesek a tehetetlenség és a matematikai tulajdonságok – de ezek is bizonytalanok, a külvilág léte is. Locke azonban nem sokat időz ezen.

„George Berkeley szigorú, éles pillantása látja meg az alapproblémát, helyezi ide a hangsúlyt.” A szempont már Hobbes-nál és Locke-nál is megjelent, de relevanciáját Berkeley ismerte fel. Az ő érdeme, hogy először megpillantotta e kérdésnek kérdésvoltát: „Nagyobb elme kell ahhoz, hogy egy, a közhit által úgyszólván intuitívá lett »igazság«-ban megoldásra váró problémát, kérdést lásson meg – mint a készen álló feltett probléma tényleges megoldásához.” (uo., 22. o.). Ettől kezdve a kérdést egyetlen empirista gondolkodó sem mellőzhette. Berkeley elemzése szerint minden tulajdonság szubjektív: az „elsődlegesek” is. Kár, hogy Berkeley püspök volt: következetes szenzualizmusa szubjektívizmushoz vezette, de vallásossága nem illett össze empirizmusával. Dienes kémiai analógiával szemlélteti a filozófiai rendszerek belső egységével kapcsolatos nézeteit: „A racionalistának kellene az istenfogalom meg az innáta eszmék, nélkülök nem él meg. Az empiristának nem kell, természetből vitetik a materializmus felé. Berkeley sajátos közép a kettő között. Empirista, mert angol; szubjektívista, mert szigorúon gondolkodik és Istent akar, mert püspök. A gondolkodásában feleslegnek kell maradnia. A magában következetes filozófiai rendszer, mint az elemek kémiai egyesülése tartozik egybe, hol csak bizonyos kombinációk lehetségesek” (uo., 11. o.). Az empirizmus a materializmussal alkotna gondolategészt. Berkeley-t azonban megakasztja a szubjektívizmus és istenhite; így a materializmus, mint fölösleg válik ki rendszeréből. „Így meri kimondani egy angol, hogy csak Isten van és elmék.”

Dienes szerint mindez már az affektív logika eredménye: ez a hajlamaink, hitünk, szimpátiánk által kedvelt gondolatban látja a célt, s ezt akarja bizonyítani, miközben erőszakosan keres utat a racionális logikánktól elfogadottak és a szeretett végső igazság között. Ha ezen érzelmi logika eredményeit Berkeley rendszeréből kihagynánk, nem maradna más, mint a kérdés exponálása, „de az olyan kristálytisztá, egységes módon, a hogyan kevés filozófus gondolkodott és beszélt” (uo., 12. o.). A tévedés az érvelés közepén mutatható ki, ahol azt állítja: a szellemi szubsztancia létrehozásához képzeteinkből következethetünk. Ám ennek alapján észleleteinkből – analóg módon – az anyagi szubsztancia létét is levezethetnénk! Vagy ha ez helytelen konklúzió, úgy az is hibás, amely a szellemi szubsztancia létét állítja.

Ez utóbbi fonalon indul el David Hume, akinek számára már a szellemi szubsztancia sem több, mint képzetek halmaza. Hume-nál a szenzualizmus a természetes fejlődés folytán torkollott bele a szubjektívizmusba. Amit valóságnak hiszünk, azt Hume szerint ismétlődő tapasztalatainkból vezetjük le: ennek példái az ok-okozati törvényszerűségek, amelyek két dolog gyakori egymásutánjának megszokásából erednek. Mindezzel a megismerés objektív értéke kétségessé válik: a filozófiában feltámad a szkepszis. „Hume habozva áll meg a mélység előtt, bizonytalanul ejti el a gondolkodás fonálát...”. A szubjektívizmusból, szkepticizmusból nem tud továbblépni, „pedig a szubjektívista álláspont tarthatatlan – olyan, mint a kémiai elemek a kiválás pillanatában – bármilyen közelsővel egyesülnek, hogy stabilis egészet alkothassanak... /Hume/ gondolkodásában a szubjektívizmus valósággal *in statu nascendi* él. Az objektív világ léte nem biztos – de hisszük... Ez az állapot nem lehet tartós. A szenzualizmus és empirizmus a gondolatok immanens tehetetlenségi erejénél fogva torkollott be a szubjektívizmusba, ... s csak innen kiszabadulva, eme tisztítóútz után lehet jogosult vezető irány a filozófiában” (uo., 13–14. o.). Hume kimutatta az objektívításba vetett hit lélektani eredetét; gondolkodásának fő tárgya az emberi értelem volt.

John Stuart Mill számára a lélektan már a szellemtudományok alapja; az objektív valóságba vetett hit problémáját is – a merő szubjektívizmus kiindulópontjából – pszichológiai elemzés révén kísérli megoldani, rámutatva arra az indukcióra, amelynek végkövetkeztetése, hogy a külső világ létezik. Ehhez két lélektani tény posztulálására van szüksége. Az egyik: az emberi elme megtanulja, hogy adott előzmények után nagyjából milyen következményekhez juthat, azaz várakozásra képes. A másik: e várakozás az asszociáció törvényei szerint történik, melyek az érintkezés és a hasonlóság elvei; ezek szerint a képzetek hajlamosak felidézni a hozzájuk hasonlót vagy azt, amely velük együtt fordult elő. Bizonyos dolgok együtt-létezése indukció eredménye: ha a szimultán érintkező képzetelemek soha nincsenek külön, úgy tűnnek fel, mintha a külvilágban sem tudnának külön létezni – az együtt-létezésükben való hit intuitívnek látszik, pedig egyszerű indukció. „Ha minden hideg test nedves is volna, s ha nem volna olyan nedves test, amely meleg, akkor nem lenne külön szavunk a hidegre és a nedvesre, akkor nem volna ránk nézve külön nedvesség és hidegség, hanem a kettőnek együttese, amit egy szóval jelölnénk” (uo., 16. o.).

A külvilág létébe vetett hit a legszigorúbb alapú indukciók egyike, amelynek valószínűsége bizonyosság: hiszen soha nem fordult elő, hogy e hitünkben csalatkoztunk volna. Valaminek a létében hinni nem más, mint az a meggyőződés, hogy ha megfelelő feltételek közé helyeznénk magunkat, a világ bármelyik részéről szert tehetnénk érzetekre. A külvilág tehát érzetek lehetőségének a csoportja. Az érzékelhetőség tudata a várásból ered, a várás az emlékezetből, ez pedig az asszociációból: így ezek a külvilág objektív létébe vetett hitünk pszichológiai alapjai. A köztudat soha nem is ment túl a tárgyak létének ezen a felfogásán; csupán a filozófia tette a létfogalmat teljesen tartalmatlanná, ezáltal értelmetlenné.

A világban fellelhető törvényszerűségeket nem az egyes érzeteinkből vonjuk le; azok nem is mutatnak ilyen jelleget. A törvényeket érzetlehetőségek csoportjaira vonatkoztatjuk; éppígy a szavakat is, amelyek alatt ezeket értjük, s nem a pillanatnyi érzeteket. Ezen túl, más személyek létét is indukáljuk. Honnan tudunk a rajtunk kívüli eszméletek létéről? Mill az eddigiekkel analóg módon válaszol az interperszonalitás problémájára is: saját testünkhöz – amely szintén érzetlehetőségek csoportja – látunk hasonlókat, ebből következtetünk arra, hogy azok is tudattal rendelkeznek. A társak ránk nézve érzetlehetőségek, önmagukban tudatállapot-sorozatok. Mivel saját cselekedeteink tudatosak,

mások érzékelt cselekedeteihez is ezt posztuláljuk; és mivel saját testünk változásai bennünk érzetvilágot keltenek, s látunk olyan hasonló változásokat, amelyek bennünk nem keltenek érzeteket, azt feltételezzük, hogy más tudatban viszont keltenek.

Az anyag nem több, mint állandó érzetlehetőség; Mill csakis ebben az értelemben állítja az anyag létét. A lélek – ennek megfelelően – a tudati megnyilvánulások állandó lehetősége. Ego és non-ego Hamilton szerint – aki ellen Mill vitairatát írta – a tudat eredeti adatai; Mill ezt tagadja: mindkettő sok ismétlés alapján létrejövő következtetés. Indukcióink feltételét, az emlékezetet Mill nem tudja megmagyarázni: „Egészen összezavarodik itt ez a világos fő” (uo., 20. o.). Az indukciót „megpróbálja alkalmazni az egóra is, amelynek törvényei alapján indukálta a non-egót. És ennek a vizsgálatnak egy pontján megadja magát. Egy germán gondolat mered eléje és nem mer hozzányúlni. Az én tud önmagáról – ez analízálhatatlan, felfoghatatlan”; csak azért nem teszi meg a következő lépést, „mert ezt a tipikus germán gondolatot a maga kelta józanságával képtelen megközelíteni” (uo., 15. o.).

William James Dienes szerint azért bírálta igen élesen Millt, mert ő állt hozzá a legközelebb; pedig ő maga is csaknem ugyanolyan természetű akadálnál adta fel. James lélektanának alapténye, hogy a gondolatok vannak, folynak; s gondolatok alatt itt a pszichikai élmények összességét értjük. Ez tisztán időbeli alakulás; folytonos, egységes történet, egymásba szövődő elemekből, melyek mindegyike perszonálissá akar válni; a dezintegrálódott, személytelen elemek olykor – a normális tudat gyengesége esetén – külön személyiséggé gyűlnek össze.

A tudatfolyam nemcsak időben, hanem minőségben is egyenes vonalú haladás, amelyben nincs visszatérés. Az önmagával mindig egyenlő, a tudatba ki- és besétáló képzet gondolata a nyelvhasználatról félrevezetett önfigyelés eredménye. A folytonos tudatáramlást látszólag megszakító hézagok a szubjektív tapasztalat számára nem léteznek: „Csak tudom, hogy most bizonyos ideig nem volt tudatom, hézagot nem érzek, mert a hézag előtti utolsó tudatelemeimbe szövődik a hézag után megjelenő tudatháló; a nem tudatosan töltött idő összezsugorodik, nincs” (uo., 24. o.). Az idő e szubjektív értelmezése – mely megkülönbözteti a tudat számára levő időt a fizikailag mértől – Bergson elméletében kap centrális szerepet, amellyel a későbbiekben részletesen foglalkozunk. A james-i időfelfogás tehát közel jár a bergsoni tartam gondolatához.

Visszatérve a szakadatlan tudatáramlásra, ebben nemcsak időbeli szakadás, hanem kvalitatív ugrás sincs: a tudatállapotok egymásba folynak, nem pedig egymás mellé rakódnak. Vannak lassabb és gyorsabb lefolyású tudatállapotok. Az asszociációs pszichológia James szerint úgy született, hogy a gyakorlatlan introspekció csak a gondolatfolyam nyugvópontjait vette észre, mivel ezek a szembetünőbbek, ellenben az átmeneteket nem lehet ilyen könnyen elkülöníteni és beazonosítani. E tranzitív állapotok tartalom nélküliek, csak „beirányításuk” van. „Ezek teszik a tudat alapszínét, ragasztó-anyagát, vagy akármiféle metaforával élve, azt a beágyazást, mely a különálló substantív részeket folyamegésszé teszi”. A tranzitív állapot „beirányító” szerepe például egy elfeledett név keresésekor érhető tetten: ez nem üres, hanem határozott tudatállapot, aktív keresés, várás. „Érezzük gondolataink »honnan«-ját, mielőtt megérkeztek volna. Az elmúltak és a vártak bizonyos felhangerű módosulást adnak a jelen tudatállapotnak” (uo., 25. o.). A tudatfolyam alapanyaga tartalmatlannak látszik, s a már lejátszódott tudatelemek foszlányaival (fringe) van kitöltve. Ám nem ügyelünk erre az alapanyagra: bennünket csak a konklúziók, nyugvópontok érdekelnek.

A tudat továbbá tőle független tárgyakkal foglalkozik, azok közül választ. James azonban nem analizálja a tárgyak tudattól független voltát, mint azt Mill tette; annyit állapít meg, hogy a tárgyak elgondolása mindig egy osztatlan lelkiállapot.

Az én szó tartalma – illetve a neki megfelelő tudatállapot – nem mindig ugyanaz: többféle én van. Az én és az enyém közt nincs szigorú határvonal; sőt, az én bármely tartalma szigorúan véve csak „enyém”. Nem beszélhetünk valamely mögöttes, tartalmatlan, tiszta eserről: ez ugyanúgy hiba lenne, mintha a tárgyak tulajdonságainak hordozójaként egy ismeretlen, homályos szubsztanciát feltételeznénk. A tudatfolyam egy része az énnel identifikálódik. „Ez az én-érzés nem valami kiváltsága az egónak. Ugyanezt az identitást érzem az egész non-egóra is, annak minden egyes tárgyára. Mindez a tudatállapotok hasonlóságán és folytonosságán alapszik” (uo., 27. o.). Az én egyrészt az empirikus személy, amely objektív és statikus, másrészt az ítélő gondolat, amely szubjektív, s az időben folytonosan felismeri magát. A haladó gondolat mögött nem találjuk meg a gondolkodót: de ez maga a gondolkodó.

Ezen a ponton áll meg James. Azt a kérdést, hogy e gondolat hogyan tudja átörökölni a másiktól az egész múltat, egyéniséget, nem válaszolja meg. „Akárcsak Millt hallanók: »Legjobb lesz elfogadni a tényt, mint magyarázhatatlant«” (uo., 27. o.).

James-nél realitás hite a folytonosságban egymást követő tudatállapotokból sarjad ki. Minden létezik – legalábbis tudatállapotként. Ilyen értelemben a szárnyas lónak is van realitása. Nemléte onnan ered, hogy összevetjük más tudatállapotokkal: amelyek a nem szárnyas lovakat tartalmazzák. Ezek a tudatállapotok együtt nem állnak meg; amely elbukik, az fantázia-tárgy státust kap, de mint ilyen, mégis létezik. A lét szubuniverzumai önmagukhoz képest tökéletesek, de amint egymáshoz viszonyítjuk őket, választani kell közöttük. „Minden gondolkodó ember választ magának egy végső valóságú világot, s realitás-hitében mindent ehhez viszonyít” (uo., 29. o.). Így aztán minden realitás szubjektív: forrásai mi magunk vagyunk. „Érzelmű és aktív életünkkel minél szorosabb viszonyba kell jutni valaminek, hogy valóságként bányunk el vele. A valóság tartalmilag nem gazdagítja a gondolattárgyat, csupán praktikus relációt állapít meg közte és a valóság itéletét hozó egyén közt” (uo., 29. o.). Milyen érdek adja a realitást – milyen belső, valódi viszony? James válasza, hogy mindent hiszünk, amit csak lehet; bármely reláció, erősebb híján, elég ahhoz, hogy tárgyat reálisá tegye. Ilyen tulajdonságok erőszakolják ki a realitást: figyelem kihívása, érzelmi tartalom, akarat, oki fontosság... Mindezeknek leginkább az érzetek felelnek meg, így legtöbbször ezeket tartják végső realitásnak. James a többrányú egóból kiindulva fejté meg a valóságban való hitünket; ez az énből kiindulva fogyó erővel terjed. Fő tudattények az érdek és az érdeklődés: ezeket kell magyarázni.

Dienes itt szakítja meg a valóság-elmélet történeti fejlődésének fonalát. A német filozófiát teljesen kihagyja ebből, minthogy az szerinte nem tett hozzá új gondolatot, csupán az agoloktól átvett érveket elemezte tovább.

Ezután arra keresi a választ – immár önállóan –, hogy fenntartható-e az empirizmus érzékleteink szubjektív volta ellenére. Van-e jogunk tudatosan is hinni abban, amiben az emberiség – néhány filozófus kivételével – évezredek óta hisz? Ezek a kérdések a szubjektumból fakadnak, tehát pszichológiaiak; ezért a pszichológia – Millnél és Jamesnél látott – fejlődésével közeledtek megoldásukhoz. A filozófia alapkérdése így, szubjektívizmussá tömörülve, a lélektanba torkollik. Minden kérdés megoldásának végső fóruma a pszichológia, közvetlenül adott tudatállapotainkon túl nem léphetünk (később, a lélektanról írott esszében a filozófia – sőt metafizika – lesz a pszichológia fundamentuma).

Lélektani érv a valóság létezése mellett

Dienes tehát – mellőzve minden metafizikai fogalmat – tisztán lélektani okokkal kísérli meg bizonyítani az objektív valóságot. Egyetlen közvetlenül hozzáférhető adottságunk a tudatfolyam: ennek törvényszerűségei alapján kell levezetni az objektív világot – s benne

az objektív én – létét. Mi a lét? Dienes a definíció megadásakor Mill és James nyomán halad, majd összevonja kettejük gondolatait. A létezés a valamiről való érteink visszatérésének állandó lehetősége; másféle létezés – lélektani szempontból – nincsen, s más szempont ezen túl nem létezik. S amint James mondja: minden létezik, legalábbis, mint tudatállapot. A két tétel összevonása pedig: „valaminek a léte egyértelmű azzal, hogy tudom, az a valami tudatfolyamomnak részévé lehet” (Geiger, 1905, 34. o.).

Az objektív különbözőségét a szubjektívtól igen plauzibilis érveléssel vezeti le: az objektívet pszichológiai aktivitásomtól függetlenül egzisztálónak érzem; nem sikerül, „hogy ne lássam a tintatartómat, ha ránézek, vagy ne halljam a katonabandának fülsértő, bántó cintányérját, dobolását, ha mellettem elhalad” (uo., 34. o.). Ami az organizmus bizonyos feltételek közé helyezésével mindig ránk kényszeríti magát, aminek puszta lélektani aktivitásunkkal el nem tüntethetjük, ami a passzivitás érzését kelti: annak adunk objektív létet, indukálva tőlünk való függetlenségét. Mindezek élénk tudatállapotokat váltanak ki bennünk; s ezen állapotok tőlünk független okát nevezük anyagnak.

James az emlékezésnél állt meg az analízisben; Dienes azonban a fenti levezetést könnyen általánosíthatónak találja a múlt megőrzésére is: az emlékek valóság-erővel rendelkeznek, amely érzet-alapjukból származik. Ha egy emlék valós voltában hiszek, ez annyit tesz: most is éppúgy kénytelen lennék érzékelni, ha az adott múltbeli feltételek közé kerülnek. A realitás-érzést legtöbbször nem a közvetlen érzékelés adja, hanem éppen az emlékezet, amely ugyanolyan objektíváló tudatállapot, mint az érzet, csak alacsonyabb fokú; s objektíváló képességét az érzetektől veszi át.

Az érzetek objektív voltán túl az igazságok is léteznek. Mit jelent ez; miként léteznek az igazságok? Mint tudattények. Amint a tárgyak percipiálásának, az igazságoknak is megvannak a maguk feltételei, de ezek nem érzetiek, hanem gondolatiak. Ha egy igazság logikai feltételeit megismertem, lehetetlen, hogy maga az igazság is ne legyen számomra kényszerítő erejű. Sőt, elég emlékeznünk egy olyan pillanatra, amikor belátuk, ez az igazság – miként elég emlékeznünk a Gellérthegy benyomására, hogy létében higgyünk. A kettő annyira hasonló, hogy az első belátást az igazság érzékelésének is nevezhetnénk; s vele a felismerés gyönyörűsége éppúgy együtt jár, mint az ismerős tárgyak, személyek megpillantásával: „Minden gondolkodó embernek megvan a maga szeretett igazságországa” (uo., 37. o.).

Az igazságok közül egyesek absztraktak, mint az etikai tételek, mások természet-törvények: ezek a ténykapcsolatok állandó sorrendű visszatérésével identikusak. A törvényszerűségeket is akaratunktól függetlennek érezzük: az elengedett kő leesik – ehhez semmi aktivitásra nincs szükség. Az ember csak bizonyos történésekbe avatkozhat bele, ám a természeti törvényeket puszta akaratával nem módosíthatja. A törvény tehát „bizonyos feltételek mellett kényszerítőleg belénk nyomuló szukcesszív érzékletegyüttesek” állandó lehetősége (uo., 60. o.). A valóság érzetének alapja – amely analóg a tárgyak és az igazságok esetén –: a passzivitás, melynek okát objektíváljuk.

Ezután áttérünk az ego létének kérdésére. Az akarat ezen belül az, amelyet leginkább sajátunknak, szubjektívnek érzünk; de be kell látnunk, hogy akaratunkat is ettől az önkénytől független motívumok irányítják, tehát vannak objektív lelkiállapotok. Így a szubjektív lét csak első megközelítésben látszott különválasztandónak az objektívtól. Ego és non-ego – ahogy Mill állította – tapasztalati alapon indukálódik. Dienes ezen a ponton fejlődés-lélektani alapokra helyezi levezetését: az újszülött tudatállapota homogén, benne a benyomások még egyforma lazasággal tartoznak össze – persze ez szigorúan véve csak a legelső percepciókra igaz. Honnan akkor az én és külvilág elkülönítése, amely később minden átélés állandó alappillére lesz? A már említett passzivitás-érzésből.

Ami nem tetszik, kellemetlen, az kelti fel először, vagyis az akadályoztatottság élménye. „Ennek a kétféleségnek (aktivitás és passzivitás) következménye az egységes tudatállapotok kétféle prociálása az ego és a non-ego, a külvilág felé” (uo., 41. o.). Az aktivitás-érzés a fő én-alkotó; a passzivitás a külvilág felé mutat: szabadulnék valamitől, de nem lehet, beleütközöm valami tölem függetlenbe, ami nem én vagyok. A szenvedések ébresztenek rá először a külvilágra, s az aktivitás érzése, a sikerek az égóra: előbbiekben a külvilág, utóbbiakban az ego a győztes. E kísérleti tudás ezután folyton erősödik; s minden eseményt kísér egy ítélet arról, mennyiben csináltuk mi, és mennyiben csak történt velünk. Leginkább az érzékelést éljük át passzívnak, mivel érzékszerveink aktivitása annyira megszokott, hogy azt alig érezzük aktivitásnak.

Ego és non-ego egyaránt jelen vannak minden állapotunkban, de nem ellentétesek egymással, hanem egyenrangú alakulatok. Az ego kiváltsága csupán annyi, hogy mindkettő folytonossága, identitása az ő egyik törvényéből: az emlékezetből ered. Az ego messze nem állandó: nem azonos a ruházatával, az agyvelejével, a gondolkodásával (bár egyre hajlandóbb rámondani); csupán nagyfokú tevékenységek nyelvtani alanya, attribútumok homályos összege, aktivitások halvány lehetősége. A non-ego pedig a passzív állapotok gyűjtőneve; ezek közül az állandókat nevezzük a külvilág tárgyainak, a gyorsan lefolyókat pedig tüneményeinek.

A gondolkodás alapvető hajlama az absztrakció: ez vonatkoztatja a tevékenységi állapotokat a szervezetre, a többit valami attól függetlenre; valójában ugyanazon egységes tudatállapot kétféle szempontból való felfogásáról van szó, nem eredendően különálló elemek összetételéről.

Hogyan vezetjük le az ego és a tárgyak állandóságát, identitását? Ezek az emlékezetből eredő folytonosság-élmény egyenes következményei.

Dienes ezután a tudat folytonosságának James-hez hasonló levezetését adja, majd – patológikus esetek segítségével – bizonyítja, hogy az önazonosság az emlékezet függvénye. A folytonosság eredete, hogy a „mult összes élményeiről van valami általános utóhangunk s ez körülbelül annyi, mint érezni, hogy nemcsak pillanatnyi lények vagyunk. De ez az érzés a jövőre is kiterjed... Az időben vissza és előre való vetítésnek a következménye, hogy nem érezzük a jelen pillanatnyi voltát, hogy megdöbbenünk Az ember tragédiájában Lucifer szavától, amikor elibénk vágja, hogy az időtlen jelen csak a mult és jövőnek érintkező pontja...” (uo., 48. o.). Emlékezet és várás tehát ego és non-ego egyvonalú identitásának tényalapjai, a tudatállapotok tudatfolyammá való egybefűzőiként. E folyamat nyomán olvasszjuk össze az ébredés utáni érzetünket emlékünkel: az ébredéskor megjelenő énünk az alvás előttivel azonosul, s ugyanezen folyamat érzeti, hogy a tárgyak sem lettek mások tegnap óta.

E folytonosságban tehát nincs szakadás, csupán az emlékezet patológiás megszakadása esetén. A példát Binet-től veszi át Dienes: Mary Reynolds „többszörös személyiség” esetét részletezi. E személyiségek egyike sem abnormális, de merőben mások: az egyik csöndes, a másik vakmerő. Mindkettőnek külön emlékezete van, egymás emlékeivel nem rendelkeznek. Az egyik személyiség váltja a másikat, s tegnapnak nevezi az önmagában töltött utolsó napot. Tehát az emlékezet megszakadása az ego eltűnésének egyik – bár nem szükséges, csak elégséges – feltétele. A hipnózisban megjelenő szub-ego például ismeri a fő-egót, annak összes tudattartalmaival együtt: mégis a másoknak nevezi azt.

Hasonló példák James-nél a perszonalitás-tételt támasztják alá, amely szerint minden gondolat hajlamos személyes formát ölteni. A mellék-perszonalitás a fő-személyiségben egyesíthetetlenül maradt tudattartalmak integrációja; létrejöttét a fő-személy erőtlensége

idézi elő. Elszórt tudatelemekből való eredetét mutatja az is, hogy eleinte korlátolt, ostoba, immorális, és csak lassan tesz szert némi értelemre.

Minél biztosabban uralkodik a normális ego, minél nagyobb vonzással egyesíti magába és vonatkoztatja magára a tudattartalmakat, annál kevesebb lesz a gazdátlan tudatelem, s annál kevésbé lesznek ezek hajlamosak perszonalitássá integrálódni. A jó médiumok laza összefüggésű fő-egóval rendelkeznek; saját mellék-perszonalitásukat önálló szellemnek hiszik, pedig az saját testükhöz tartozik.

Hisztériásoknál könnyen előidézhető a szekundér ego, mint Pierre Janet egyik betegenél, Lucie-nél, aki normális társalgás közben anesztéziás kezével vetette papírra – öntudatlanul – szub-egója válaszait. E másodlagos lény akár mormoghat is úgy, hogy azt a fő-ego észre sem veszi.

Mindez még azt is bizonyítja, hogy „organizmusoknak nem minden aktivitása tartozik az én aktivitásomhoz”: mintha tölem független erő eszközölné ezeket. A non-egóra utaló organikus akciók nem is olyan kivételesek: ha a motorikus impulzus nincs jelen, akkor a mozgást a szub-ego veszi át. A motorikus impulzus az én-alkotó aktivitás-érzés legfontosabb pillanata, az én-alkotó főelem.

Az interszubjektivitás kérdését Millhez hasonlóan, de bővebben tárgyalja Dienes. Miféle indukció eredménye a mások létébe vetett hitünk? Analóg azzal, amely általában a non-ego, a külvilág létéhez vezetett. Döntő mozzanat benne, hogy a hozzánk külsőleg hasonlóknak látszó lények aktivitásaikkal éppúgy elérnek eredményeket, mint mi magunk – s így szembekerülhetnek a mi aktivitásunkkal, keresztezhetik céljainkat. Feltesszük, hogy aktivitás-érzésük is hasonló: ez főként akkor tűnik fel, ha akciónkban az övék megakadályoz; például két gyerek összevész a bábun, a cukron. Tehát minden, amit a másikon észlelünk, olyasforma, mint a miénk; kimondott szavaik is, amelyek mögé hasonló tudatállapotokat vetítünk, mintha azt mi mondanánk. Így induktív képet alkottunk a számunkra közvetlenül hozzá nem férhető tudatfolyamról, a sajátunk mintájára. Ezt mutatja, hogy eleinte milyen nehéz megtanulnunk: mások nem úgy gondolkoznak, mint mi. „A magunk tudatállapotainak már átélt kombinációjával akarjuk magyarázni a mások külső nyilatkozásait, beszédét, tetteit” (uo., 56. o.). A másokra posztulált tudatállapotokat soha nem keverjük a sajátunkkal: folytonosan érezzük, hogy azok nem a mi aktivitásaink szerint igazodnak, hogy velük szemben passzívak vagyunk.

További lépés, hogy ezen az alapon mások észleleteinek, tanúságának is hitelt adunk; ez egyfajta közvetett, másodrendű valóságérzés alapja: saját érzékelés hiányában a másikat fogadjuk el valóság-kritérium gyanánt. Ennek érdekes példája az emberek istenhite, amely többnyire nem filozófiai megfontolásból ered, hanem abból a hagyományból, hogy Jézus lejött a Földre, és ezt kortársai látták. Amikor a tudományokat elsajátítjuk, hittel fogadjuk az adott terület szakértőinek bizonyításait is, noha azokat nem mindig látjuk át.

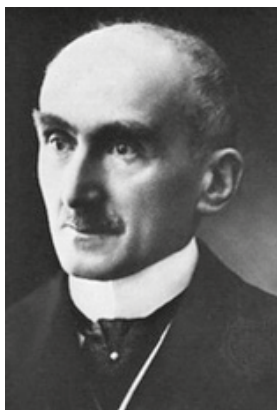
Végül még egy átfogó pillantást vethetünk az empirikus filozófia alternatíváira. Láttuk, hogy az empirizmus egy ponton szükségszerűen vezetett az érzéletek szubjektivitásának tételéhez, ám ennek további konzekvenciája a szkepticizmus – ami Dienes szerint tarthatatlan álláspont. A szubjektivizmusból azonban egyetlen menekülésnek a tulajdonságok nélküli szubsztancia fogalma látszott. A szubsztanciák – e megismerhetetlen levők – az összetartozó érzetek összetartói. A köztudat erre nem szorul rá: számára a szubsztanciát az anyag pótolja, amelyet a Locke-féle elsődleges minőségekkel ruház fel. Ez utóbbi utat követi Dienes gondolatmenete is. Szerinte a szubjektivizmus egyenes következménye egy, az érzéleteken túl nem lépő lét-definíció. Mi a levés? A tudattartalommal válás lehetősége, nem több: hisz egyebet úgysem ért rajta senki.

Így a pszichológia és a természettudományos gondolkodás révén mentettük meg a filozófiát a metafizika területére való kirándulásoktól. Bár úgy érezzük, a filozófiai tények mögött kell lennie valami ismeretlen oknak, észre kell vennünk, hogy oktulajdonításra való hajlamunk maga is lélektani tény: mivel sok tapasztalatunknak az előzményét is ismerjük, ezért annak is keressük előzményét, aminek nincs, lévén az végső tény. Végtelen sokszor nem léphetünk át az okozatról az okra: kell, hogy legyen tehát valami, amit tovább nem magyarázhatunk. „A lelki tények végső tények, azokon túl homályosság van, ha sokat nézünk bele, a világosságra meggyengül a tekintetünk. Azon innen világos szemmel és értő lélekkel nem lehetetlen eligazodnunk” (uo., 62–63. o.).

E gondolattal zárjuk a korai mű ismertetését, melynek szemléletét pszichológiai alapú empirizmusnak nevezhetnénk. Dienes élete későbbi szakaszában, Bergson gondolatainak hatása alá kerülve, szakított „materialista” világnézetével, azon túl „spiritualistának” vallotta önmagát. Megmaradt azonban eszmevilágának alapvető lélektani orientációja: csak ekkor a lelki tények már túlvezettek indukción és anyagon egy korábban tagadott ismeretlenbe: a metafizikai létbe.

***

(*A metafizika lélektani gyökerei: Henri Bergson*) *A L'Évolution Creatrice*-t 1908-ban olvasta először Dienes Valéria; 1909-ben töltötte első évét Párizsban. Férjével a Sorbonne-on szereztek meg második doktorátusukat matematikából.

Henri Bergson

Itt hallott először Henri Bergsonról: „olyan tömeg tódult az előadásaira, hogy rendőrt kellett hivatni a bejáráshoz, hogy az emberek ne verekedjenek a bejutásért” (Dienes, 1975). Végül Pállal úgy jutottak be, hogy három órával hamarabb odamentek. Bergson Plótinoszt magyarázott, s hozzá a görög szöveget olvasta fel franciául. Hogy milyenek voltak Bergson előadásai? „Azt nem lehet elmondani. Annyira közvetlen volt, ebben volt a hatása. Úgy tudott beszélni, hogy azokon a végtelen finom szavakon keresztül valami átjött az emberbe a gondolat lényegéből. Van egy erőter, ami egyesíti az embert azokkal, akiknek beszél vagy akikkel beszél. És akkor szinte szellemi fürdőben van, és már nem gondol a gondolatelemekre és nem intellektuálisan él, hanem valamifajta intuitív megértésben, Valami olyan megértés ez, ami már szinte telepátia” (uo.).

Első év végén személyesen is felkereste Bergsont. „Akkor ugyanis annyira szaturálva voltam már ezektől a gondolatoktól, amelyek teljesen átformálták egész világfelfogásomat, hogy száznoleven fokkal átfordítottam a másakra magamat. Levelet írtam Bergsonnak. Megírtam benne, hogy szeretnék vele beszélni. Postafordultával felelt, a levél azzal kezdődött: „*Votre lettre me touche profondément*”. „*Elle raconte l'histoire d'une âme, de deux âmes, qui sont allées de toute leur force, à la recherche de la vérité...*” – és meghívott a lakására” (uo.).

Ekkor – előbb hallgatóként, később személyesen – ismerkedett meg a francia filozófussal, Bergsonnal: a vele való elmélyült dialógusok teljes szemléletváltásra készítettek. A doktori értekezés még az empirikus hagyomány gondolatmeneteit fűzte tovább; a Bergsonnal való találkozás után már „spiritualistának” vallotta magát: „Teljesen átfordította filozófiai lényemet, mert a gondolata újból megfogant bennem” (uo.).

A Szabó Ervin emlékkönyvbe írta meg, hogyan történt első találkozása régi barátjaival, mikor Párizsból hazatért: „Erről a viszontlátásról nagyon élénk emlékem van. Látom, amint állunk négyen az Üllői úton Ervinnel és Oszkárral, és némi szorongással mondom nekik: Gyerekek, én nem írhatok többé nektek, mert nem vagyok többé sem pozitívista, sem spenceriánus, a gondolkodásom teljesen átalakult ott a Collège de France 8-as termében, a bergsonista filozófia hatása alatt. Már csak ezzel az új énemmel tudok írni. Ilyesmit mondhattam. Ervin méltatlankodó szavai hangzanak még fülemben: Ne bánts meg bennünket ezzel a feltételezéssel. Te a mi írónk vagy, és tovább is írod nekünk azt, amit gondolsz, úgy, amint gondolsz. Hol legyen gondolatszabadság, ha nem nálunk?” (Vezér, 1993). Ez jól példázza e generáció egyik legszebb vonását: a világnézeti toleranciát... „Szeresük egymásban egymás igazát” – írta Dienes Lesznai Annának egy levelében (uo.). És valóban: a Huszadik Század lapjain ismertethette a bergsonizmus lényegét, 1915-ben pedig itt jelent meg a gondolatátvitelről írott tanulmánya is.

Bergson metafizikai gondolata új perspektívába helyezi a pszichológiát: Dienes számára ez válik az akadémikus pozitívizmus meghaladásának eszközévé, s ez az, ami megkülönbözteti a filozófus pszichológia idősebb nemzedékétől (Ranschburg Pál, Révész Géza).

A lélektani szemlélet tágul metafizikai valóságáig. Ez a rejtett mozat, amely kimondatlanul megindítja a gondolatmeneteket. A metafizika a szellemtudományok alapja, mint a természettudományoké a matematika. Közvetlen megélés lélektani tapasztalata révén lép túl a metafizika az egyéni tudaton, megtalálva a szellemség alapvonását: a tartamosságot. Ez az, amiben a szellemi az anyagitól lényegileg különbözik.

Tudományelméleti mondanivalója, hogy csak az anyagit közelíthetjük meg természettudományos módszerekkel, mivel itt a számok uralkodnak; a szellemi létezéshez így nem férhetünk hozzá. A minőségek birodalmában új eszközökre van szükség, elsősorban intuícóra, amely „logikai műveletek segítségül hívása nélkül való megtudása valaminek, az átélés és megismerés összeesése” (Dienes, 1915).

Bergson saját filozófiájának oly mértékű sikerét érte meg, amekkora kevés gondolkodónak jutott osztályrészül. Egyre növekedett a feléje irányuló nemzetközi elismerés – 1928-ban Nobel-díjjal tüntették ki. Bergson hatása William James és Alfred North Whitehead filozófiáján érezhető, ezen kívül a francia gondolkodás irányát is megszabta. Egymással ellentétes ideológiák hirdetői is felhasználták, például Georges Sorel a szindikalizmus, a Vichy-rezsim a konzervatívizmus igazolására (Russell, 1994, 647).

Bergson filozófiája és lélektana

A téridő-probléma szorosan kapcsolódik a filozófia alapkérdéseihez. Az alternatíva hasonló, mint a lét-tudat kérdésnél: vagy realista válasz, amely szerint tér és idő a tudattól függetlenek, vagy idealista: a tér és az idő a tudat alkotórészei, tartalmi. Ezek az általános irányzatok. Bergson filozófiája azonban ellenáll az ilyen típusú osztályozásnak; „a múlt nagy rendszereinek többségével ellentétben, dualista jellegű: a világ szerinte két különálló részre oszlik, egyfelől életre, másfelől anyagra, vagyis inkább arra a tehetetlen tömegre, amit az értelem anyagnak tekint. A világ egésze két, egymással ellentétes mozgás összecsapása és ütközése: az életé, amely felfelé törekszik, s az anyagé, amely lefelé hull” (Russell, 1994, 648). A lét-tudat kérdéshez képest is több válaszvariációt ad, hogy tér és idő egyben szaktudományos fogalmak is, nemcsak filozófiai kategóriák.

Pszichológiai szempontból Bergson térelmélete a nativista állásponhoz áll közelebb: a térbeli átélés velünk született, eredeti és közvetlen. Ez szemben áll ama felfogással, amely az objektív térbeli viszonyokból vagy asszociációkból (látási, tapintási és mozgás-érzetekből) vezeti le a tér képzetét.

Episztemológiai tekintetben Bergson számára a tér nem szemléleti forma, mint Kant filozófiájában, sem tapintási érzeteken alapuló, mint Locke-nál, hanem leginkább szubjektív természetű – annak ellenére, hogy maga a kiterjedés objektív. „A tér korántsem kívülünk van inkább, mint bennünk” (id.: Sándor 1967, 140).

A newtoni abszolút tér kritikája

A mechanisztikus elmélet szerint a tér az anyagtól és a mozgástól független, objektív, önálló struktúra: végtelen, üres, homogén tartály, melyben a testi világ folyamatai játszódhatnak; háromdimenziós. Csak az euklideszi geometria alapján meghatározható tulajdonságokkal rendelkezik, fizikai sajátosságai nincsenek. A mozgás: helyváltoztatás, és miként a hely, lehet abszolút és relatív. Newton elmélete nem volt meg a külső impulzus – az első lökés – tételezése nélkül. Csak ezzel tudta magyarázni a mozgás nyugalomból való létrejöttét; s ez egyben teológiai–teleológiai konzekvenciákat jelentett. Vele szemben a materialisták – például az angol Toland – szerint nem létezik abszolút, az anyagtól független tér; az abszolút tér és az abszolút mozgás elválaszthatatlanok.

Bergson szembeállítja egymással a teret és a benne véghezvitt mozgást: előbbi intenzívnek, utóbbi extenzívnek tartja. A mozgás (egyik pontról a másikra való átmenet) észbeli szintézis, pszichológiai folyamat, kiterjedés nélkül. A mozgót a tér bármely pontján tekintve, nem kapunk mást, mint helyzetet; a helyzetek szintézisét – emlékezete révén – a tudat hozza létre. A mozgás minőségi: tudatunk valósága, és oszthatatlan. A térelemek mennyiségiek, fizikaiak, a tér osztható. A mozgékonyág intenzív érzete a bejárt tér extenzív képzetével keveredik; az aktust a térre vetítjük rá.

Ezen az alapon bírálja Zénon apóriáit Bergson: szerinte Zénon a mozgást a mozgó által befutott térrel, az oszthatatlant az oszthatóval zavarja össze. Egyedül a tér engedi magát tetszőleges módon szétszedni és összerakni – a mozgással ezt nem tehetjük meg. Zénon Achilleus mozgásának egészét rakja össze teknősbéka-léptekből.

Russell (1994, 657–658) szerint Bergson itt egy eleve bizonytalan feltevést alkalmaz: tagadja, hogy a tér pontokból, illetve az idő pillanatokból állna. A zénoni megoldás viszont mind a tér, mind az idő realitását kétségbe vonja; Zénon amaz eleata iskolához tartozott, melynek fő célja volt annak bizonyítása, hogy – szemben az észleléseink által sugallt képpel – változás mint olyan nincsen.

„A világ természetes képe azt sugallja, hogy vannak dolgok, amelyek változnak; például van nyíl, amely egyszer itt van, másszor ott. E nézet kettéosztásával a filozófusok két paradoxont fogalmaztak meg. Az eleaták azt mondták: vannak dolgok, de nincsenek változások; Hérakleitosz és Bergson pedig azt mondta: változások vannak, de nincsenek dolgok. Az eleaták azt mondták: van nyíl, de nincs repülés; Hérakleitosz és Bergson úgy vélték, hogy van repülés, de nincs nyíl” (Russell 1994, 657–658). Az eleaiak szemlélete statikus, Hérakleitoszé és Bergsoné dinamikus világméretet tükröz.

Bergson szerint a változás matematikai ábrázolása egy abszurd tételt implikál: azt, hogy a mozgás mozdulatlanóságokból áll.

Bergson a szám és a tér viszonyát értelmezi újra (Bergson, 1990, 98–106). Szerinte az a számfelfogás, amely a számot egységek összességeként, vagy az egynek és a sokszorosnak szintéziseként tekinti, elégtelen. Számlálás csak azonos, illetve azonosnak tekintett egységek esetén lehetséges; ha az egységek sajátos vonásait is figyelembe vesszük, azok már nem lesznek összeadhatók. A szám eszméje tehát: egymáshoz tökéletesen hasonló egységek vagy részek sokaságának egyszeri intuíciója. Itt nem teljes összeoldásról, hanem a részek egymás mellett való elhelyezkedéséről van szó. Ezen egymás mellettiség pontosabb kifejezése a térbeliség.

Egy fordított művelet révén ugyanakkor az egységet tetszőleges számú részre oszthatjuk fel. E részeket matematikai pontoknak tekintve, egymás mellé illesztjük őket: így vonalakká állnak össze. Ez magában foglalja, hogy az egyes pontokat üres térdarabok választják el egymástól. Azzal tehát, hogy a számot végtelenül oszthatónak fogjuk fel, megszakítottá tesszük: innen kapjuk meg az üres tér tárgyiasított formáját, az extension (kiterjedést). A tér legelvontabb formája, melynek tovább nem magyarázható sajátossága az extension. Kevésbé elvont a már különböző dimenziók felé irányuló tér. Még konkrétabb az étendue (terjedtség), amely majdnem az áthatolhatatlansággal azonos: egy térdarab ellenáll annak, hogy egy másik ugyanakkor elfoglalhassa a helyét.

A tér homogén milióként, előzetes struktúra szemléleteként van adva számunkra, minden érzékelés előtt: „egyetlen érzet sincs térfogat-érezkelés (sentiment de volume) nélkül” (Sándor 1967, 140). A tér akción (befolyásunk, action) sémája az anyagra, nem konkrét kiterjedés, hanem a végtelen oszthatóság szimbóluma.

A tér abszolút valóságát illető kérdésnek nem sok értelme van: kb. annyit ér, mint azt kérdezni, térben van-e a tér, vagy sem. A tér mozgással való helyettesítése ugyancsak téveszme: „A közvetlen intuíció a mozgást a tartamban, a tartamot pedig a téren kívül mutatja” (Sándor 1967, 143).

Térisített idő (temps longueur)

Az idő térbe való vetítése révén jön létre a mechanisztikus idő, melyben az egymás után következő részek – folytonos láncolatot alkotva – érintkeznek, anélkül azonban, hogy egymást áthatnák. Azért olyan, mint a tér (illetve: az extension), mert homogén, elvont, mennyiségi, statikus pontokból összetett, fizikai–matematikai idő. Ennek eszméje a gyakorlatias, geometrizáló hajlamú értelemről származik, melynek célja, hogy az előzményekből a következményeket bizonyossággal megjósolhassa, az eseményeket előre lássa. A szélsőséges mechanisztikus gondolkodás mögött az értelem burkolt metafizikája rejlik, amely mindent egyetlen örökkévalóságban tételez; számára a dolgok tartama látszólagos: csupán az elme ama tökéletlenségéből ered, hogy az nem képes őket egyszerre megismerni.

Mechanisztikus alapon az idő haszontalan, illetve nincs is idő, mivel minden adva van – a múlt és a jövő kiszámítható a jelen függvényeként. Az értelem tehát tiltakozik a tartam ellen, mivel így van megalkotva: a dolgokat előre ki akarja számítani. Mindenben azt keresi, ami a már ismerthez hasonlít. A tudomány a józan ész eme tendenciáját emeli magas fokra, a dolgoknak csak ismétlés-oldalát jegyezve meg. Az egészeket már ismert elemekre bontja; ami újnak, eredetinek látszik, csak a régi elemek, okok újfajta konfigurációja. „De eszmélésünknek a tartam egészen más valami. A tartamot úgy vesszük észre, mint áramot, melyet fölfelé nem lehet megúszni. Lényünk alapja, a dolgoknak anyaga, melyekkel közlekedésben vagyunk. Hasztalan csillogtatják szemünk előtt egy egyetemes matematika távlatait; rendszer-kívánalmaknak nem áldozhatjuk föl a tapasztalást” (Bergson 1987, 41).

A valódi tartam (durée réelle)

A közvetlen tapasztalatban táruul fel a durée réelle, vraie durée eszméje. E tartam a bergsoni filozófia egyik tartóoszlopa. A duratio kifejezés egészen más jelentéssel szerepelt a korábbi filozófiákban. A skolasztika „permanencia in existentia”-ként használta; Kantnál pedig a jelenségek tartós, állhatatos ittléte az időben, amennyiben maga az idő mint nagyság tekinthető.

Bergson szerint az egészen tiszta tartam akkor nyilvánul meg, amikor jelen állapotunkat nem választjuk el az előtte valóktól. Ez nem olyan visszaemlékezésben valósul meg, amelyben az elmúltakat egy sorba szedjük a jelen mellé – hanem amelyben úgy

szervezzük, mint egy dallam hangjait: ezek egybeolvadva merülnek fel. „Az eszméletben állapotokat találunk, melyek követik egymást anélkül, hogy különválnának; a térben pedig egyidejűségeket, melyek anélkül, hogy követnék egymást, különváltak abban az értelemben, hogy az egyik nincs többé, mikor a másik megjelenik. – Rajtunk kívül kölcsönös külsőlegesség egymásután nélkül; belül egymásutánság, kölcsönös külsőlegesség nélkül” (Bergson 1990, 189).

A durée kvalitatív sokszorosság, organikus fejlődés, tiszta heterogenitás, továbbá dinamikus és oszthatatlan feszültség, „egyidejűségben egymás után ellentmondó eszméje”, „egymásba olvadó elemek abszolút heterogénsége” (Sándor 1967, 147). A tudati életnek nincs két egyforma mozzanata, mivel a következő pillanat már az előző emlékét is tartalmazza. Emlékezet nélkül pedig nincs tudat. A tartam jelzi a következőt, ugyanakkor összefoglal minden megelőzőt. A durée egyrészt a haladó mozgás egységéhez, másrészt a szétterjedő állapotok sokszoros voltához hasonlít. Ezt képekben nem lehet tökéletesen visszaadni: nem képek és fogalmak, hanem intuíció az alkalmas eszköz átéléséhez. A durée: énünk legbensőbb lényege.

E ponton kapcsolódik össze a tartam elve Bergson intuicionizmusával, s ugyanakkor lélektanával.

A Teremtő fejlődés első soraiban Bergson egy James-hez hasonló tudatelméletet fejt ki, ebből sarjad ki a tartam gondolata. A tudati áramlat szerinte is folytonos változás: „Lelkiállapotom, amint az idő útján előrehalad, folyamatosan duzzad a magával vonzott tartalomtól; azt mondhatnám, hólabdát csinál maga-magából” (Bergson 1987, 8). Még egy külső, mozdulatlan tárgy észrevévése is – a legváltoztatlanabb benső állapot – más a jelen pillanatban, mint az előzőben, ha másért nem is, pusztán azért, mert a megelőző pillanat emléke hozzáadódott. Ha egy lelkiállapot többé nem változna, tartama sem folytatódna tovább – maga az állapot már változás. Ugyanakkor az egyik állapot sokkal jobban hasonlít a másikra, melybe átmegy, mint hinnők: mivel az átmenet folytonos.

Ezzel ugyanúgy a lélektani atomizmust és asszociacionizmust bírálja, mint a *The stream of thought* (A gondolatáramlás) szerzője.

A pszichikai élet látszólagos szaggatottsága abból származik, hogy figyelmünk hajlamos csak az egy mástól élesen különböző lelkiállapotokat észrevenni, és az átmeneteken – lévén azok túl finomak – átsiklik. Egy megelőző gondolatunk konstatálása után például egy attól már egészen különböző gondolatra, észlelésre, stb. eszmélünk. A látszólagos szaggatottság tehát figyelmünk kihagyásaiból ered: enyhe lejtő helyén lépcsőfokokat látunk, mivel „figyelmi tetteink” töredezett vonalát követjük.

Bár lelki életünkben sok a váratlanság, ezek mégis „mint dobütések” szólnak ki itt-ott a szimfóniából – egy bizonyos alapszín folytonosságából válva el. „Nem egyebek, mint egy mozgó zóna jobban megvilágított pontjai” (Bergson 1987, 9).

Az tehát, ahogyan tudati életünket ismerjük, figyelmünk természetét tükrözi vissza.

Az így különvált állapotokat egy absztrakt énnel fogják össze a lelki elementarizmus hívei. Ez azonban a belső élet mesterséges, statikus képe – amely ugyan jobban eleget tesz a nyelvi és logikai követelményeknek, ám a valóságos idő kiküszöbölése árán.

A lélektani élet „alapszöveve” az idő. A tartam nem pillanatot behelyettesítő pillanatot, mert így nem volna múlt, amely átmegy a jelenbe, és így fejlődés sem volna. A múlt szüntelen nő, és határtalanul meg is marad; halmozása soha meg nem áll. A múlt magától, automatikusan megőrződik, mindenestől visszük magunkkal, s mindig feszíti „eszméletünk kapuját, mely nem akarja bebocsájtani” (Bergson 1987, 10). Az agy gépezete olyan, hogy az egész múltat az eszméletlenbe nyomja vissza, csak azt engedve a tudat színterére, ami a jelen szituációban a cselekvés számára releváns, hasznos: ezekre

nyit kaput, melyen olykor luxus-émlékek is belépnek. Múltunk velünk van – és ezt homályosan érezzük. Eszünkéből ki tudjuk törölni ugyan, de akaratumokban, hajlamainkban megmarad.

Jellemünk, valóságunk: a születésünk előtt és azóta megélt történetünk kivonata – diszpozíciók formájában. Bár múltunknak csak kis részén gondolkozunk, mégis, egész múltunkkal akarunk, vágyakozunk, cselekszünk. Nem mehetünk át kétszer egyazon állapoton. Személyiségünk szüntelen változik, minden pillanatban beépíti az eddig felgyűlt tapasztalatok összességét. Tartamunk irreverzibilis: egy felszínesen azonos állapot (melyet ugyanazon néven nevezünk, tehát formálisan nem különböztetjük meg a másiktól), mélységeiben mindig különböző, egyszeri, megismételhetetlen.

Minden pillanatunk új, sőt előreláthatatlan. Ha már megtörtént, magyarázható a korábbi hatásokkal; ám amíg nem történt meg, addig bejósolni nem tudjuk. Még emberfeletti értelem sem láthatná előre ezt az egyszerű, oszthatatlan formát – elvont elemek konkrét szerveződését. Minden állapot eredeti, egyszerű, osztatlan; minden addigig összesűrit azzal együtt, amit a jelen ad hozzá.

Egy portré levezethető a modell arcából, a festő stílusából és eszközeiből – a felhasznált színekből stb. –, de előrelátni, ez annyi lenne, mint előre megfesteni. Ez pedig képtelenség. Minden pillanatunk ilyen kvázi-teremtés: mi vagyunk megalkotói, mesteremberei. Új formát hozunk létre, mely azután visszahat személyiségünkre. Amit teszünk, attól függ, amik vagyunk – utóbbi viszont tetteink eredője: folyamatosan teremtjük magunkat.

Ezzel elértünk a determinizmus tagadásáig, Bergson szabadság-filozófiájának lélektani megalapozásáig. A tudati élet nem olyan, mint a geometria, ahol az egyszer s mindenkorra adott premisszákból személytelen következtetés kényszeríti ránk a mindig azonos konklúziót. Az eszmélő lényben ugyanazon okok különböző pillanatokban egészen másféle tetteket diktálhatnak – valójában nem is ugyanazon okok ezek, hiszen más pillanatnak művei. Eszmélő lénynek lenni annyit tesz, mint változni, érlelődni, önmagunkat teremteni. A nem eszmélő, anyagi tárgy ennek fordítottja: önmagától nem, csak külső hatásra változik. S ha változik, ezt olyan részecskék elmozdulásaként képzeljük, melyek maguk nem változnak. Ha a részecskéket tovább bontjuk, akkor sem állunk meg előbb, mint a változatlan előtt.

A fizikai változások reverzibilisek: egy elemcsoport visszatérhet ugyanazon helyre. Az események megismételhetők, a szervetlen elemek nem öregsenek, nincs történetük. Emberfeletti értelem, tetszőleges időpillanatban a rendszer bármely pontjának térbeli helyzetét kiszámíthatná. Az idő foga a tárgyakat nem bántja: ezen alapul a tárgyakba vetett hitünk.

A tudomány az elvont „t” idővel számol. Ez nem más, mint bizonyos számú egyidejűség, illetve megfelelés. Bármilyenek is a megfeleléseket elválasztó időközök, a „t” szám ugyanaz marad: az adott időközben bármi végbemehet. A tudomány csak elszigetelt rendszereket, tárgyakat vizsgál. Az elszigetelt rendszereket érő külső befolyásokat elismeri, de mellőzi. Az anyag – bár hajlandó elszigetelhető rendszereket alkotni – ilyenfajta elszigetelése sosem teljes.

Ha az idő végtelen sebessé válna, és az egész múlt–jelen–jövő – mint egy kiterített legyező – szétterülni látszana a térben, a „t” szám akkor is ugyanazt jelentené; a megfelelések az idő egyes pontjai között ugyanazok maradnának. Formuláinkon tehát semmit nem kéne változtatni.

Az elszigetelés nem egészen mesterséges. Különböznem tudnánk magyarázni, hogyan lehet egyes esetekben magától értetődő, más esetekben lehetetlen.

A Naprendszer is része más rendszereknek, bár bizonyára igen vékony fonál köti a mindenség többi részéhez. „Mégis e fonál mentén adódik át e világ legkisebb

részecskéjéig az egész mindenség mélyén rejlő tartamosság. A mindenség tart” (Bergson 1987, 16). A tudomány által izolált rendszerek is csak azért tartanak, mert feloldhatatlanul a mindenséghez vannak kötve.

Bergson egy másik viszonyítást is felvet tartam és fizikai idő között. Ha például a teában lévő cukor feloldódására várakozom, az oldódás megmásíthatatlan ideje egybeesik türelmetlenségemmel, az én személyes tartamom egy bizonyos részével. Ez már megélt idő; az egész, amelyből kimetszettük a teát, a cukrot, az oldódási folyamatot, – talán úgy halad (tart), mint valamely eszméletiség?

Tartama van tehát – elsősorban – az eszméletnek: ez közvetlen tapasztalás. Továbbá, tartammal rendelkezik a teljes mindenség, amennyiben történései a tudat valamely átélésével esnek egybe. És tart minden, ami élő.

Tartam és élet

Az élő testeket egymást funkcionálisan kiegészítő részek alkotják; az élettelen dolgok nem állnak ilyen különemű elemekből: nem organizmusok. Az élet tendenciája az egyéniség, melynek végtelen fokozata van, de még embernél sem valósul meg teljesen. Továbbá: gyakran eldönthetetlen, mi egyéniség és mi nem az. Az élet keresi az egyénszerűséget, zárt rendszereket igyekszik alkotni. Diszpozíciói soha nem valósulnak meg teljesen – mindig a valóság útján vannak –, mivel mindig vannak köztük ellentétesek is: például minden élőlényben egyszerre hat két ellentétes impulzus: az egyénné válásé és a szaporodásé.

Egy egyszeri minőség, egyéniség abból jön létre, ahogyan a különböző hajlandóságok, sajátos módon, kölcsönhatásba kerülnek. A mindenség nem mechanikus, hanem organikus, élő, tartammal rendelkező. A tartam-eszme azt az idővariánst fejezi ki, amely nyitott, mindig új és előreláthatatlan jövőt hoz – ugyanakkor a múlthoz szervesen kapcsolódót, azzal folytonos egységben lévő. Minden jelen egy kitüntetett, egyszeri, egységes minőség, melyben a magával hozott teljes múlt hajlamok formájában megőrződik. E hajlamok azonban most új mintázattá állnak össze. A jelen mintegy forma, melynek anyaga az összes múltból eredő hajlandóság, emlék. Amint ez az anyag, emlék-tömeg nem kap új formát többé a jelen-tudat révén, az élő eszmélet megszűnik.

Az élet során bekövetkező váltások – lárva, báb, lepke, avagy születés, pubertás, klimax – minőségi formaváltozások. Az élő szervezet jelenének hátterében ott található egész múltjának emlékezete, átöröklése – a valóságos, konkrét tartamban a múlt egy testet alkot a jelennel.

A természeti rendszer ismerete a tartam egészére, a mesterséges (matematikai) rendszeré csak a tartamköz végpontjaira érvényes: „az a világ, melyen a matematikus dolgozik, minden pillanatban meghal és újjászületik, akárcsak az a világ, melyre Descartes gondolt, mikor a folytatólagos teremtésről beszélt” (Bergson 1987, 26).

Az élet szakadatlan invenció. A mutációkat – éppúgy, mint a találmányokat, rájövéseket – inkubáció, érlelődés előzi meg. Az új fajok megjelenését pontos okokkal meg tudjuk magyarázni – ám csak akkor, amikor már létrejöttek. Hiába ismernénk az előzményeket és a környezeti feltételeket apró részletekig, akkor sem láthatnánk soha előre, mi fog létrejönni a jövőben. Amit előre láthatunk, csak az, ami a múlthoz hasonlít.

A fizikában, csillagászatban, kémiában lehetséges magyarázat és predikció is, mivel az elemek mindig azonosak, így meg is ismétlődhetnek. A biológiában azonban csak magyarázatokat alkothatunk, a jóslás eleve értelmetlen: „egészen eredeti helyzetéről... hogyan képzelhetnők, hogy adva van, mielőtt keletkezhetnék?” (Bergson 1987, 31).

Fejlődés, szabadság

A fejlődés lényege az egyre jobban kiteljesedő szabadság és egyéniség. Minél inkább előre haladunk, az eredetileg tudattalan élet-impulzus annál jobban öntudatra ébred. Ugyanakkor a szabadság átélése még az emberben sem válik teljessé: értelmünk által mechanikus emberképet alkotunk, nem ismerjük fel saját közvetlen valóságunkat, így azt gondoljuk, hogy determináltak vagyunk.

Komikum

A szabadság elvén alapul Bergson nevetés-teóriája is (Bergson 1986). A nevetés kizárólag az élőkre vonatkozik, leginkább az emberre. Akkor nevetünk az élőkön, ha egy pillanatra elfelejtenek élni, és mechanikusan cselekszenek – például nem alkalmazkodnak a körülményekhez, hanem különböző helyzetekben ugyanazon sztereotip viselkedéshez ragaszkodnak. A szórakozott a nevetséges őstípusa. A nevetséges arc is hasonló alapon ilyen: mert valamely vonása megrögzött szokásra utal (tipikus arc). Magunknak nem nevetünk. A szójáték azért vicces, mert a nyelv élő, a szavaknak nem szabadna felcserélniük. A helyzeteknek sem: a helyzet-komikum lényege a félreértés. A nevetésnek társadalmi figyelmeztető és büntető szerepe van: aki mechanikussá válik, vét az élet törvénye ellen, amely folytonos változás, kreáció, szabadság.

(Tudománytörténeti kérdések a századforduló lélektanának tükrében)

Tárgy és módszer ellentmondása

„Az eszméleti jelenségeknek még nincs egyetlen, összefüggő és egészében fejlődő tudománya. Nincsen lélektan olyan értelemben, mint van mennyiségtan, természettan, vegytan, melyeknek kutatói legalább nagyjából egyetértően elfogadott és rendezett tudománytesthez adják hozzá egyhangúlag érvényesnek elismert módszerekkel megállapított eredményeiket.” „Nincs a lélektanok sem egységes módszere, sem körülhatárolt tartománya” (Dienes, 1914, 3. o.). „A sokszorosság első oka abban keresendő, hogy még arra nézve sincsen megegyezés, minő eszméleti tény vagy elem legyen az, melynek kezdőpontul, kiindulásiul kell szolgálnia a többi tény megértése céljából... Vajjon az eszméleti életet valami egyszerűnek gondolt és „érzet”nek nevezett elem jövés-menéséből képzeljük-e összerakottnak és szövevényességét egyszerű elemek halmozódásainak, új meg új minőségeit ezen elemek összeolvadásának tekintsük-e? Ilyen magyarázatra csábítanak az atomizmusnak és a mechanizmusnak a természettudományok terén már elért sikerei. Vagy inkább valami minden eszméletiséget burkoltan tartalmazó, bensőleg gazdag, de szétszedetlen lelki állapotot vegyünk-e egyszerűnek, melyből a lelki szövevényesség nem halmozódással, hanem szertesugárással születnék? Ilyen magyarázatokra indít az élet jelenségeinek, a fejlődésnek közvetlen szemlélete” (uo., 9. o.).

A pszichológiában nincs konszenzus sem a módszert, sem a kutatás tárgyát illetően. Kuhn nyomán azt mondhatjuk, Dienes egyfajta preparadigmatikus állapotot írt le a lélektanban, amikor a különböző iskolák között még nincs megegyezés. Am van, aki még a közelmúltban is így látja a pszichológiát.

Dienes ennek okát abban fejezi fel, hogy a pszichológia, mint természettudomány egyfajta önellentmondás: amennyiben a tárgy – az emberi tudat vagy eszmélet – ellöki magától a módszert – a méréseket lehetővé tevő kísérletezést. Tárgyában a filozófiával, módszerében a természettudományokkal osztozik a pszichológia, e tárgy és módszer azonban nem illeszkednek, nem egymás számára lettek teremtve. E gondolatba Bergson dualizmusa is belejátszik: fizikai és pszichikai nem összevethetőek, egyikben a mennyiség, másikban a minőség uralkodik, s a minőségi adatok nem fordíthatók át

mennyiségiekre. Mi tudományosat mondhatnánk akkor az emberi lélekről? Ám nem állítja ezzel Dienes, hogy nem lehetséges a lélektan mint tudomány; csak azt, hogy eddig még nem sikerült tárgy és módszer antitézisét felülmúlva, egy szintézist megalkotni. Eddig csak a tények gyűjtése folyt, várva a pszichológia „még el nem jött Galilei-jét, aki lángelméjének egyetlen aktusával, talán egy új, mindenhová bevilágító tapasztalattal vagy törvénnyel renddél, tudománnyá kristályosítja a rendetlen halmazt, melyben még semmi sincsen a maga helyén” (Dienes, 1914, 4. o.). A tudomány fiatalsága azért nem jelent szegénységet, sőt: túlzott bőség jár vele együtt, túl sok probléma és eredmény, melyek egymásból le nem vezethetők.

Az sem lehetetlen, hogy a pszichológia egy teljesen új, mind a természet-, mind a morális tudományoktól különböző tudománytípus kell, hogy legyen: új alapelvekkel, módszerekkel, célokkal. Lehet, éppen az a baj, hogy kölcsönvett módszereket erőltetnek rá a lélek vizsgálatára, s a valóság éppen egy új keresésmódot akar előhívni az emberi elméből? A pszichológia válsága, a benne lévő kibékíthetetlen ellentétek ezt sugallják. A hatalomért két ellentétes elem küzd: a matematika – a kísérleti tények kvantitatív elrendezésének vágya –, s a metafizika: a lelki tartalmak minél közvetlenebb megtapasztalására való törekvés. Előbbi a kísérletezést követeli, de így szem elől veszíti az eszméleti adatokat és azok testi megnyilvánulásai felé fordul (homályban hagyva a tulajdonképpeni lélektani tényt); a pszichológia súlypontját a fiziológia felé tolja el. Utóbbi módszere az introspekció, amely ugyan nem vezet kvantitatív rendhez, de kárpótol ezért a közvetlenség fokozásával, „kényelmes kísérleti feltételekért sokoldalúságot, sőt teljességet kínál cserébe” (Dienes, 1914, 7. o.).

Akár a matematika, akár a metafizika dominál, egyik elnyomja a másikat, és ezzel hiányt okoz. De egyensúlyban sem maradhatnak összeférhetetlen voltuk miatt. Ahhoz, hogy a lélektan tudomány lehessen, nem nélkülözheti a matematikát, de hogy a lélek tudománya lehessen, szüksége van a metafizikára is. Ez ama „sokfejűség” oka, amely a „lélektan kialakuló testét legjobban jellemzi” (Dienes, 1914, 7. o.). Valójában nincs is lélektan, csak különböző lélektani tudományok, amelyek összeférhetetlenek, és kétségbe vonják egymás eredményeit. Ezek felsorolására vállalkozik *A mai lélektan főbb irányai* című munka, amely vezető szempontjául a következő kérdést választja: „hol keressük a lélektan anyagát és mily eszközökkel fér hozzá ehhez az anyaghoz a tudományos kutatás?” (Dienes, 1914, 8. o.).

A módszer problémája

Az eszméleti megfigyelés adatait kétféle módon lehet tudománnyá szervezni, s ez „mély antagonizmussá feslik a kutatók kezében” (Dienes, 1914, 11. o.). E szétartás – mint említettük – a tárgy belső eredetű tulajdonsága.

A történetileg idősebb felfogás az introspekciót fogadja el módszerként: gondolkodók hosszú sora mind ezt alkalmazta, Arisztoteléstől a brit empiristákon, Descartes-on, Leibniz-en át James-ig és Brentanoig. A lélekről való ismeretek e természetes forrása emelkedik lassan tudományos módszerré. Miközben kirajzolódnak korlátai, tovább finomodik a metafizikusok kezében: arra törekedve, hogy a közvetlenül adottat elérje, sőt hogy – az introspekció legintenzívebb fokán, amely a lélektani intuíció – ezeket az adottságokat tudatosan élje meg. Ezen a ponton a lélektan metafizikussá válik: a gondolkodó már nem a szokásos tudati feltételek mellett figyelni önmagát, hanem egy felfokozott állapotban – ám ezzel eleve megváltoztatja tárgyát (vagyis saját tudatfolyamatát) is. Tény azonban, hogy e rendkívül éber jelenlétben a gondolatáramlás képes – részben vagy egészben – teljesen önmagára irányulni, s így megpillanthat valamit a gondolatok egyébként alig tetten érhető keletkezéséből is. James és

Bergson elméletei (a szerzők tanúsága szerint) ilyen intuíciónak eredtek. Vannak felületibb introspekciók is – többnyire ilyenek adódnak –, ezekkel azonban csak a „kész gondolatok” érhetők tetten, a hozzájuk vezető út homályban marad. Az „intuitívek” szerint a saját gondolkodás e kevésbé szoros követése – tehát felületesebb introspekció – vezethet a lélek atomista, illetve asszociacionista, „darabosabb” és statikusabb felfogásaihoz. A tudat folyamatként való ábrázolása, a james-i átmeneti állapotok vagy Bergson *durée*-je igen plauzibilisek, és inkább tűnnek valóságnak, mint képzelet szülötteinek – annak ellenére, hogy ezek közvetlen és tudatos átélése ritkaság, s hogy e szerzőket nem könnyen követhetjük intuíciónak birodalmába. Hiába érezzük beszámolóik valóság-erejét: ez akkor sem nyújt számunkra semmi „objektív”, legalábbis a tudomány értelmében. Még a megvilágosodás-jellegű intuíciónak is egyszerűek, személyesek maradnak (amit csak hasonlóságuk kérdőjelez meg). A tudósoknak azonban igénye van az objektivitásra, s arra, hogy adatai nyilvánosak és reprodukálhatóak legyenek: ez az igény köti a fizikai, testi megnyilvánulásokhoz. A természettudományok eredményei is szügerálják: hátha a lélekből is fennakad valami a kísérletek hálójában?

Már J. S. Millben megfogalmazódott a természettudományok mintájára alkotott lélektan igénye; asszociációs pszichológiáját e célból hozta létre. Azóta is ez a fővonal, a „trend” a pszichológiában, amelytől csak a fenomenológia irányzata maradt (alapelveiben) érintetlen; ennek érvei lényegükben hasonlóak, mint amelyeket Dienes hoz fel: a lélektan – amennyiben alkalmazkodik a tudományosság követelményeire – „tárgyvesztés” veszélye fenyegeti, vagyis, hogy nem a lelket vizsgálja többé, illetve nem annak centrális, hanem marginális adatait. A kísérletezés az objektivitás kedvéért fel kell, hogy áldozza a közvetlenséget: s ekkor az idegen tudatok hozzáférhetetlenségével találja magát szemben; minden kísérleti ténymegállapítás a kísérleti alany külső megnyilvánulásából eszméleti állapotaira való analogikus következtetéseken alapul. Ezeket az állapotokat a kísérletek tervszerűen idézik elő, lehetőség szerint többször, hogy az ismétlődő jelenségekből a lélek törvényszerűségeire tudjon következtetni. A kísérletek során előnyösebb, ha a személynek nincsenek különösebb elvárásai: ezért jobb másokon kísérletezni, mint önmagunkon (tudjuk: a kísérletvezető elvárása még így is elég jelentős hibaforrás). Még egy ok, hogy az önmegfigyelés felől más eszméletek felé forduljunk.

A természettudományban a kísérletezéssel összenőtt a számolás és mérés: ezek épp a külső megnyilatkozásokban találnak megfelelő anyagot. Így az első kísérleti pszichológusok – pszichofizikusok.

A tárgy kérdése

Abban sincs egyetértés, melyik lelki tény fogadható el kiindulásnak a többi megértésében. Mi egyszerű és mi összetett az eszméletben; mi fogadható el készen és mi magyarázandó? E tekintetben két alapvető irányzat áll szemben egymással: a szerkesztő és az elemző lélektan. Előbbi a vizsgált tény elemekből épített utánzatát adja meg, utóbbi azt vizsgálja, hogyan ered egy lelki tény az egészből; „az választja el őket, hogy az egyik már eleve különálló elemekből való, tehát már a természet által megelemezettnek hiszi az eszméleti életet, s így az embernek csak ki kell választani a legkisebb téglát, melyből a nagyobbak is összerakhatók, azután már csupán építeni kell” (Dienes, 1914, 10. o.); a másik szerint az eszméleti valóság egyszerű, s az emberi analízis visz bele szövevényességet: az elemeket tehát a kutató teremti meg, látja bele a lélekbe.

Teljes egészében szerkesztő lélektan a Hume, J. Mill és J. S. Mill-féle asszociációs pszichológia, melynek hipotetikus tisztaságában egy célja van: a lelki élet ideákból, érzésekből és azok társulásaiból való megértése. Más néven ez a lélektani atomizmus, amely szerint az eszmélet nem más, mint a pszichikai atomok (ideák) találkozóhelye.

Elemző lélektant művelt ezzel szemben a skót filozófiai iskola, Reid és Hamilton – utóbbinak J. S. Mill igen élesen támadó vitairatot szentelt, amelyről korábban már szóltunk. Am a 20. század eleji pszichológusok – még az asszociációs iskola követői is (Ziehen, Ebbinghaus) – épp azokon a pontokon adnak igazat Hamiltonnak, amelyeken Millel szembeni álláspontja a legtarthatatlanabbnak látszott. Tehát már nincs egyértelmű választóvonal a két irány között, s a későbbi pszichológiákban ezek már nem is fordulnak elő tiszta formában. A pszichológia számára mindkét megközelítésből adódik előny: az első utat járók kedvezőbb kísérleti anyaghoz jutnak, a második elvet követők hívebben számolnak be az – általuk közvetlenebbül megfigyelt – belső életről. Ezért a legtöbb iskola a két nézet valamilyen arányú keveréke. A dichotómia azonban megmarad: Dienes korában a két szembenálló póluson a reflexek tana és a bergsonizmus található. Előttük azonban még ott az útkeresések hosszú sora. „E kétfelé sugárzó keresés megértésére, melynek szögében terül el az egész pszichológia, meg kell néznünk a különböző területeket, melyeken e két sugár keveréke nyújtja a kutatóknak a világosságát” (Dienes, 1914, 11. o.).

Pszichofizika, pszichometria, pszichofiziológia

A pszichofizika célja: kvantitatív összefüggést találni inger és érzet között. Weber törvénye még ingert ingerhez, Fechneré ingert érzethez viszonyít. Hogyan mérhető az érzetek, mi lehet mértékegységük? A növekvő inger hatására létrejövő minimális érzet-növekedések. A törvény e lépcsőzetesen adódó érzetminimumokat egyenlő mennyiségeknek posztulálja. Két egymű, de tetszőleges erejű érzet különbsége az egyiktől a másikig vezető minimum-lépések számával egyenlő. Így tehát az érzetek is kifejezhetők számokban.

Bergson az *Idő és szabadság*ban fejtette ki az érzetek mérésével szembeni elvi ellenvetését, mely szerint az érzetek mennyiségileg nem hasonlíthatók össze, lévén a tudatfolyamat egészétől – amelyben több vagy kevesebb momentumot hatnak át – elválaszthatatlanok, és minőségi eltéréseik révén egymással összevethetetlenek. Két érzet egyenlő vagy nem egyenlő voltát nem lehet tudományosan megállapítani.

Bírálatok érték magukat a kísérleteket is. Egyrészt, a törvénynek hitt számszerű összefüggések egyéniek, sőt egyénen belül is állapot-függők; másrészt az érzet nem is egyszerű állapot: mihelyt eszméleti tényvé válik, már komplex alakulat (Van Biervliet); továbbá az érzetek erősségéhez más nagyságok is hozzákeverednek (G. E. Müller); ítéletekkel is össze van keveredve (Foucault)... „így a tiszta érzet pusztán fikció, a valóságos érzetnek pedig lehetetlen mérőszámot tulajdonítani” (Dienes, 1914, 15. o.).

A pszichometria módszere az asztronómiából származik, ahol egy bolygó átvonulásának pillanatát úgy határozták meg, hogy a feljegyzett időpontból kivonták a megfigyelő reakció-idejét. Ezt önmagáért Exner kezdte tanulmányozni; majd Helmholtz az idegingerlés terjedési sebességét számította ki. A lélektanba Donders vezette be a reakcióidő-mérést, amely az eszméleti állapotok tartamát méri.

A pszichofiziológia az eszméleti jelenségek és az idegrendszer, illetve a szervezet közti összefüggéseket keresi, ilyen például a figyelem hatása a lélegzésre, szívritmusra. Ez már akkor is termékeny iránynak tűnt, ha bizonyos megkötésekkel is: „az eszméleti állapotok hullámzásainak megvan a maga visszaverődése a szervezet minden működésében s e működések gyakran az eszméletre is visszahatnak, azonban általános kvantitatív törvénybe az egyéni különbségek rendkívüli nagysága miatt nem foglalhatók” (Dienes, 1914, 17. o.). Konkrét eredmények is születtek: például szellemi erőfeszítés közben a kísérleti alanynál a témának megfelelő (néha írásjegyekhez hasonló), kezdődő

kézmozgások észlelhetők; hosszan tartó számolási feladat megoldása hatékonyabb, ha félóránként ötperces szüneteket iktatnak be, de hosszabb szünet már kizökkent, így rontja a teljesítményt... Ezen túl, megkezdődött az eszméleti tevékenységek agyi lokalizációjának kísérlete, a myelinizáció megfigyelésével vagy léziókkal. Általános probléma pedig, hogy milyen megfelelések vannak a pszichológiai és a fiziológiai jelenségek között?

Wundt lélektana

„Wundtnál az érzet nem egyszerű eszméleti adat, neki az érzet kísérleti objektum, [...] Az anyagi és eszméleti világ érintkező pontja, melyben e két tartomány összerendelt elemeit meg kell találni” (Dienes, 1914, 18. o.).

Wundt kísérleteiben antiintrospektív irányt láthatunk; legalábbis a hangsúly a pontoságra – így a mérhető, fiziológiai oldalra – helyeződik át, háttérbe szorítva az alany eszméleti állapotait. A pontosság vágya ugyanakkor zárt fülkékbe szigeteli el a kísérleti személyt, „ahonnan csak áramszakító vagy csengető vagy más jeladó gombok révén közlekedik a kísérletvezetővel”. „Hol vagyunk a belső világát elmerülten szemlélő pszichológustól, itt az elektromos telepek, kronoszópok és határtalanul komplikálódó és finomodó műszerek között?” (Dienes, 1914, 19–20. o.). Nevezhetjük-e mindkét fajta vizsgálódást „lélektan” néven? S újra a kiinduló kérdéskörrel vagyunk: lehet-e a lélektan kísérleti?

Kísérlet és introspekcio egyesítése

Bár e két módszer a legtöbb kutatót két táborra is osztja, vannak, akik a szintézist keresik. Elsősorban A. Binet, aki a kísérleti lélektan nevében emel szót az egyre komplikáltabbá váló műszerek és az eszméleti tények kirekesztése ellen. Álláspontja, hogy a kísérletvezető gondosan számot kell vessen alanya önmegfigyeléseivel. Ehhez a legmegfelelőbb közeg a beszéd: a másik ember belső élete csak így férhető hozzá. Miért kéne lemondanunk erről – miért ne használhatná fel a pszichológus sajátjai mellett alanya introspekcioját is?

Binet fő módszerei közé tartozott a szósorok íratása, melyet azok asszociációs eredetéről való szóbeli kikerdezés követett; egy kép, tárgy leírása, mondat befejezése: ezek nyomán a vizsgálódás tárgya is kibővült. A kísérletezés túllépett az érzeteken és fiziológiai adatokon, specifikusabban lélektani területeket hódította meg: a figyelmet, az akarati folyamatokét, a következtetéseket. Ezzel együtt a műszerek egyszerűbbé válnak – elég egy tizedmásodperceket mutató óra a kísérletvezető, s papír-ceruza a kísérleti alany részére. Ugyanakkor egy-egy személlyel sokat kell foglalkozni. Ha mégis általános eredményeket akarunk kapni, tömeges kísérleteket kell folytatnunk, melyekben a kikerdezést kérdőívek helyettesítik. A módszer erejét a válaszok nagy száma adja; gyengesége viszont, hogy ismeretlen alany ellenőrizhetetlen introspekcioját kapjuk, továbbá, hogy kérdéseink eleve szuggerálnak valamit számukra.

Az egyéni vizsgálat mégis Binet-nél emelkedett méltó rangjára a lélektanban; a pontos egyéni vizsgálat követelményét vette át W. Stern differenciál-pszichológiája, az ő nyomán pedig G. W. Allport.

Másik jelentős eredmény az introspekcio gondolati tevékenységekre való kiterjesztése. A würzburgi iskola ezen a fonalon indult el.

Würzburgi iskola

A würzburgi egyetemen Brentano, Stumpf és mások megteremtették a közeget az új kutatás számára, amelynek egyik alapkérdése: hol helyezkedik el a logika (az absztrakciók) a világ rendszerében. Ez az irány a lélektan számára értelmezte a századelő antipszichológista filozófiai és logikai hullámának egyes aspektusait, amennyiben azokra a pszichológia

megújításával reagált. Szakítva a szenzualista felfogással – amely a gondolkodást szemléletes képek asszociációjával jellemzi –, elsőként tették kísérletezés tárgyává az absztrakt mentális reprezentációkat. A logika az absztrakciók, mint mentális valóságok jellemzéséhez nyújthat segítséget. Később ez az elképzelés bontakozott ki a kognitív pszichológiában.

Az antipszichologizmus felfogásával egyezik az egyéni felüli realitás eszméje is. Az iskola egyik legfőbb fogalmi újítása, a függvényszerű propozicionális reprezentáció a modern kognitívizmus kulcsfogalma lett. A megismerés szemléletlen aspektusainak kísérleti igazolása világít rá arra, hogy a hagyományos lélektan rejtett előfeltevése a szenzualizmus volt. Itt kapcsolódott a pszichológia az antipszichologista fordulathoz: a gondolkodás az egyéni tudaton túlmutató tényekre és jelentésekre irányul – olyan mentális realitásokra, melyek elgondolástól függetlenül is fennállnak, s amelyek jellemzése a pszichikaitól független logikai szféra hatókörébe tartozik.

Ennek alapján, a mai kognitív pszichológusok a propozicionális, logikai központi megismerési modellek előfutárának tekintik a gondolkodáspszichológiát. Sőt, ma épp a szemléletes reprezentációt tartják igazolásra szorulónak úgy, mint annak idején az absztraktat.

A würzburgi gondolkodáspszichológusok Wundttal és követőivel szemben úgy vélték, hogy nemcsak az egyszerűbb lelki adatok, például észlelés vizsgálhatók kísérletileg, illetve introspektíve, hanem olyan magasabb rendű tevékenységek is, mint a gondolkodás vagy az akarás. Bühler például egy filozófiai kérdésre való válaszolás folyamatát követte nyomon: a kísérleti személy (aki itt már nem laikus, hanem képzett pszichológus volt) – kihasználva az élmény perszeverációját – részletesen be kellett számoljon arról, mit élt át a kérdés várása, felfogása és megválaszolása alatt.

A kísérletek rámutattak a gondolkodásban jelenlévő nem-szemléletes elemekre, verbálisan nem kifejezhető élményekre, s arra, hogy a szavak a tudatban nem egy meghatározott, pontos jelentéssel élnek, így mindig egy homályos szféra kíséri őket. Mindezen eredményeik megkérdőjelezték a gondolkodás szenzualista teóriáját, amely a szemléletből eredő lelki elemeknek és azok kapcsolatainak adott elsőbbséget; a gondolkodás jellemzéséhez új megközelítésre volt szükség. A würzburgiak két dolgot választottak szét a gondolkozás tényében: az elképzelést (*Vorstellen, Representation*) és magát a minden képzeleti elemtől mentes tudatosságot, a gondolatot. A sem szókkal, sem képekkel nem támogatott, fel nem öltöztetett, amorfi gondolatot tartották a würzburgi pszichológusok a szellemi tevékenység lényeges vivő, lendítő elemének.

Wundt nem tudta elfogadni kísérleti módszerének e leágazásait. Kritikája szerint ezek látszólagos (ál-) kísérletek; a kísérletező nem láthatja a kezdetet, nem követheti a menetét, nem valósíthatja meg ismétlését, nem okozhat benne tetszőleges változásokat. Továbbá, a gondolkodás annyira lefoglalja a kísérleti személyt, hogy emellett lehetetlen még önmegfigyelést is folytatnia; a kikérdezések így nem beszámolókhöz, hanem konstrukciókhoz vezetnek. Dienes szerint csak akkor lehet élni ezzel a váddal, ha nem fogadjuk el, hogy az alany elbeszélése megbízhatóan értesítheti a kísérletvezetőt az általa előállított eszméleti állapotokról. A módszer értéke: ha a beszédet érvényes „közlekedési eszköznek” tekintjük, akkor a kísérletvezető tudhatja a folyamat kezdetét, követheti lefolyását, megismételheti és okozhat benne változásokat – minderről a szavak közvetítése révén értesül; igaz, csak közvetve, jelek által: közvetlenül nem követheti az eszméleti folyamatot. Titchener, Wundt amerikai tanítványa szerint a látszólag absztrakt mozzanatok mögött is szenzuális

emléknyomok találhatóak, így a szenzualizmus nem vethető el. A jelentés Titchener asszociatív lélek-konceptiója alapján nem más, mint kontextus: mint mindaz, amit például egy szó eszünkbe juttat.

(Orkesztika) A Bergson metafizikájából származó mozdulatcentrikus filozófiából és a Duncan-testvérek nyújtotta mozdulatélményből alkotta meg Dienes Valéria e modern táncirányzatot és az annak alapjául szolgáló mozdulatrendszerét.

Isadora Duncan

A tanfolyamok Budapesten folytak, az Alkotás utca és a Nagyenyed utca sarkán. Gadányiné, Dienes későbbi titkárnője számol be első benyomásairól. Amikor belépett, Dienes talpig feketében ült a zongora előtt. „Ilyet még nem láttam: a növendékek nem tornáztak, nem táncoltak, hanem mozdulatokat végeztek a profilsíkban Dienes Valéria instrukciói alapján, melyeket ő zongorajátékkal kísért. Némelykor felállt a zongora mellől és szép, sudár alakjával bemutatott egy új mozdulatot az előre-hátra síkban” (Gadányi, 1983, 332. o.). Később a Városmajor utcában béreltek termet, majd Dienes átalakította Krisztina körüli lakásának egy részét teremmé: ez lett az Orkesztikai Iskola helyisége. Itt indult az első teoretikus osztály, amelyben filozófiai, pszichológiai és pedagógiai előadásokat is tartott. „Egyszerűen, mindenki számára érthetően beszélt, de minden szavának súlya volt.

Nemcsak a dolgok lényegét mondta el, hanem rátért az összefüggésekre is, miáltal elősegítette a jobb megértést, a bonyolult fogalmak közti eligazodást” (Gadányi, 1983, 332. o.).

Néha nyilvános órák is voltak. Az egyikre Gadányi Jenő festő is ellátogatott, s a benyomások egy képre inspirálták.

A háború kitörésekor az iskola megszűnt, és Dienes csak elméletileg foglalkozott orkesztikával (azaz mozdulatművészettel): rendszerét fejlesztette tovább. Közben folytatta Bergson fordítását, majd – elsőként – Teilhard de Chardin-ét.

A háború után találkozott vele újra Gadányiné: „Semmit sem változott azon évek alatt, amíg a világegés következtében nem láthattam őt, megtartotta egyenes testtartását, szép megjelenését, erőteljes volt és egészséges” (Gadányi, 1983, 332. o.). Közben Angliában járt matematikus fiánál, Zoltánnál és volt férjénél, aki egyik leány tanítványával élt együtt az emigráció idején.

A háború után Gadányiné, azaz „Sisike” lett Dienes titkárnője. Egy leveléből ezt idézi: „Tedd fel az írásjeleket!!!”, „Tudniillik azokat legtöbbször elhagyta, mert gyors írását akadályozták. Oly sűrűn követték egymást gondolatai, hogy alig győzte azokat rögzíteni” (Gadányi, 1983, 333. o.).

(Szemiotika) A szimbolikával és evolugikával Dienes eljutott a szemiotika (jeltudomány) alapkérdéséig, amely az emberi eszméletek „közlekedése”, a gondolatok egymástól való átvétele.

„Egyik reggel felhívott, készülődjek, mert Tihanyba megyünk. Nem tudtam elképzelni, mi célból. Azzal fogadtott, hogy délután a Nemzetközi Szemiotikai Kongresszuson előadást kell tartania Jel és Mozdulat címmel. Ezt a fia közölte vele aznap reggel.

Összeszedtem tehát jó néhány erre vonatkozó írását, a táskámba tettem, gondolván, hátha szükség lesz majd rájuk. Dél felé kocsiba ültünk, és elindultunk. Útközben mindenféléről szó esett, csak a szemiotikáról nem. Helyette én izgultam, rajta a nyugtalanság nyomát sem láttam.

Ekkor már a kilencvenötödik évében járt, kissé görnyedten, botra támaszkodva. Mikor az előadóterembe értünk, felsegítettem a dobogóra, és mint a titkárnője, mellette foglaltam helyet, a másik oldalán pedig Vitányi Iván ült. Körülnéztem és észrevettem, hogy a hallgatóság egy érdektelen előadásra számít; ezt az unott arckifejezésekről lehetett leolvasni. Erre még jobban kezdtem izgulni. Táskámból előszedtem a magammal hozott írásokat és ki akartam rakni az asztalra. »Mit akarsz ezekkel? Csak zavarnának engem« – mondta Valéria, mire visszatettem őket a táskámba.

Vitányi Iván bevezető szavai után Valéria megkezdte előadását. Nyugodtan, folyamatosan, a részletekig átgondoltan fejezte ki magát úgy, hogy a hallgatóság percről percre feszültebben figyelt a szavaira. Előadása lenyűgözte őket, s mikor befejezte, tapsviharban törtek ki... Többen engedélyt kértek tőle, hogy otthonában meglátogathassák. Az előadóteremtől a hosszú folyosón át, egészen a kapuig sorfalat álltak, így fejezték ki tiszteletüket és csodálatukat... Boldog voltam, hogy szem- és fültanúja lehettem az eseménynek; Valéria azonban nem tulajdonított különösebb jelentőséget neki: mivel megkérték, tartson a Nemzetközi Szemiotikai Kongresszuson előadást a Jel és Mozdulat összefüggéséről, ő ezt készségesen megtette” (Gadányi, 1983, 333–334. o.).

Dienes Valéria 1974-es előadását a résztvevők valamennyien utólag is a konferencia alapdokumentumának tekintették.

Ezt követte 1975-ben a Vitányi Ivánnal folytatott tv-interjú, amely nagy visszhangot váltott ki: országszerte beszéltek róla. Egyre többen látogatták, nyugta ettől kezdve nem volt.

Továbbra is dolgozott: francia nyelvű Biblia-fordítását diktálta gépbe, olyan folyékonan, mintha csak felolvasná. Ezt azonban nem fejezte be. Versek és naplót is írt; utolsó naplóját 1977 decemberében nyitotta meg. Ebben a következőként vall Bergsonról: „Kérdezem magamtól: miért van ennek... olyan melegsége, olyan életereje? Mert bele tud nőni és tovább tud fejlődni minden gondolatban, és gondolaton belül maradván élő valósággá alakítja azt. Mert az a gondolat az elmében tovább beszél, átjár mindent, átkel minden akadályon, átjárva és megnemesítve azt. Aki egyszer Bergsoné lett, Mindig Bergsoné marad...” (Gadányi, 1983, 335. o.).

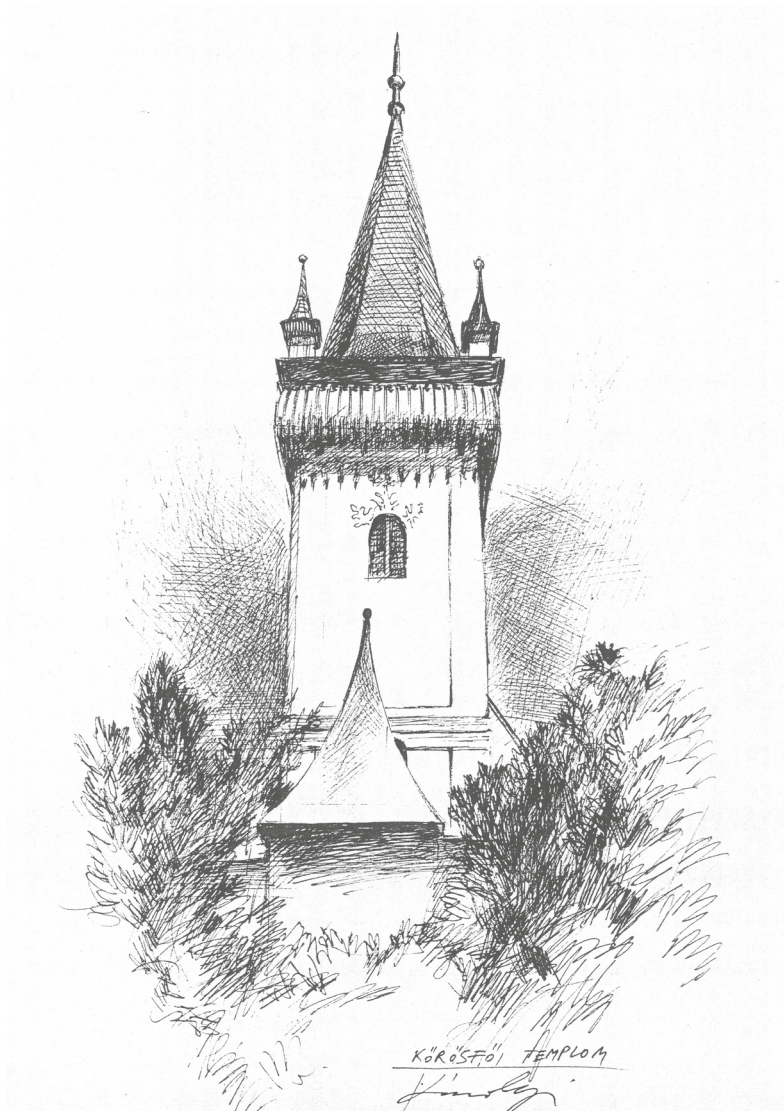
1978. február vége felé többen összegyűltek otthonában, s ekkor tartott egy gyönyörű előadást az orkesztikáról. Ez kimeríthette élet-erejét, mert utána hirtelen legyengült. Még egy fiával folytatott tv-beszélgetést vettek fel vele; 1978 júniusában halt meg, 99. évét betöltve.

BIBLIOGRÁFIA

- Babits Mihály (1927/1972). *Halálftai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Bergson, Henri (1990, reprint). *Idő és szabadság: tanulmányok eszméletünk közvetlen adatairól*. Universum reprint, Szeged.
- Bergson, Henri (1972). *Mélanges*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Bergson, Henry (1970). *Œuvres*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Bergson, Henri (1987, reprint). *Teremtő fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beszélgetés Dienes Valériával (1977). *Vigilia*, XLII. 5, 330–339. o.
- Binet, Alfred (1916). *Az iskolásgyermek lélektana*. Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Budapest.
- Dienes Valéria (1914). *A mai lélektan főbb irányai I–II.*, Haladás Könyvkiadó, Galilei Füzetek, Budapest.
- Dienes Valéria (1906). *A zenei alkotás és hatás lélektanáról*. Huszadik Század Könyvtára, Budapest.
- Dienes Valéria (1983). *Hajnalvárás* (szerk.: Bellon Gellért). Bp., Szent István Társulat.
- Dienes Valéria (1963/1993). „most nem korrajzot írok, csak magamat” – Napló-émlékezés. *Orpheus*, IV. 1, 145–156. o.
- Gadányi Jenőné (1983). Emlékeim Dienes Valériáról, *Vigilia*, 48. 5, 332–335. o.

- Geiger Valéria (1905). *Valóság-elméletek*, Doktori értekezés. Athenaeum.
- Görög gondolkodók 2, Empedokléstől Démokritoszig* (1993). Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- James, William (1983). *The Principles of Psychology*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Russell, Bertrand (1994). *A nyugati filozófia története*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Steiger Kornél (szerk., 1985). *Parmenidész és Empedoklész. Töredékek*. Gondolat, Budapest.
- Téglás János (1984). Adalékok egy barátság történetéhez, Babits és Dienesék levelezése. *Dunatáj*, VII, 2, 45–52. o.
- Vezér Erzsébet (1993). Dienes Valéria. *Orpheus*, IV. 1, 157–162. o.
- Vitányi Iván (1975). Beszélgetés Dienes Valériával. *Valóság*, 1975/8, 83–101. o., valamint Borus Rózsa (szerk., 1978): *A század nagy tanúi*. RTV–Minerva, Budapest, 9–55. o.

Bél Mátyás Notitiájának (latin–magyar) fordítói (A Notitia munkálatainak megkezdése közelgő 300. évfordulójára)

Bél Mátyás volt a XVIII. század első felének legkiemelkedőbb tudósa. 1684 és 1749 között élt. Igazi polihisztor volt.¹ Apja, id. Bél Mátyás szlovák hentes, anyja a veszprémi születésű, magyar származású Cseszney Erzsébet volt.² Magasabb iskoláit Besztercebányán kezdte, a „humaniorákat” Pozsonyban, az evangélikus líceumban végezte, mivel a család erősen evangélikus kötődésű volt. Hogy a magyar nyelvet jobban elsajátítsa, Veszprémben, majd Pápán, a református főiskolán tanult.³ A rozsnói és a besztercebányai evangélikus egyházközség ösztöndíjával Halléba utazott az ottani egyetemre, hogy további tanulmányokat folytasson, tökéletesítse nyelvtudását német és latin nyelvből, valamint hogy kiváló evangélikus pap váljék belőle.⁴ Tanárai kedvelték, teológiát, orvostudományt és állattudományt tanult. Nem mellékesen sokat foglalkozott a Németországban divatos államelméleti kérdésekkel, történelemmel, földrajzi problémákkal. Tanulótársaival sokat beszélgettek arról, hogy Magyarországról nincsenek korszerű történelmi könyvek, térképek, földrajzi leírások, kézikönyvek. Bél itt fogadta meg, hogy később – papi munkája mellett – próbál ezeken a hiányosságokon segíteni, legalább annyira, mint ahogyan ezt a fejlett európai országokban teszik. Halléban 1704–1708-ig tartózkodott, eredményei kiválóak voltak. 1709 és 1713 között Besztercebányán tanított, az időszak végén már a gimnázium rektora volt. 1714-ben a híres pozsonyi evangélikus líceum meghívta az igazgatójává. Ezeket az iskolákat teljesen átalakították (jó tankönyvek, nyelvkönyvek, bevezette a pontos tanterveket, a modern nyelvek oktatását, a földrajzi és történelmi ismeretek tanítását stb.). De irt németek számára magyar nyelvtant és magyarok számára német nyelvtant is. Latin nyelvtana több mint 100 évig volt használatban. 1719-ben a pozsonyi evangélikus egyház első lelkészévé hívták meg, ezt a tisztséget a haláláig töltötte be. Számos fordítást, előszót, méltatást írt, továbbá 22 saját alkotást jegyeznek neve alatt saját műveként.⁵ 1742-ben agyvérzést kapott, majd 1749-ben meghalt. Sírjának helye ismeretlen, a temető, ahol nyugodott, megszűnt, beépítésre került.

Legfontosabb műve, mely Európa-hírűvé tette, a *Notitia Hungariae novae historico geographica* volt.⁶ Ezt a művet Bél Mátyás latinul írta, hiszen abban az időben ez a nyelv volt a tudományos művek és a hivatalos papírok elfogadott nyelve. Ez megkímélte a szerzőt attól is, hogy választania kelljen az általa kiválóan ismert három nyelv közül. Saját hovatartozását illetően a következőképpen fogalmazott: „*lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus*”.⁷ A műnek az volt a célja, hogy az iskolatársai által is hiányolt, Magyarországot bemutató, földrajzi-történelmi kalauzt adjon a közelünkben élő népek és az európai polgárok kezébe, akiket dolguk, érdeklődésük, üzleti ügyeik hazánkba vezettek.

A Notitia jelentőségét mutatja, hogy a tudományos élet máig hiányát érzi e műveknek, melyeknek csak töredéke állt rendelkezésre a kutatóknak és a tudományok iránt érdeklődőknek. A kiadvány gondolata már a hallei évek alatt megfogalmazódott Bél Mátyásban, és feltehető, hogy sok részkérdés átalakult, csiszolódott a szlovák iskolákban való tanítás éve alatt.⁸ A szervező Bél zsenialitását mutatja, hogy 1718-ra a fő vonalak kialakultak

(a megyék megtartása, mint a részekre bontás alapja, a gúla szerinti felépítése a segítő hálózatnak, a vármegyék és helytartótanács, a cenzúra szerepe stb.). 1718-ban ezeket a kérdéseket és a technikai részleteket egy Prodromusban („Előfutár”) foglalta össze, melyet 1723-ban Nürnbergben könyv formájában meg is jelentetett.⁹ A megindult munka előfeltétele volt a vármegyéket bejáró tanítványok, szerződött segítőik toborzása, kiképzése. Anyagaikat elküldték Bél Mátyásnak, aki megírta a végleges szöveget. Az anyagokat a vármegyék kapták, és kijavították a nyilvánvaló pontatlanságokat. Az igazi cenzúrát a helytartótanács jelentette, mely az államismereti és valláspolitikai hibákat kijavította (vallási kérdések, jobbágság élete). Ezek a műveletek igen sok időt vettek igénybe. Közben kémkedéssel is vádolták Bélt, állítólag majdnem agyonlőtték. Batthyány József kalocsai érsek pártfogásába vette és bemutatta – Pálffy nádor támogatásával – III. Károly királynak, kitől anyagi támogatást kapott – nem beszélve a szellemi egyetértésről. 1735-től végre megjelentek a megyeleírások. Ez összesen 2693 oldalt tett ki, mely négy kötetben látott napvilágot. Az ötödik kötet, vagy legalábbis, amit annak neveztek el, hogy: Zichy Jenő gróf kiemelte Moson megye anyagát, és 71 oldalon megjelentette 100 példányban. Ez persze nem tekinthető a négy nagy kötet folytatásának. 1742-ben Bél Mátyás agyvérzést kapott, pénze fogytán, javítókézsége sem volt a régi. Bél 1749-ben bekövetkezett halála után így 10 000 oldal kézirat maradt kiadatlanul. Batthyány érsek a kéziratot megvásárolta, de az szállítás közben jórészt a Dunába esett és tönkrement. Másolások, korrekciós kísérletek történtek, de az anyag jelentős része különböző nagy könyvtárakban pihent és felejtődött. A négy megjelent kötetben 11 megye leírása (Pozsony, Túróc, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Borsod, Nyitra, Hont, Moson, Veszprém) kapott helyet.

Az anyag teljes elfelejtődését részben Haan Lajos akadémiai székfoglalója akadályozta meg, melyet Bél Mátyásnak, és főleg a Notitiának szentelt. Ez segített a kérdés ébrentartásában, bár alapvető irányváltást nem jelentett Bél Mátyás szellemi örökségének megítélésében.¹⁰ Változatlan volta az a tény, hogy a tudós-társadalom ismerte és elismerte Bél tudománytörténeti jelentőségét, de nem kezelték helyén a kérdést. A következő „csomópontot” a kérdés alakulásában a tudós születésének 300 éves évfordulója adta. Konferenciák, vármegyei anyagok lefordításai, közlemények foglalkoztak a nagy tudós személyiségével, de lényeges előrehaladás nem történt. Ez a helyzet változott meg a 2010-es években, amikor Tóth Gergely és a köré szerződött munkacsoport nekifogott az életmű feldolgozásához. Korszerű elvek, módszerek felhasználásával végzik minden anyag összegyűjtését, értékelését és közlését. 10 kötetre tervezik a teljes Notitia, lehetőség szerinti maradéktalan megjelentetését. Tóth Gergely már 2007-ben vázolta a célokat, a megoldások módozatait. Az eddig megjelent három kötet mindenben igazolja a várakozásokat – a nehezítő tényezők ellenére.¹¹

Magunk, elolvasva a rendelkezésünkre álló anyagokat, és olvasva az elmúlt 40 év alatt számos megyében készült fordításokat, nem érezzük teljesen alátámasztottnak a Tóth Gergely-féle csapat kritikus megjegyzéseit. Kíváncsiak lettünk ezen latinból fordítók gondolataira. Úgy gondoljuk, hogy minden megye igyekezett a legjobbakat kiválasztani a tanári – könyvtárosi – levéltárosi „készletből”. E fordítók egy előszót írtak a munkájuk elé, megfogalmazva gondolataikat a megyei leírásokról. Néhol mentegetőzésekről is olvashattunk, és nem voltak a magyarázatok sem érdektelenek. Teljességre nem törekedhettünk, hiszen a megyeleírások nehezen megszerezhetők, könyvtárakban is alig fellelhetők.

Tóth Gergely a munka megkezdése előtt, 2007-ben a következőket mondja: „... *amellett, hogy e fordítások néhány kiadás kivételével nem tartalmazzák az eredeti latin szöveget – noha kéziratos mű esetén ez elvárható lenne – a készítők gyakran nem a megfelelő*

kéziratos példány alapján készítettek rossz fordításokat, teljesen érdektelen bevezető tanulmányok kíséretében. A nem megfelelő kéziratok kiválasztása amiatt van, hogy e kiadások nélkülöződik a vármegyeleírások kéziratának alapos filológiai vizsgálatát.” Továbbá: „... a leírások a többszöri javítgatás, ellenőrzés miatt több, nem azonos tartalom és korú példányban maradtak fenn, amelyek közül értelemszerűen a legkésőbbit kellene lefordítani.” A kifogások befejezéséül: „... nem voltak tekintettel a Notitia egyéb részeire, noha Bél sokszor utal a leírásokban más leírásokra, mondván, hogy: ezt már ott kifejtettem.”

A vármegyeleírásokat Tóth Gergely három csoportra osztja.¹² Jónak (és nem hibátlanak) ítéli Somogy, Veszprém, Zala megye leírását, fordítását. Kiemelkedőnek tartja Vas megye (Wellmann!) leírását. Komoly kutatómunkát feltételez Csongrád és Csanád, Békés és Esztergom vármegyék leírásának és fordításának hátterében. A többi, a harmadik csoportra vonatkoznak a felsorolt lehetőségek és hibák.

Ezek ismeretében kezdtük meg a fordítók előszó-részleteinek tanulmányozását. A sort a Tóth Gergely által pozitívnak jelzett vármegyékkel kívántuk megkezdeni. Nem véletlen, hogy minden rangsorban a Csongrád – Csanád vármegyeleírás áll az élen. A szegedi egyetem vezetői már korán, 1976-ban megkezdték Bél Mátyás ide vonatkozó fejezeteinek lefordítását, feldolgozását. Kiváló csapat állt össze, hogy időben és méltó módon ünnepeljék meg Bél Mátyás születésének 300. évfordulóját. A könyv szerkesztését Trogmayer Ottó egyetemi tanár végezte, a lektorálást R. Várkonyi Ágnes és Oltvai József, a fordítást Lakatos Pál és Téglássy Imre vállalta. Az ilyenkor szükséges „aprómunkát” (fordítás és az eredetivel való egyeztetése, technikai szerkesztés stb.) is jó nevű szakemberek hajtották végre. 1980-ra készen állt a kiadvány. Érdekes, hogy a fordítók „csak” fordítottak, az előszót nem ők írták, hanem Zombori István, ki a kötetet sajtó alá rendezte, egy kísérő tanulmányt írt az előszó helyett, a jegyzeteket elkészítette, a reprodukciókat megcsinálta, a képanyagot válogatta.¹³ Kétségtelen, hogy ezen „mindenes” munka csúcspontja az a tanulmány, melyet Bél művével együtt jelentettek meg a megye és az egyetem vezetői. Előszónak egyébként nehéz nevezni egy 56 oldalas, 6 fejezetre tagolt munkát, melynek elolvasása után a tanulmányt teljesen új színben látjuk feltűnni. Az első fejezetben az összefoglalás szerzője a felvidéki evangélikus értelmiség kialakulásával, hatékonyságával és szellemi szerepével foglalkozik. Zombori foglalkozik a felvidéki lutheránus patrícusok fogalmával. Az 1500-as évek végétől ez a réteg nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy ifjúsága kellő színvonalú és vallásosságú tanulmányokat folytasson. Innen már csak egy lépés volt az, hogy a legtehetségesebb gyerekek – kellő anyagi háttérrel – eljussanak a nagy nyugati egyetemekre.¹⁴ Innen visszajöve, tanárként, papként, orvosként, irodalmárként eszkalálták az előbb leírt folyamatot. Így alakult ki a felvidéki evangélikus értelmiségi réteg, mely támogatta tagjainak produktív törekvéseit. Ezek az emberek magyarnak vallották magukat. Ez a szellemi-anyagi áramlat vette a hátrát Bél Mátyást, a hírnévben legtovább jutó „hungarus”. Zombori kiválóan világítja meg azt a kérdést, hogy honnan volt Bélnek pénze a vizsgálatok fedezésére, megjelentetésére stb. Ezt Zombori több család fejlődésén, tevékenységén mutatja be. Városi polgárság – „hungarus” értelmiség – városi vezetőség: ezek vezettek egy európai iskolarendszerhez, és nem mellékesen a pietizmushoz. E mozgalomnak két fő ellensége volt: a bécsi udvar és a katolikus egyház. A kimenetel már ismert (Heister és Caraffa, a pietisták elleni harc stb.).

Ebbe a szellemi és anyagi környezetbe lépett be Bél Mátyás a maga szellemi felkészültségével, akaraterejével, még a progresszív környezetéből is kiemelkedő tudásszomjával, szervezőképességével. Európai hírű tudós lett, ki számos tudományág alapjainak lefektetésével visszaemelte Magyarországot az európai elit szellemi élvonalába. (Vö. TÁBLÁZAT¹⁵)

A Zombori-féle összefoglaló második fejezetében a szerző Bél Mátyás életét és munkásságát tárja az olvasó elé. Bél a külföldre induló „hungarusok” között az egyik legidősebbnek számított. A hallei egyetem az egyik legjobb volt a német egyetemek között. Nagy vonzerőt gyakorolt a magyar diákokra, Zombori szerint korábban Hollandiát és Angliát részesítették előnyben. Hallénak nagy szerepe volt e tendencia megfordításában. A kor leghaladóbb módszereivel tanították a földrajzot és értelmezték a történelem eseményeit. Zombori a pietizmus eszmerendszerét is teljesen érthetővé teszi ebben az elő- (vagy utó-) szóban. Bél teljesen magáévá teszi e tanokat. Pozsonyban is felvirágzik ez a nézetrendszer (ezért nevezik „erős Halle”-nak). Bél kiváló lelkész volt, ezt bibliaátdolgozásai, újrafordításai, német Bibliák (pl. Károli-biblia) fordításai jelzik. Ezek az adatok nem szerepelhettek a Notitiában, mert a vallás kérdéseinek érintését a Helytartótanács megtiltotta. Ezért érezzük Zombori kiegészítéseit és magyarázatait még értékesebbnek.

A harmadik rész Zombori művében a következő címet viseli: „*A Notitia keletkezési körülményei, szerkezete*”. E fejezetben a szerző felsorolja azokat a szerzőket, akik nagy valószínűséggel termékenyítőleg hatottak Bél Mátyásra. Ezek ismerete nem mindig igazolható, csak akkor, ha Bél említi a nevet az Adparatusban. Ilyen például Parsitius Kristóf országleírása, mely Bél számára meghatározó volt. Ő is a vármegye-felosztást használta, célja az volt, hogy vázolja az ország történetét, közigazgatási és politikai rendszerét. Feltehető, hogy Bél kéziratban még Halléban megismerte ezt a művet. Később, 1729-ben felmerült a plagizálás kérdése, de ez nem igazolódott. Ez ellen szóltak a méretarányok, a Bél-anyag nagyságában-mélységében többszörösen meghaladta a plagizálás szempontjából szóba jöhető műveket.

A negyedik rész témája a kéziratok sorsa, mai őrzési helyük. Néhány pontosítás, helyzetétel történt ebben a fejezetben. Batthyány kalocsai érsek nem az özvegytől vette meg a kéziratot Bél halála után (mint ahogyan Haan Lajos írja), hanem Kollár királyi könyvtárótól. De ezek a kérdések csak azért érdekesek, mert a sok szállítás nem használta az anyag fizikai állapotának. E kérdések pontos tisztázását sürgeti Zombori, nyilván segítve a mai helyzet kialakulását.

Az ötödik fejezetben a szerző kisebb jelentőségű kérdésekkel foglalkozik. Ilyenek a térképek kérdése, a Csongrád – Csanád megyékről készült leírás tartalma, a szövegről készült másolatok és sorsuk, végül a kiadással kapcsolatos problémák. A térkép-kérdést illetően tudni kell, hogy 1700-ig Magyarországról három elfogadható térkép készült. Ezek mind az egész országról készültek, míg Bélnek megyei térképekre lett volna szüksége. Meg is találta a legalkalmasabb személyt, Mikovinyi Sámuel személyében. Ő is felvidéki evangélikus családból származott, Jénában végzett, hazajöve Pozsonyban vállalt mérnöki állást. Több gyermekének Bél Mátyás volt a keresztapja. Mikor a felkérést, ti. a megyetérképek elkészítését elvállalta, Bél javaslatára bevonta a bécsi Udvari Kamara mérnökét és a császári seregek mérnök őrnagyát is. Bár fiatalon, 50 évesen meghalt, nagyszerű munkát végzett munkatársaival együtt. Körülbelül 200 térkép készült, minden vármegyéről sikerült pontos, jól használható térképet előállítania.

A megyeleírások keletkezése nehéz feladat elé állította Bél és a neki dolgozó csapatot. Csongrád és Csanád megye a török hódoltság alatt elnéptelenedtek, lakosságuk a városokba húzódtott, illetve kivándorolt. A megfigyeléseket végzők e két megyét 1728 és 1732 között írták le, a népesség folyamatos vissza- és áttelepülése mellett. Fogalomzavaraik is voltak, így „szlávok” alatt a rác, dalmát, bolgár megjelöléseket szinonimaként használják. Hasonló problémák voltak az egyes helységek (pl. Szeged) átszerveződése (pl. megyeszékhely, megyei parancsnokság át- és visszahelyezése) kapcsán is. A kiadásokkal kapcsolatos problémák, egyenlőtlenségek abból is származhattak, hogy egyes megyékből kijelölt

férfiak felkeresték az illetékes könyv- és levéltárakat, és lemásoltak részeket az anyagokból (Pozsony, Bodrogek, Esztergom város stb.), kiadták azokat, igen csekély magyarázó szöveggel és a Béltre való hivatkozás minimálisra való szorításával.

A szerző felveti az egységes alapelvek szerinti tudományos igényű feldolgozás kiadását. Mint tudjuk, jelenleg ezen kautélák mellett folyik az anyag közkinccsé tétele.

Komárom megyét Vilimszky László fordította. Előszavában igen hatásosan méltatja Bél Mátyás munkáját. „Születésekor... még három részre volt szakítva az ország”, „De a török után megmaradt a nyomor és a német elnyomás. Üszkös romok közt, elnéptelenedett falvakban élt a megtizedelt lakosság, amely az egész történelmi Magyarország területén – Erdélyt is beleszámítva – alig 4-4,5 millió lelket számlált.”¹⁶ A súlyos adók, a német katonaság eltartása (kik a magyar végvárak elpusztításán kívül mást nem csináltak), a protestáns-üldözés fenyegették a magyarság létét, közérzetét. Ekkor jön egy tudós, egy hazafi, Bél Mátyás, aki a legjelentősebb egyetemeken tanult, négy nyelven anyanyelvi szinten beszélt, írt és szónokolt, az ógörög és héber nyelvben is jártas volt, s akit mint protestáns lelkész-tanárt, magát is üldöztetéssel fenyegették, sőt egy ízben halálra is ítélte Bécs vérbírósága. A magyar nemzeti kultúra apostolává szegődött, tanári és lekipásztori munkája mellett nem kisebb feladatra vállalkozott, minthogy bejárja az országot és elkészítse Magyarország vármegyéinek történelmi – földrajzi – néprajzi leírását. Ezt tanúsítják a Vilimszkytól vett idézeteink is.

Vilimszky – Bél Mátyás méltatása után – saját feladatainak nehézségeit méltatja. Komárom megye írott anyaga a Dunába esett Kalocsára szállításakor, sok helyen olvashatatlaná vált. A fordító itt méltatja Bencsik József jogtudós munkáját. 1820 és 1828 között az esztergomi érseki könyvtár őre volt, kézírással lemásolta az egész kötetet, illetve azt, amit még el lehetett belőle olvasni. Ezt az anyagot fordította le Vilimszky, aki tartotta magát a hiteles szöveghűség követelményéhez. Néhol változtatnia kellett,¹⁷ ugyanis a fordító Bél latin nyelvezetét szokatlannak és nehezen érthetőnek minősítette. Ennek szóhasználata, mondatfűzése alaposan eltér az ókori latintól. Véleménye szerint az is nehezítette a fordító dolgát, hogy Bél Mátyás időnként maga is kitalált latin szavakat. Másol írások és elírások is nehezé tették a szövegek megértését. Ezeket kihagyta a szövegből. Viszont annyit tett hozzá a megértéshez, hogy névmutatót és földrajzi névmutatót készített és csatolt a műhöz, végül egy tartalomjegyzéket is készített.

Moson vármegye lefordítását Mihály Ferenc végezte el.¹⁸ Bél Mátyás munkáját nagymértékben nehezítette, hogy nem állt a kutatók rendelkezésére levéltár, országos szinten – a hivatalos iratokat csak a vármegyék és az érintett családok őrizték meg, akik nem voltak érdekeltek azok nyilvánosságra hozásában.¹⁹ Rosszakarói feltételezték az adóhatóság felé való árulkodását, kémkedését, hazaárulását. Szerencsére magas körökben jóindulattal kezelték Bél törekvéseit. Tanári és lelkési hivatása pedig elősegítette adatgyűjtőinek toborzását. A fordító részletesen foglalkozik a Moson vármegyei rész sorsával, mely a sorban megjelenő kötetek ötödik részében egyedül szerepel, mivel Bél Mátyás ekkor halt meg, 1749-ben.

Mihály Ferenc azért is fájdalmasnak tartja Moson megye Bél által való leírásának mostoha kezelését, mert a keresztes hadjáratok magyarországi történetének leghívebb leírását itt lehet olvasni. A Képes Krónika 22 sorban foglalkozik a keresztesek ismétlődő hadjárataival, melyek Magyarországon keresztül valósultak meg. Mihály Ferenc össze is foglalja a hadjáratokat. Szerinte Bél Mátyás nagyszerűen összegzi például a magyar királyok jellemére, külsejére vonatkozó ismereteket.

Bél ebben a megyeleírásban megpróbálja ennek a vármegyének a nemzetiségeit „helyretenni” (magyarok, szerbek, besenyők, bajorok stb.). Ezt nehezítette, hogy ez a vármegye a Nyugattal határos. Ez a tény melegágyát adta a „lassú letelepedésnek”.

Részletesen foglalkozik a polgárság (a szabad királyi városok) helyzetével (nagyvárosok gyűrűjében, zsidó kereskedők helyzete stb.). A kispolgárságot a gyors meggazdagodás jellemezte (lakáshelyzet, üzletsorok, járművek vásárlása stb.). A Nyugathoz való közelség nyomot hagyott a művelődési helyzeten is. Minden községben volt iskola, fokozatosan nőtt a felekezeti iskolák száma. Győrben vagy Pozsonyban gimnáziumok szerveződtek, hol szívesen látták a mosoni diákokat. 1793-ban megnyílt az óvári gimnázium, melyet alapítványok tartottak fenn. A kulturális szféra fejlődött, nyilván nyugati hatásra. Hasonlóan példamutató volt Óvár város szegényügyi helyzete is. A gazdasági konjunktúra megeremtetten az alapját egy szegényügyi városi pénztár létrehozásának. Rendeletben írták elő a városi szegényekről, elhelyezésükről, ellátásukról szóló törvényi passzusokat. Vándor-szállásokat építettek. Létrehozták a „polgári menház” épületeit (öregek otthona?), de voltak külön „szegényházak” is – ennek lakói dolgoztak a fedélért és élelmezésért.

Az eddigiekből kiderült, hogy Mihály Ferenc nemcsak fordította Bél Mátyás Moson című Notitia fejezetét, de nagyon sokirányú „melléolvasást” is végzett, tetézve ezzel latin tudásából következő feladatainak megoldását.

Pest város fejezete érdekes része a Notitiának, melyet Szálka Irma fordított.²⁰ A fordító előszavának elején kiemeli a kétnyelvűség megjelenését Bél Mátyás műveiben. A fordító szerint ez komoly nehezítettséget jelentett. Hangsúlyozza, hogy 1737-ben – ekkor írta Bél a Pest megyére vonatkozó összeállítást – „*Vállalni kellett a latin szövegnek a maga korizlésének függvényeként jelentkező halmozottságot, tömítettséget, alternatívizáló agyonárnyaltságát*”. Panaszkodik, hogy „... a sokszor túl hosszúra nyúlt körmondatok útvesztőiből nehezen tárul fel az érthetőség és a stiláris szépség.”²¹ Másutt a következőket mondja: „*Ha a latin szöveg nehézkes vagy agyontördelt, azt a magyar nyelvű visszaadásban sem lehet teljesen kiküszöbölni, ha hűek akarunk maradni a Szerző mondanivalójához.*” Ezzel persze nemcsak magyarázza a nehéz olvashatóságot, hanem a felelősség jelentős részét visszahárítja Bél Mátyásra.²²

Tóth Gergely híres disszertációjában így méltatja Wellmann Imrét, munkásságát: „... meg kell említeni a modern Bél Mátyás-kutatás origóját, Haan Lajos Bél Mátyásról szóló akadémiai székfoglalóját (1879). Szintén nagyon fontosak Wellmann Imrének Bélről és a Notitiáról szóló nagyszerű értekezései, amelyben Bél tudományos elképzeléseire, mozgásterének korlátaira, vállalkozása részleges kudarcának okaira világít rá (1984).” Jelen sorok íróit az ragadta meg, hogy Wellmann sokoldalúan közelítette meg Bél személyiségét, és főleg tudományos jelentőségét. Méltatta a polihisztor jelentőségét,²³ fordított, bevezetőket írt, más fordítók munkáit összevetette az eredeti latin szövegekkel, stb. Kiemelkedő munkássága játszhatott szerepet abban, hogy 1984-ben őt bízták meg a Bél-kérdéskörnek a kézbe tartásával, a művek kiadásával, de ez aztán valamilyen okból meghiúsult.

Wellmann a Notitia olvasása, tanulmányozása után készített egy összeállítást, melyhez előszót is fűzött. Főleg Bél Mátyás nehézségeit taglalja. Az iskolákkal kezdi. Hét iskolában tanult, 20 évesen fejezi be középfokú iskoláit. Körülményei nehezítik egy evangélikus vezető értelmiségi lét kialakulását.²⁴ Társadalmi gyűjtéssel Bél kijut Halléba, melynek két erőssége van: a pietizmus és a nyugati nyelvek tanítása. Bél kitűnik szorgalmával, és az új ismeretek befogadására való hajlammal. Apja 1708-ban megbetegszik, majd meghal. Bél Mátyás tanári állást kap Besztercebányán. Iskolareformot hajt végre, 1714-től igazgatóként dolgozik. Az intézmény országos hírnévre tesz szert, reformátusok is felvételre jelentkeznek az iskolába. A történések innen már ismertek. Megindul a pedagógiai felvilágosodásnak

nevezett folyamat. Ekkor jelenik meg Prodrumus című műve.²⁵ Tizenhét évig tartó súlyos, gondokkal és dicsőséggel teli munka indul. 1742-ig megjelenik 11 vármegye Notitia-beli „feldolgozása”. Voltak súlyos döntések, például a vármegyék közjogi berendezkedésére, a politikai-társadalmi összetételére vonatkozó fejezetek megírását későbbre halasztja. Emellett vívja szakadatlan harcát az ostobaság, az irigység és a rosszakarat ellen. A katolikus egyház folyamatosan nyugtalan. Pálffy nádorral berendeltették Esztergom leírását. A nádor az olvasás után további munkára ösztönzi Bélt. A Prodrumus megírása kiváló ötlet volt: megindult egy lassú megnyugvás. A király is többször kihallgatta Bél Mátyást, ez is a megnyugvás felé mozdította a helyzetet.

Sokat lendített a Notitia elfogadottságán néhány Wellmann által lefektetett eredmény. Ilyen a parasztsággal való foglalkozás, melynek révén javult e réteg helyzete.²⁶ Ilyen továbbá a külföld jelentősen pozitív ítélete: „Tökéletes, nagyhírű egyetemes tudás”, „Hazánk egyedülálló történeti-földrajzi leírása”, „az egész világ közkinccse”, öt egyetemi díszdoktorátusa, pápai ékes aranyérem, s számos egyéb elismerés. De a megfeszített munka súlyos betegséghez (agyvérzés), majd 65 éves korában halálhoz vezet.

Wellmann negatívként a régi-klasszikus és az újkori latin nyelv sajátos keveredését hozza fel hibaként.

Tolna vármegye Notitia-beli fordításának nem könnyű elvégzését Kun Lajos bonyhádi tanár vállalta.²⁷ A fordító a megyei felsőbbség hozzáállására panaszkodott elsősorban. Folyamatosan tűntek el felterjesztések, térképek, gazdasági és családi ügyek feljegyzései stb. Kun is panaszkodik Bél latinságára. A nemesség ellenséges viselkedése is hátráltatta az érdemi munkát, javaik „felfedését” vélték a kérdésben látni. Hazaárulást gondoltak a Bél Mátyás háza körüli jövés-menésben is. Pedig itt a kor nagy gondolkodói magasfokú szellemi vitákat folytattak a magyarság jövőjéről.

A Tolna megyei anyagot Kun Lajos az esztergomi érseki könyvtárban találta meg, miközben I. Béla király idejéből származó anyagokat kutatott. Természetesen tudott róla, hogy az MTA II. osztálya 1956-ban határozatot hozott Bél Mátyás életművének feldolgozásáról. Kun Lajos érdeklődéssel lapozott bele a véletlenül kezébe került anyagba. Érezte, hogy fontos dologra bukkant, és azonnal lemásolta azt. Latin nyelven írta Bél e nagy művét (Európának szólt a leírás, mivel Magyarországot Ausztria egyik tartományának tartották). Ez persze megnehezítette itthoni olvasását. A fordító itt, Tolnában is észlelte, hogy Bél munkáját nagy ellenszenv fogadta. A tanulmányokkal kapcsolatos felterjesztések fogalmazványai nem találhatók, a térképek pedig eltűntek.

Kun Lajos az általa írt előszóban közli, hogy Bél Mátyás tervezte az általa használt forrásmunkák kiadását, mégpedig 10 kötetben, de idő hiányában csak három kötetig jutott. Kun közli azon szerzők neveit, akik Bél halála után felhasználták a Notitiát saját földrajzi-történelmi lexikonjaik összeállításánál. Viszont igen sajnálatosnak gondolja azt, hogy a XVIII. századi nemesség hazaárulásnak minősítette e művek megjelenését, mert ebben csak elrejtett javaik felszínre kerülését látták. A Tolna megyei fordítást Tóth Gergely elfogadhatónak tartotta.

Veszprém vármegye anyagának fordítására Takáts Endre főlevéltáros vállalkozott, fordítását Wellmann Imre vetette össze az eredetivel.²⁸ Az előszóból megismerjük Takáts Endre saját sorsát, hányattatásait.²⁹ Az 1956-os forradalom után sorsa jellemző: felmentik, de soproni munkahelyére a városból való kitiltása miatt nem térhet vissza, s levéltárgazgató sem lehet. 1973-ban számos kiténtetést kapott, nyugdíjba vonulása alkalmából.

Az előszóban részletes Bél-életrajzot közöl. Három dolgot emelünk ki:

1. Sokan vádolták Bélt, hogy alig mozdult ki Pozsonyból, és olyasmiről írt, amit soha sem látott. Takáts bizonyítja, hogy 1726-ban a Notitia szerzője bejárta az országot Pozsonytól Erdélyig. 1733 és 1737 között hosszabb utakat tett az országban.
2. A Prodomus elkészülte után egy példányt elküldött III. Károlynak Pálffy Miklós nádor segítségével. Az evangélikus lelkész művét a katolikus király szétküldi a vármegyékhez.
3. Bél Mátyásról az egyetlen festményt Kupeczky János festette meg. Ez a kép később elveszett, de a képet Johann Jakob Haid rézmetszetben mentette el.

Figyelembe véve az időpontot, ezek a megállapítások nem kis kutatómunkával voltak felszínre hozhatók.

Esztergom önálló vármegye volt Bél Mátyás korában. Nem vitatható, hogy nagy névsor „jött össze” a szerző hathatós ösztönzésére. Nem véletlen, hogy ketten – Szelestei N. László és Deák A. András – is írtak előszót.³⁰ A legfontosabb nevek: Gyurkovits György, a Dunába esett kézirat lemásolója, Deák A. András, a latin szöveg fordítója, Nagy Sz. László lektor, Horváth István és Ortutay András, akik a fordítást és az eredeti szöveget összevetették.

Szelestei N. László az általa írt előszavának a következő címet adta: Bél Mátyás és Esztergom vármegye leírása. Ez a könyv a Dunába esett kéziratok Esztergomra vonatkozó teljes anyaga, melyet a megszáritás után gyors másolással sikerült nagyrészt megmenteni. Ez képezi alapját a jelen műnek. Szelestei részletesen leírja Bél munkamódszerét. Ezzel kapcsolatban számos kifogás merült fel Bél Mátyás munkássága, módszerei ellen. Az a vád, hogy külföldi érdekeket szolgál, hamar megdőlt. Más kutatók munkáinak elsajátítása is gondot okozhatott volna (Parsitius, Bombardi stb.) szintén megcáfoltattak. Nem tüntette fel az adatszolgáltatók neveit – ezt elismerte Bél, de hivatkozott ezek magas számára. Az aktuálpolitikai fogalmak említését (Rákóczi-szabadságharc) a kancellária letiltotta, ugyanígy a vallási kérdések tárgyalását is.

Deák A. András a következő címet adta a gondolatainak: *A jóindulatú olvasóhoz*. A fordító nem titkolja célja, hogy hidat verjen az olvasó és Bél Mátyás közé. Ez a törekvés indokolta tehet némi hazafiúi túlzásokat (hegyek magassága, folyók szélessége, az ugarok termőképessége stb.). Célja a fiatalság honzeretetre való nevelése – ez indokolja a túlzásokat. Hasonló okok vezetnek a tollát, amikor az etnikai ellentéteket igyekszik kisebbiteni (német–magyar, szlovák–magyar stb.). Az esztergomi érsekség történetével miért egy másik egyház vezető papja foglalkozik? Ezekkel a kérdésekkel nem a fordítónak kell foglalkoznia. Ő magas színvonalon elvégezte a dolgát, hogy a történészek is megtehessék a magukét.

Ung vármegye leírása. Az előszót Duray Miklós írta, a fordítást Tóth Gergely és Benei Bernadett készítette.³¹ A kötetben a két tevékenység tehát elválik egymástól. Duray az előszóban hivatkozik arra, hogy Bél Mátyást halála után kitüntették a „*Magyarország nagy ékessége*” címmel. Ekkor már öt európai tudományos akadémia tagjai közé választotta. Nem vitás, hogy korának egyik legtekintélyesebb tudósa volt. Az előszó írója két kérdéssel foglalkozik részletesebben. Ung vármegyét két nép jelenléte dominálta, a rutén és a magyar. Bél összehasonlítja a két népet, minden vonatkozásban a magyarok felé döntve el az összevetést. A másik kérdés: miért a latin a vármegye-ismertetések nyelve? Mert az európai népek tanult rétegei szinte kivétel nélkül birtokolták a latint. Ez a tényező felelt meg Bél alapvető elképzeléseinek, nevezetesen annak, hogy Európa megismerje Magyarország történetét és földrajzát. Ennek e mű sikeresen megfelelt.

Tóth Gergely bemutatja Bél legfőbb segítőt, így Pálóczi Horváth Ádámot, Dobai Székely Sámuel és Matolai Sámuel. Foglalkozásuk szerint jól kiegészítették egymást. Pálóczi helyettes alispán, majd alispán, vármegyei pénztárnok, a közigazgatás

jó ismerője. Dobai katonatiszt lévén sokat utazott, látott, leírt. Matolai hivatásos segítője volt Bélnek, hatalmas területeket járt be főnöke megbízásából a Kárpát-medencében. Sajnos ezekből a részmunkákból alig maradt valami az utókor számára.

A politikai részben a lakosság összetételével foglalkozik Bél. A ruténokról elég becsmérlően szól.³² A rablóbandákba való tömörüléseket el kell ítélni, ezt nem menti az sem, hogy csatlakoztak II. Rákóczi Ferenchez. A vármegyében három járás található az ismertetés megírásának idején (Ungvári, Pálóczi, Kaposi járás). Ung vármegye leírásában az egész anyagot belengi a „jólértesültség”, hiszen Pálóczi Horváth kitűnő ismerője a vidéknek. Bél ezt a szöveges részben meg is köszöni Pálóczinak.

A falusi lakosság súlyos anyagi helyzetét elég részletesen taglalja Bél, noha ezt egyes vármegyék tiltották – úgy látszik, itt nem. A fordítók ennek kapcsán kiemelik a szerző szociális érzékenységét.

A Buda visszavívásáról³³ című mű fordítója, Déri Balázs részletesen tárgyalja a teljesen elpusztult, jórészt kimerült ország szörnyű helyzetét.³⁴ Az értelmiség megpróbálja az országot talpra állítani. Ezt próbálta Bél Mátyás egy monumentális történelmi-földrajzi helyzetleírással támogatni. A vármegyék szerinti ország ismertetése 1735 és 1742 között öt kötetben jelent meg. A Buda ostromát megjelenítő fejezetet a III. kötetben (1737) helyezte el. E művel kapcsolatban az olvasók azt kifogásolták, hogy fő forrása Franz Wagner jezsuita idevonatkozó kétkötetes művének³⁵ fejezeteire emlékeztet. A jelentős lerövidítés mellett igen bőségesek azok a fejezetek, amelyek a magyar katonák hősiességét és eredményességét taglalják. Bél itt igen hangsúlyosan ki akarja emelni a magyar katonák szerepét Buda visszafoglalásában. A fordító szerint itt Bél szövege megtesztésíti egy, a Habsburgokkal szembenálló fiatal magyar értelmiség önállósuló kísérleteinek egyikét, mely egyre inkább jellemzi a pátosz és a hazafiság lehetséges összhangját. Az is kiderül, hogy az újlatinság alkalmas ennek kifejezésére, melyet Bél használ is.

Sopron vármegye sajátos helyet foglalt el a megyék között. Az első soproni kiadvány e témakörben a Soproni Levéltár Történelmi Forrásai című sorozatban jelent meg, Kincses Katalin Mária szerkesztésében. Déri Balázs, Földváry Miklós és Tóth Gergely fordították.³⁶ Sopron leírása több szempontból is eltér a többi vármegyétől. A nagy terjedeleme és a rendelkezésre álló jegyzetanyagok bősége miatt eleve több kötetre tervezték a megjelenést. Többnyelvű kiadványt szerettek volna kiadni, így a latin változat is olvasható, de a kiegészítő és orientáló részeket német nyelven is elhelyezték a szövegben. A két kötetre tervezett mű csak részben jelent meg: a megye általános leírása és Sopron város bemutatása mellett a megye többi településének leírására már nem került sor, terjedelmi okokból. A szerzők egyetértenek abban, hogy e leírásokon érződik Bél személyes hely- és népmisere. Leírása kiválóan jellemzi a három nép (magyar, német, horvát) egymás mellett élésének mindennapjait.³⁷ A fordításhoz három tanulmány csatlakozik, mégpedig Bél Mátyás soproni kapcsolatairól, a kézirati hagyományról és a megye természeti viszonyairól. Ez a komplexitás kárpótolja az olvasót a megye többi helységének hiányáért, mely hiány később, a 10 kötetesre tervezett nagy Bél Mátyás-sorozat Sopron fejezetében pótlásra is került.³⁸

Heves vármegye. Bél Mátyás leírása: P. Szalay Emőke és Pánczél Barnabás fordította.³⁹ Ez a mű, melyet a Békés Megyei Levéltár (Gyula) gondozott 1993-ban, magában hordozza a Bél-művek megyei kiadásának előnyeit és hiányosságait. A sors akaratából kifolyólag háromszor lefordított latin szövegből a hasonló cipőben járó leendő szerzők kiválasztották a legjobb kézirat-változatot. A fordítók és a könyv összeállítói a tükörfordítás mellett közlik a latin szöveget is. Az elkészült kötetben értékes jegyzetek, kísérő tanulmány, illusztrációk szerepelnek. Már az elején adódik egy olyan probléma, hogy mit értettek Bél

korában Heves megyén, és ez a fogalom hogyan alakult mostanáig. Bél Heves megye alatt értette Külső- Szolnok megyét is. A helytörténészek megegyeztek abban, hogy sem Bél, sem megbízottja nem járt a megyében. Ma már tudjuk, hogy Bél Mátyás 1730-ban járt a megye egy részében. A gyógyvizeket kereste fel. Sokat foglalkozik mezőgazdasági kérdésekkel is, de ezt is klimatológiai, árvízvédelmi szemüvegen keresztül. A megye leírása 1727-re készült el, de homály fedí egyelőre, hogy kik végezték a helyi adatgyűjtést, milyen forrásokat használtak.⁴⁰ Mindenesetre Horváth Gergely Krisztián kísérő tanulmánya megállapítja, hogy az idő előrehaladtával javultak a megyei leírások már említett negatívumai.

Magyarország népének élete 1730 táján. Négy szövegcsoporthból áll a közlés.⁴¹ Az elsőben Bél Mátyást mutatja be Wellmann: nem volt kiemelkedő tanuló, nehéz kiemelkedés a paraszti sorból, iskolai tanulmányainak késői befejezése, a külső körülmények is igen zaklatottak voltak (16 évig tartó felszabadító háború, zajlik az ellenreformáció, a protestáns főiskola betiltása). A rossz körülmények külföld felé irányítják a protestáns ifjakat (Halle, Svájc, pietizmus stb.). Hazajöve Bél végigjárja a pedagógusi ranglétrát. Vezetőként megérti, hogy csak a teljes szellemi élet megújulása oldja meg Magyarország problémáit. Bél Mátyás miután hazajön, megkezdi az előkészületeket a későbbi nagy munkájához. Kérdőíveket szerkeszt, s keresi a megfelelő kérdezőbiztosokat. Az irigység, a félelem és a rosszakarát csaknem csírájában fojtja el a munkát. A Prodrumus megjelenése (1723) nagyfokban javít a helyzeten.

Összefoglalva:

1. Megkezdődik Magyarország megismerésének szilárd megalapozása. A katolikus egyház megnyugszik, a nép látja, hogy az adó nem nő, nem kell több katonát etetni, kialakul az ellenőrzési rendszer.
Megindul a munka, nyomtatásban 11 vármegye leírása sikerül. A négy nagy kötet elhagyja a nyomdát, de 1742 után már egy sem készül el, kéziratban maradnak. Az ötödik megye torzó marad, 4 példányban kerül kiadásra. A további megjelenést több dolog is gátolta: III. Károly halála, Mária Terézia háborúi, Bél Mátyás betegségei, majd halála.
2. Ez az anyag kéziratokból választatott ki.⁴² Az anyag nem ment át semmilyen Helytartótanácson, Kancellárián. Ebből következett, hogy foglalkozhatott például a parasztság szomorú sorsával.
3. Bél munkásságának mérlege: „*Tökéletes, nagyhirű egyetemi tudós.*” „*Munkássága az egész világ közkinccse.*” Ami az államismereti koncepciót illeti – melynek szemüvegén keresztül ismertette a magyar viszonyokat – lényegesen túlhaladta az államismeretten nyugati képviselőit. A feudális viszonyokkal való végleges leszámolás volt a művön végigvonuló gondolati fonál. Ezt itthon nagy felzúdulás fogadta, külföldön kitörő öröm. Erre kapta meg a külföldi egyetemek, tudós társaságok tagságát. Voltak kritikus felhangok is: Erdély hiánya, az erdészet és az erdők helyzetének kimaradása, a borvidékek közül csak néhány került tárgyalásra.
4. A mű latinul íródott. A klasszikus és a magyarországi latin keveredése helyenként problémát okozott a fordítónak, de ezek megoldható problémát jeleztek.

Összegezve az elmondottakat, megpróbáltuk a lehetetlent, és az előszó-bevezetés áttanulmányozásával megkíséreltük a fordítók gondolatvilágát legalább megközelítőleg megvilágítani. Volt megye, ahol nem volt előszó, másutt nem tartalmazott semmi újat, néha nem tudtunk hozzájutni a feljegyzésekhez. Az is munkált bennünk, hogy egy részüket, nehéz munkájukat legalább egyszer csoportosan bemutassuk. Az olvasóknak joggal tűnhet fel, hogy néhány fejezet nem egy-egy vármegye leírásának, illetve magyarra fordításának a bemutatása. Megjegyezzük, hogy Bél Mátyás a vármegyék mellé maga is elhelyezett fontos és a Notitiára ható tanulmányokat is. Így jelent meg a Magyarország népének élete 1730 táján című Bél-tanulmány, amely erősen hatott a Notitiára, és ezért helyet kapott a nagy műben.

Mihalik Béla Vilmos írja: „Mindez kihatott az utóbbi évtizedekben különböző formában megjelent, többnyire változó alaposágú fordítások színvonalára is.”⁴³ Tóth Gergely ezt a színvonalbeli különbséget az újrainduló Notitia-kiadás 2011-ben megjelent első, Árva és Trencsén vármegyéek leírását magában foglaló kötetéhez írt tanulmányában részben éppen a nem megfelelő kéziratok használatára vezette vissza. Rámutatott arra, hogy számos kiadvány súlyos fordítási hibákkal jelent meg, mert a fordító nem ismerte, nem is ismerhette kellőképpen Bél Mátyás latinságát, stílusát. Pár sorral lejjebb: „... mellőzték a tudományos bevezetőt, a tárgyi jegyzeteket, és általános jelenség volt, hogy csak a magyar (vagy szlovák) fordítás jelent meg, míg az eredeti latin szöveget nem közölték.”

Hallgattassék meg a másik fél is! Mik voltak a fordítók nehézségei? Pl. Vilimszky László Komárom megye Bél Mátyás-féle leírását (illetve Bencsik József „pap és jodtudor” kéziratosa másolatát) fordította. Nehézségeit összefoglalta:

1. Bél latinsága nehezen érthető.
2. Szóhasználata, mondatfűzése eltér az ókori latinétól.
3. Bencsik József nem jelölte a saját megjegyzéseit.
4. Egyes fogalmakról gyakran kellett kutatni (történelem, földrajz, irodalom, régészet, helytörténet), és ez nagyon időigényes volt.

Célunk az volt, hogy a különbségekre részben magyarázatot adjunk, igyekezzünk azokat feloldani. Nyilvánvalóan a Tóth Gergely és munkatársai által megkezdett munka ezt el fogja végezni. Hogy ezeket most mennyire értük el, döntse el az olvasó. Az azonban biztos, hogy az 1980-as évek fordítói felkeltették és részben kielégítették a társadalom érdeklődését az akkor 300 éve született nagy tudós-polihisztor munkássága iránt.

TÁBLÁZAT

MŰVEK (a teljesség igénye nélkül)		Mely tudományágak tekintik „megindítójuknak” Bél Mátyás munkáit!
Hungariából Magyarország felé (szerk. Tarnai Andor, 1984)	→	földrajz
Notitia Hungariae novae historico geographica (Bécs, 1735–1749)	→	helytörténet
Adparatus (1735)	→	agrártörténet
A magyar nyelv történetének két könyve (Berlin, 1713)	→	néprajz
Latin nyelvtan (Löcse, 1717)	→	egyház-történet
Német nyelvtan (Löcse, 1718)	→	irodalom- (művelődés)történet
A régi és az új Magyarország leírásának előfutára (Nürnberg, 1723)	→	nyelvtudomány
A Pozsonyban felállítandó Tudós Társaság (1735)	→	tudományszervezés (Akadémia)
Magyarország népének élete 1730 körül (Notitia alapján; szerk. Wellmann Imre, 1984)	→	neveléstudomány (iskolák)
A székely-magyar rovásírásról (Pozsony, 1735)	→	pedagógia (oktatásügy)

JEGYZETEK

- 1 Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. Irodalomtörténet, 184. 16/66. évf. 4. sz. 795–816. p.
- 2 Bándi László: Bél Mátyás. Veszprém Megyei Pedagógiai Híradó, 2009/I. 13. p.
- 3 Madarász Lajos, Kredics László (szerk.): Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989, 7. p.
- 4 Kaposi Zoltán: Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 1989, 255. p.
- 5 Haán Lajos: Bél Mátyás. Akadémiai értekezés. 1879. Históriaantik Könyvkiadó. Budapest, 2011 (reprint).
- 6 Ma mindenki a Notitia rövidítést használja.
- 7 „szlovák anyanyelvű, magyar nemzetiségű és német műveltségű”
- 8 Bél Mátyás – Bél Mátyás munkássága, Bél Mátyás – a régi és az új Magyarország leírásának előfutára. 1723 (szerk. Wellmann Imre). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- 9 Bél Mátyás. Magyarország népének élete 1730 táján (szerk. Wellmann Imre, Glatz Ferenc). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- 10 Tóth Gergely: Bel, Matthias: Notitia Hungariae novae historico geographica. Budapest, 2011; 2012, 61–62. p. <https://anzdoc.com/bel-matthias-notitia-hungariae-novae-historico-geographica-b.html>
- 11 Mihalik Béla Vilmos: Bél Mátyás Notitiájának kiadása – a forráskiadás 21. századi útjai. Történelmi Szemle, LV. 2013. 2. sz. 341–349. p.
- 12 Tóth Gergely: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK. A Történelmi Intézet Könyvtára. Budapest, 2007.
- 13 Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása (szerk. Trogmayer Ottó). Szeged, 1984, 113–169. p.
- 14 Halle és Wittenberg elsősorban.
- 15 E táblázatban Bél legmaradandóbb művei sorolatnak fel. A táblázat második részében a művekben leírtak és a megalapozott tudományág közötti alapító kapcsolatot jelezzük.
- 16 Bél Mátyás: Az újkori Magyarország történelmi-földrajz ismertetése. Moson vármegye (ford. Mihály Ferenc). /Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV./ Mosonmagyaróvár, 1985, 7–10.; 23–29. p.
- 17 Pl. a 4-5 oldalt kitevő mondatok szétbontása.
- 18 Bél Mátyás: Az újkori Magyarország történelmi-földrajzi ismertetése. Komárom vármegye (ford. Vilimszky László). Tatabánya, 1989. A fordító előszava. I.
- 19 Csak 1722-ben intézkedett az országgyűlés egy országos levéltár létrehozásáról, ráadásul erre csak 1756-ban került sor.
- 20 Itt jegyezzük meg, hogy ez a mű indító fejezete lett volna egy sorozatnak, a sorozat címe Fejezetek Budapest múltjából. A sorozat szerkesztője Berta László volt. Néhány kötet közreadása után a sorozat megszakadt, ennek okát nem ismerjük. Bél Mátyás: Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Pest város leírása. 1737. (ford. Szálka Irma). Tatabánya, 1989. A fordító előszava. 11. p.
- 21 Megjegyezzük, hogy ezt mások is panaszolták.
- 22 I. m. 11. p.
- 23 Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). Történelmi Szemle, 22. 1979. 381–391. p.
- 24 Reformáció, ellenreformáció; az evangélikus iskolák sanyargatott volta, pl. a protestánsoknak nem lehetett főiskolájuk.
- 25 Felkészülés a régi és az új Magyarországhoz.
- 26 Ellenségeinek ez volt az egyik fő szívfájdalma.
- 27 Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből Tolna vármegye leírása (ford. Kun Lajos). Tanulmányok Tolna Megye történetéből. 1989/9. sz. 329–330. p.
- 28 Bél Mátyás: Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Veszprém megye leírása (ford. Takáts Endre). Veszprém, 1989, 14–28. p.
- 29 1957. október 17-től 1958. június 10-ig vizsgálati fogságban volt az 1956-os események miatt.
- 30 Bél Mátyás: Esztergom vármegye leírása (műszaki szerk. ifj. Mézes Nándor). Esztergom, 2001, 9–16. p.
- 31 Bél Mátyás: Ung vármegye leírása (ford. Benei Bernadett, Tóth Gergely). Budapest, 2001, 7–29. p.
- 32 Erről már a Duray fejezet bevezetőjében említést tettünk.
- 33 Buda Visszavívásáról. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1986. Fordította és a bevezetőt írta Déri Balázs.
- 34 Zrínyi kiadó. Budapest, 1986, 7–15. p.
- 35 Nagy Lipót császár története. Bécs, 1719.
- 36 Soproni Levéltár. Sopron, 2001.
- 37 Kincses Katalin Mária: Bél Mátyás soproni tudós kapcsolatai; Tóth Gergely: A kézirati hagyomány; Kiss Andrea: Sopron vármegye természeti viszonyai.
- 38 Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből Sopron vármegye leírása (ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely). Az előszót írta Tóth Gergely. 2012, 9–12. p.
- 39 Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735 (ford. Soós Imre). Eger, 1968, 3–7. p.
- 40 Talán majd a Tóth Gergely vezette csapat 10 kötetes nagy munkája választ ad ezekre a kérdésekre.
- 41 Bél Mátyás. Magyarország népének élete 1730 táján (szerk. Wellmann Imre, Glatz Ferenc). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 5–32. p.
- 42 82 fólia maradt fenn kézirat formájában.
- 43 Mihalik Béla Vilmos: Bél Mátyás Notitiájának kiadása – a forráskiadás 21. századi útjai. Történelmi Szemle, LV. 2013. 1–9. p.

Szocializmusok (I. rész)

A szocializmus fogalmának nincs általánosan elismert, tudományosan érvényes meghatározása. Werner Sombart német szociológus már az 1920-as években 260 meghatározását gyűjtötte össze. A szóhasználatot fogalmi pontatlanságok jellemzik; közelebbi pontosítását melléknevekkel (korai, proletár, tudományos, demokratikus, keresztény, szövetkezeti, konzervatív) végzik. De ismerjük az agrárszocializmus, az államszocializmus vagy a reformszocializmus kifejezéseket is. A szovjet és német kísérletet pedig a totalitarizmus fogalmkörébe soroljuk.

Kifejezett szocialista mozgalom a felvilágosodás és az ipari forradalom nyomán a 18. század vége és a 19. század közepe között a liberalizmus és a konzervativizmus mellett alakult ki, s a munkásmozgalom keletkezésével függött össze. A többi izmusokhoz hasonlóan történetileg sokszínű formában jelent meg: a korai szocialisták szövetkezeti eszméitől a szociáldemokraták, szocialisták majd a kommunista pártok pártpolitikai szervezeteiken keresztül, amelyek a 20. században különböző színezetet kaptak.

A szocializmus politikai irányzatai között több államban olyan rendszerek jöttek létre – reálszocializmusként vagy államszocializmusként –, amelyek alapvetően az önkényes vagy totális rendszerek sorába tartoznak. Politológusok a 20. században jelentkező vörös (szovjet), barna (német nemzetiszocialista), sőt lila (feminista) színezetű szocializmust emlegetnek.

A szocializmus fogalmával számosan visszaéltek, vagy elferdítették; 200 év után az eredeti elképzelés Európában az elméletben és gyakorlatban egyaránt meghiúsult. A náciizmus és bolsevizmus után halottak tízmilliói, megsebzett társadalmak és személyek, s az érintettek rémálmai maradtak. A szórványos, kisebb utódszervezetekben pedig nagyfokú tanácstalanság érződik.

***

(*A fogalom sokszínűsége*) A 18. században a felvilágosodást elutasító római katolikus teológusok azokat nevezték szocialistáknak (latinul: *socialistae*, vagy olaszul: *socialisti*), akik Hugo Grotius és Samuel von Pufendorf mintájára a modern természetjog képviselői voltak.

Jean-Jacques Rousseau 1762-ben *Du contrat social* című munkájában a szabad személyek szerződésén nyugvó államról beszélt. 1793 óta Németországban a pufendorfi szolidaritási elv jogfilozófiai terminusának híveire alkalmazták a „szocialisták” elnevezést.

A szocializmus szó először az olasz *socialismo* formájában jelent meg. A fogalmat Giacomo Giuliani használta pozitív értelemben Rousseau társadalmi rendszerének bírálatában, ahol ő isteni akaratnak tartotta, hogy a társadalmat az emberek közti hierarchia jellemzi. Ezt a vallási ártértelemezést határozottan bírálták, mert a felvilágosodás liberalizmusával okozati összefüggésben állónak tekintették. Az angol *socialist* szó használata először 1824-ben bukkant fel, a francia *socialisme* 1832-ben Jonciéresnél, amelyet tovább terjesztett Leroux und Reybaud. Az eredeti *szocial* fogalom átvitele a mai német társalgási nyelvbe a közös, igazságos, társadalmilag kívánatos, a közösségnek hasznos értelmezések közelében keresendő.

Ezzel szemben a *szocialista* melléknév alatt kezdettől fogva politikai fogalmat értettek. Társadalmilag tekintve a felvilágosodás szociális gondolatának továbbfejlesztése abban az értelemben, hogy az egyenlőség nem csak a jogra, hanem a tulajdonra is érvényes. A magyar Értelmező szótár szerint a szocializmus olyan társadalmi rendszer, amelyben a termelőeszközök közösségi tulajdonban vannak, illetve: törekvés az alsóbb társadalmi rétegek helyzetének javítására.

A fogalom legkisebb közös nevezőjére az alábbi meghatározásokkal juthatunk:

„A szocializmus szociális szervezetek gazdasági elméleteinek széles spektrumára vonatkozik, amelyek az egyenlősítő társadalom kollektív tulajdonát és politikai adminisztrációját tűzték ki célul.”

„Szocializmuson azokat az ideológiákat értjük, amelyek a kapitalizmus meghaladását és a munkásosztály felszabadítását vallják a szegénység és az elnyomás alól, és az egyenlőséget, a szolidaritást és az emancipációt megvalósító társadalmi rendszert vallják.”

„A kapitalizmus ellenmodelljeként kialakult politikai tanítás, amely a fennálló társadalmi viszonyokat a szociális egyenlőség és igazságosság elvei szerint igyekszik megvalósítani, illetve ezen elvek alapján szervezett társadalmi rendszert valamint politikai mozgalmat értjük, amely e társadalmi rendszer megvalósítására törekszik.”

(*Korai szocialisták*) Az ipari forradalom kibontakoztatása és angliai győzelme (1760–1840), majd az európai és az észak-amerikai kontinensen való továbbgyűrűzése alapvető társadalmi–politikai változásokat vont maga után. A manufaktúra-ipari termelés átalakulása gépi nagyipari termeléssé technikai, gazdasági és társadalmi vonatkozásban minőségi változást eredményezett, s az ipari forradalom megteremtette a kapitalizmus technikai alapját.

Az ipari fejlődés megsokszorozta a munka termelékenységét, s átalakította a társadalom életét és szerkezetét is. Az 1790-es évekkel kezdődő félév században szüntelenül növekedett az iparban, kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatottak száma (1841-ben Angliában a lakosság 34%-át az ipar foglalkoztatta); a nőket és a gyermekeket is gyorsuló ütemben vonták be. Csökkent a mezőgazdasági népesség; gyorsan növekvő ipari centrumok, iparvidékek s új városok jöttek létre.

Az ipari forradalom társadalmi következményeként létrejött „a gyári tőkések osztálya és a gyári munkásság osztálya”. A földnélkülivé váló, éhség üzte paraszti tömegek elárasztották a városokat és az ipari centrumokat, s hamarosan munkaerő-felesleget is okoztak.

A munkásság kizsákmányolás elleni küzdelmei kezdetben ösztönös lázadások formájában jelentkeztek. A géprombolók eleinte (1811) a gépi szövőszékeket akarták elpusztítani, később (1815–1816) szembefordultak a gyáripár egész rendszerével. A géprombolás Angliában az 1810-es években érte el tetőfokát, amelyet Ned Ludd munkásról luddizmusnak neveztek el. Az angol parlament 1811-ben halálbüntetést írt elő a géprombolók számára, s Luddot állítólag az 1813. évi yorki tömegper áldozatai között akasztották fel.

A munkásság eleinte „testvéri” társulások alkalmi létesítésével próbált védekezni az életét fenyegető veszélyek (betegség, baleset, munkanélküliség) ellen. Az angol munkások elég korán (1761) eljutottak a szövetkezetekkel való kísérletezésig is.

A munkásság küzdelmének következő lépcsőfoka a gazdasági jellegű szervezkedés és a sztrájkharc volt. Az ezeket alkalmazó angliai szakszervezetek (trade-unionok) a munkakörülmények megjavításáért, a munkaidő csökkentéséért, a munkabérek emeléséért, a legális szervezkedés szabadságáért harcoltak, jóllehet az angol parlament egy 1799-es törvénye megtiltotta a munkások szervezkedését és munkabeszüntetését.

A győztes polgári forradalmak társadalom–politikai elméletei és jelszavai („Szabadság, egyenlőség, testvériség!”) éles ellentmondásba kerültek a társadalmi valósággal. A korszak haladőbb gondolkodói már a 19. század elején bírálták a polgári rend eszményesítését. A szocializmus jelszavával fellépő gondolkodók – akik szocializmuson közösségit, társadalmilag átfogót, s általában progresszívet értek – a társadalmi viszonyok viszonylagos fejletlensége miatt még nem tudtak megbízható választ adni a kor problémáira.

A szocializmus jelszavával fellépő irányzatok egyik csoportja („reakciós szocialisták”) úgy bírálta a modern polgári társadalmat, hogy objektíve a fejlődés visszafordítására, a múltat visszakívánó politikai tevékenységre orientált. Másik csoportjuk („konzervatív, vagy burzsoá szocialisták”) elméleti és politikai tevékenysége objektíve a polgári társadalom fenntartását szolgálta; a társadalmi bajokat reformokkal akarták orvosolni.

Harmadik csoportjuk, az utópista szocialisták (H. Saint-Simon, Ch. Fourier és R. Owen) jóval alaposabban vizsgálták a rendszer ellentmondásait, bírálva annak alapjait is. Értékelésükben és javaslaikban azonban nem léphettek túl korukon.

Saint-Simon¹ a társadalomban a „henyelők” és a „dolgozók” rendjét különböztette meg, utóbbin együttvéve a munkásságot, a parasztságot és a polgárságot értette, szemben a „henyelők” rendjébe sorolt nemességgel és papsággal. Úgy vélte, hogy a tudomány és az ipar képviselői (ez utóbbihoz a gyárosokat sorolta) képesek és hivatottak a társadalom szellemi irányítására és vezetésére. A szenvedő néptömegek, „a legszámosabb és legszegényebb osztály” szószólójaként élesen bírálta a nyomor okozóját, a polgári társadalmat. Írásaiban meghirdette a „minden ember dolgozzék” elvet, és azt is felismerte, hogy a jövő útja az állam által szervezett nagyipari termelés. A politikát a termelés tudományának tartotta (1816), s eljutott „az állam megszüntetésének” gondolatáig is.

Fourier² maró gúnnyal kritizálta a kapitalista társadalmat, amelynek „hibás körforgása” folytán „a szegénység magából a bőségből ered”. Elemzően tárta fel a tőkés termelés anarchiáját és részletes tervet dolgozott ki egy harmonikus társadalom berendezésére. Ennek alapvető sejtje a falanszter lett volna, a „tehetségesek” által irányított termelési és társadalmi egység. Létesítéséhez az eszmét felkaroló tőkésektől remélte az alapító tőkét. Fourier mélységesen hitt utópisztikus elképzeléseinek vonzeréjében, abban, hogy tervéhez megnyerheti a dolgozók és a felvilágosult kapitalisták aktív támogatását.

Owen³ a 19. század első évtizedének gazdag textilgyárosaként, emberbaráti megfontolásból táplálkozó társadalombírálatát figyelemre méltó reformkísérletekkel egészítette ki. Üzemét (kb. 2500 dolgozó) valóságos mintateleppé változtatta; a szokásos 13–14 órás napi munkaidőt 10 és fél órára szállította le, a dolgozókat emberhez méltó viszonyok közé juttatta és gondoskodott a fiatalok neveltetéséről is. Gazdasági szempontból is eredményes kísérletei alapján eljutott annak felismeréséhez, hogy az új, hatalmas termelőerők létrehozta egy újabb társadalom megteremtésének alapját, és az a rendeltetésük, hogy mindenki közös tulajdonként az egész társadalom közös jólétéért működjenek. Ezzel kiváltotta Anglia uralkodó köreinek rosszallását; rövid időn belül gazdasági csődbe juttatták. Kommunisztikus telepek létesítésére irányuló amerikai kísérleteinek (1824–1828) kudarca után élete végéig az angliai munkásmozgalomban tevékenykedett.

Az utópista szocialisták nagy érdeme, hogy sokrétűen feltárták a tőkés társadalom ellentmondásait és elutasították a korabeli uralkodó véleményt, amely a polgári társadalmat eszményítette és a fejlődés beteljesedésének hirdette. A jobb, igazságosabb berendezésű társadalomról szőtt álmaik, utópisztikus tervezéseik sok zseniális gondolatot tartalmaztak, s az egész emberiséget akarták felszabadítani. Szemléletmódjuk hatására a 19. század első felének angol, francia, német szocialistái számára a szocializmus tértől, időtől és történelmi fejlődéstől független abszolút igaz-

ságot jelentett, az ész és az igazságosság kifejezése lett, amelyet csak fel kell fedezni (hogy hol és mikor, az „tisztá véletlen”!), be kell mutatni és saját erejével meghódítja a világot.⁴

A 19. század 30-as éveire Nyugat-Európa fejlettebb országaiban a proletariátus figyelemre méltó társadalmi erővé fejlődött. Gépromboló és ösztönös gazdasági küzdelmének tapasztalatáról fokozatosan jutott el a politikai harc szükségességének felismeréséhez.

Angliában 1824-ben a trade-unionok erejével a munkásosztály elérte a sztrájk- és szakszervezet-ellenes törvény visszavonását. A parlamenti reformokért vívott küzdelmekben megvonta támogatását a liberális burzsoáziától (whig-párt), minthogy az első parlamenti reform (1832) kismémmizte a munkásságot. A politikai önállóság útjára lépett haladó munkások és iparosok 1836-ban megalakították a Londoni Munkásszövetséget, amely hozzáfogott politikai programjuk kidolgozásához. Követeléseik (általános választójog, titkos szavazás, a parlament évenkénti megújítása, egyenlő képviselő, a vagyoni cenzus eltörlése, a képviselők díjazása) országos támogatásra találtak. Hatalmas tömeggyűlések zajlottak le, 1839-ben 1 200 000 aláírással petíciót nyújtottak be a parlamentnek, s véres összeütközésekre került sor a karhatalommal. A chartista mozgalom tömörítette és politikai harcra szervezte Anglia nagyszámú proletariátusának jelentős részét. A mozgalom 1840-ben Nemzeti Chartista Szövetség elnevezéssel, kidolgozott szervezeti szabállyal a munkásság politikai pártjának tekinthető szervezetet alkotott; központja Manchesterben volt, s taglétszáma elérte a 40 000 főt. Mintegy 400 szervezete 1842-ben újabb petícióval ostromolta meg a parlamentet (33,3 millió aláírás); választójogi törvénykezési követelésekkel egészítették ki. A kormány elutasító magatartása ellen 1842 augusztusában általános munkabeszüntetést kíséreltek meg. A chartista mozgalom jelentős engedményeket ért el: 1847-ben törvényesen 10 órára csökkent a munkaidő, s a parlament reformtevékenységében is közrejátszott a félelem a chartizmus felerősödésétől. A mozgalom 1848-ig vezette az angol munkások harcát.

Franciaországban a polgári forradalom (1789–1794) radikalizmusa, a politikai küzdelmek élessége meggyorsította a proletariátus harcának fejlődését. Ezért, bár az ország a gazdasági fejlődésben elmaradt Anglia mögött, a polgári rend forradalmi megdöntésének gondolata itt született meg először. Már 1796-ban Babeuf⁵ vezetésével az Egyenlők Társasága meghirdette „a szegények forradalmát a gazdagok ellen”. Programjukba vették a burzsoázia uralmának erőszakos megdöntését, a magántulajdont fokozatosan megszüntető és a „fogyasztás egyenlőségét” biztosító forradalmi diktatúra megteremtését. Babeuf mozgalma csak összeesküvők kis csoportjára terjedt ki, elmélete is csupán egyenlősdi hirdető utópikus kommunizmus volt, történelmileg mégis jelentős volt, s eszmei örökségét a napóleoni háborúk után megnövekedett francia proletariátus is magáévá tette. A lyoni munkások fegyveres felkelései (1831 és 1834) során a munkásság önálló erőként lépett a politikai küzdőterre.

A munkásság a továbbiakban a körülmények indokolta titkos forradalmi szervezkedéssel erősítette küzdelmét. Blanqui⁶ meghirdette a tőkésrendszer felváltását a kommunizmussal, amelynek megteremtéséhez nemcsak a forradalmat, hanem a forradalmi diktatúrát is szükségesnek tartotta. Úgy vélte azonban, hogy hivatásos forradalmárok maroknyi, jó szervezett csoportjával – a tömegek bevonása nélkül is – bármikor lehet „forradalmat csinálni”. A forradalmi demokraták és forradalmár szocialisták által 1837-ben Párizsban alakított titkos forradalmi szervezet, az Évszakok Társasága elnevezésű szervezet élén Blanqui 1839. május 12-én felkelést robbantott ki Párizsban, de a tájékozatlan tömegek támogatása híján vereséget szenvedett. (A blanquizmus illegális szervezkedése, a hivatásos forradalmárok szerepéről és a forradalmi diktatúra szükségességéről vallott nézetei miatt később az orosz bolsevikokat is gyakorta ezzel a jelzővel illették.)

Az 1840-es évek Franciaországában további titkos kommunista társaságok, neves teoretikusok és publicisták propagálták a kommunizmus utópizmussal elegyített eszméit. E. Cabet (1788–1856) *Utazás Ikáriába* című művében (1840)⁷ a kommunista társadalom berendezkedéséről és megteremtésének békés útjáról írt. T. Dézamy (1803–1850) *A közösség törvénye* című munkájában a kommunizmus megvalósítását a társadalmi forradalommal és a forradalmi diktatúra megteremtésével kapcsolta össze. Az 1840-es évek francia utópista kommunistái azonban a kommunizmust szintén csak észérvekkel indokolták, fellépésükben azonban a francia proletariátus önálló osztállyá szerveződése és önálló követeléseinek megfogalmazása tükröződött.

A jelentős részében kisüzemben foglalkoztatott munkásság körében a kispolgári szocialisták közül főleg L. Blanc⁸ és Proudhon⁹ nézetei leltek visszhangra. Blanc élesen bírálta a tőkésrendszert *A munka szervezése* című munkájában (1839). Azt hirdette, hogy az általános választójog bevezetése és a létrehozandó „társadalmi műhelyek” (a munkások termelési társulásai) révén megvalósítható a szocializmus. Proudhon a kistulajdont vette védelmébe a nagytőkével szemben. A kapitalizmus okozta nehézségekből a kisártermelés megerősítésével jelölte meg a kiutat, s elvetette a politikai küzdelmet.¹⁰

A széttagolt német államokban (36 „állam”, ahol monarchista abszolutizmus uralkodott) a gazdasági és politikai viszonyok relatív fejletlensége fékezte a munkásság politikai fejlődését, ezért első szervezeteik emigrációban (Franciaországban, Svájcban és Angliában) alakultak meg. 1834-ben a Párizsban élő német munkások, kisiparosok és értelmiségiek megalakították a Számkivetettek Szövetségét. A szervezet proletárszárnya belső harcok után különvált s az Igazak Szövetsége nevet vette fel. A Szövetség szigorúan szervezett, utópikus szemléletű (jelszava: *Minden ember testvér!*) titkos társaságként működött. Csoportjai részt vettek az 1839. májusi blanquista puccsban. Vezetői közül kiemelkedett Weitling,¹¹ a kommunista nézeteket valló emigráns szabómester, aki élesen elítélte a tőkés társadalmi rendet és meghirdette a kommunista társadalom felépítésének részletes tervét (*Az összhang és szabadság biztosítékai*, 1842). Elgondolásai a kommunista társadalomról ugyan teljesen utópikusak voltak (lehetőségesnek tartotta például, hogy Németország feudális monarchiából közvetlenül kommunista köztársasággá alakuljon át), de nézetrendszerre már a német proletariátus első önálló – addigi legmagasabb szintű – elméleti megnyilvánulása volt.

Az Igazak Szövetsége 1840-ben Londonba települt át s érintkezésbe került a chartista szervezetekkel is. Létrehozott egy Kommunista Munkás Művelődési Egylet elnevezésű legális szervezetet, amely lassan nemzetközivé lett.

A német munkásság első önálló fellépése a sziléziai takácsoknak az egész iparvidéket magával ragadó 1844. júniusi felkelése volt. A kettős kizsákmányolás elleni spontán lázadást (a manufaktúra-tulajdonosok mellett ugyanis a földesurak is szipolyozták a takácsokat, megadóztatták az ipari munkavállalást) a porosz királyi hatóság katonái kegyetlenül levertek. A zendülés így is nagy nemzetközi visszhangot váltott ki.

Európa fejlettebb országainak munkássága tehát az 1830–1840-es éveire megtette az első jelentős lépéseket osztállyá szerveződésének útján, megívta első önálló harcait saját osztályköveteléseikért. Küzdelmei során a szervezetség különböző fokát érte el; Angliában már az első munkáspárt megteremtéséig is eljutott (Nemzeti Chartista Szövetség, 1840). A proletariátus egyre nyíltabban olyan új társadalmi erőként lépett fel, amelynek történelmi feladata a szocialista eszmék megvalósítása volt.

A korai szocialisták (magyar szóhasználatunkban: utópikus szocialisták) politikai elképzelései az abszolutista diktatúráktól az anarchista föderációig terjedtek. Azonosak voltak a korai kapitalizmus elutasításában és olyan társadalomban reménykedtek,

amelyek legyűrték a középkori rendi különbségeket és az újabb osztályellentéteket. Gyakorta erkölcsi alapon érveltek, s nem jutottak el a marxi társadalomtudományi elemzésekig. Társadalmi struktúrájukat tekintve nem a kialakuló munkásosztályra, hanem a kézművesekre és a kispolgárságra építettek, amelyek már kezdték ugyan visszautasítani az ipari forradalmat, de még nem váltak ipari proletariátussá. Néhányan, közöttük Robert Owen zárt szocialista közösségek létrehozásával kísérleteztek az ellenségesnek tekintett környezetben. A legtöbb szocialista az egész társadalom alapvető megváltoztatásán dolgozott.

Szocialista aktivisták 1789–1799 között részt vettek a francia forradalomban és az alapvetően polgárinak számító 1848–1849. évi európai forradalmakban (az 1830. júliusi, az 1848. februári és az 1848–1849. márciusi). A 19. századi korai szocialista nézetek utolsó csúcspontjukat az első proletár forradalomnak számító 1871. évi párizsi kommünben érték el, amelyet rövid idő alatt véresen levertek.

A korai szocializmus kezdeményezései később három fő irányra bomlottak: az anarchizmusra és a marxizmus által támogatott kommunista és szociáldemokrata mozgalomra. A három csoport szórványosan – miként a 20. században az 1905. évi és az 1917. februári orosz forradalom, az 1919. évi müncheni tanácsköztársaság, vagy 1936–1939 között a spanyol polgárháborúban – rövid ideig együttműködött, többnyire élénk belső vitáktól kísérve, s végződött az egyik csoport, vagy valamennyi vereségével.

(Anarchisták) Az anarchisták is a szocialista hagyományhoz tartozónak vallották magukat. Az „uralomnélküliséget” jelentő szó olyan állapotot jelent, amelyben az emberek intézményesített hatalom, állam nélkül élnek. E cél érdekében az anarchizmus az egyének önkéntes kapcsolatára épít a kollektívákban, tanácsokban és kommunákban. Az egyéni szabadság és a kollektív felelősség szintézisére épít és eltér az önkényes áramlatoktól. Az állam helyett Bakunyin például ezt javasolta: „A társadalom olyan szervezése, amely minden világra jövő férfi és női lénynek megközelítően azonos eszközt bocsát rendelkezésre képességei kibontakoztatásához és a munka révén történő hasznosulásához.

Az első anarchista gondolkodónak az angol William Godwint (1756–1836) tekintetjük, aki a többi anarchistával együtt osztotta a felvilágosodás filozófusainak „antropológiai optimizmusát”, miszerint az ember eredendően jónak születik, és csupán a rossz környezet hatására alakulnak ki negatív tulajdonságai. Számba vette a társadalom fő bajait: a háborúkat, a tulajdon csalárd megszerzésével összefüggő nagy bűnöket, „az ijesztő méretű vagyoni egyenlőtlenséget”, a gazdagok gátlástalanságát, azt a tapasztalati tényt, hogy „a törvény a gazdagok legfőbb támasza”, s hogy „a politikai intézményrendszer a legfőbb őrzője” a viszonyok egyenlőtlenségének. Ezután jutott arra a következtetésre, hogy az emberi tökéletesedés új korszakának kell beköszöntenie. „Milyen örömmel várja az emberiség minden művelt barátja ezt a nagyszerű korszakot, amelyben eltöröltetik a politikai hatalom, ez a kegyetlen szerszám, amely az emberiség bűneinek egyetlen kiapadhatatlan forrása, és amely oly sokféle, lényegétől elválaszthatatlan bajt hordoz magában, hogy azokra nincs más ír, mint magának a politikai hatalomnak teljes megsemmisítése!”¹²

A kollektivistáknak anarchisták fel akarták szabadítani a népet a kizsákmányolás alól, de ezt csakis az állam, az uralmi formák széttörése révén vélték megoldhatónak. Mindenféle kormány- és államhatalom, az „államiság” („etatizmus”) ellenfeleinek nyilvánították magukat. Bakunyin nyomán úgy vélték, hogy „a nép csak akkor lehet boldog, szabad, ha alulról felfelé szerveződvén, önállóan, teljesen szabadon, minden hivatalos gyámködéstől mentesen, saját maga teremti meg a tulajdon életét.”

Proudhon, Bakunyin és Kropotkin forradalom révén akarták megdőnteni a fennálló rendszert, azonban éles különbséget tettek „társadalmi” és „politikai” forradalom között. Mivel véleményük szerint az utóbbi csupán személycserét jelent a kormányrúdnál, a Társadalmi (szociális) forradalomért agitáltak. Proudhon arról írt, hogy küszöbön áll a demokratikus és szociális forradalom.

Az új rend alapelveit taglalva a „föderatív társadalmi felépítés” mellett foglaltak állást. Fel kívánták számolni a centralizációt, és az alulról létrehozott, szabad termelési társulások önkéntes szövetkezésével kívánták helyettesíteni.

Az individualista anarchisták ösatyja a hányatott életű német filozófus, Max Stirner (1806–1856). Ő nyíltan vállalta a féktelennek is mondható egoizmust, és szembeállította az egész 19. század kulcsszavával, a szabadsággal. Kiadta a jelszót: „Magatokat keressétek, legyetek egoisták, legyetek mindnyájan mindenható ének. Avagy érthetőbben: ismerjétek meg magatokat, csak magatokat ismerjétek meg, hagyjátok az álzsant törekvéseket, balgatóg vágyakozásokat, hogy mások legyetek, mint amik vagytok.”

A vallásos anarchistákhoz tartozik Lev Tolsztoj (1828–1910) és Mahátma Gandhi (1869–1948), és a Tolsztojjal tanítványi jogon levelező Schmitt Jenő Henrik (1851–1916), aki a paraszti szekták tagjaival, sőt az agrárszocialista mozgalommal is megtalálta a kapcsolatot.

Tolsztoj szerint az orosz társadalom közelgő válsága „nem más, mint hogy a hatalom és a szolgaság szellemén nyugvó, meghamisított kereszténység helyébe az értelmes lépjen.” 1900-ban *Kiáltvány az emberiséghez* című írásaiban összefoglalta az erőszak-nélküliséggel kapcsolatos nézeteit.

Tolsztoj rendkívül nagy hatást gyakorolt Gandhira, aki Dél-Afrikában és az indiai angol uralom elleni harcban nagy sikerrel alkalmazta az erőszak-nélküliségnek kezdetben Tolsztoj által propagált békés eszközeit.

(*Keresztényszocialisták*) 1830 körül a Franciaországban kibontakozó korai szocializmus számos képviselője élesen bírálta az egyházat és kora kereszténységét, s eközben kifejezetten az őskeresztény vagyonközösségre hivatkoztak; eszméiket a testvériség eszméjéből vezették le, s a jövő vízióját a világméretű demokráciára és részben a kommunizmusra építették, közöttük Etienne Cabet és Louis Blanc. Már a saint-simonisták és utódaik, a fourieristák is keresztényeknek vallották magukat, s „apostolnak” értelmezték magukat. A német nyelvű térségben mérsékelt befolyással rendelkeztek. Moses Hess, a cionizmus szocialista szárnyának alapítója a szocializmust szintén bibliai hagyományokkal magyarázta.

A katolikus egyháznak szembe kellett néznie a modern kor kihívásaival, de nagyon nehezen találta helyét a hagyományos értékeket aláásó új világban. Az útkeresés ezen időszakát nevezzük „szociális katolicizmusnak”.

Az egyre élesebben felvetődő szociális kérdés iránti fogékonyság Franciaországban (és Belgiumban) volt a legnagyobb. Egyik előfutára a francia Félicité de Lamennais (1782–1854) katolikus lelkész, akinek eszménye „az igazság harca a tévedés ellen” volt. Ennek jegyében indított harcot annak érdekében, hogy a katolikus egyház megbéküljön a polgári fejlődéssel és az alkotmányos, liberális államokkal. Ő számít a vallásos szocializmus megalapítójának, s ő alapította az első katolikus hetilapot (*L’Avenir* – A jövő).

Ez a liberális katolicizmus azonban sehogy sem talált meghallgatásra a merevséget tanúsító pápai udvarban. Programját 1830-ban vetette papírra, amelyben leszögezte a régi hierarchiához való kötődésüket, azonban egyidejűleg lefektette a keresztény liberalizmus alapelveit. Ezek közül első és legfontosabb a vallásszabadság joga. Elvetett

mindenféle állami beavatkozást az egyház életébe. „Mivel manapság nem lehet semmi vallási a politikában, nem szabad semmi politikának lenni a vallásban”; ez a tétele a „trón és oltár” szövetségének felmondásával volt egyértelmű. XVI. Gergely pápa 1831-ben még fogadta Lamennais-t, egy évvel később azonban *Mirari Vos...* kezdetű enciklikájában veszélyes „felforgató” nézetek és „veszélyes csoportosulások” címszó alatt elítélte Lamennais nézeteit, aki kilépett egyházából, és 1834-ben megjelentette az Egy hívő szavai-t (*Paroles d'un croyant*). Könyvét a népnek írta; arról értekezett benne, hogy a szeretet isteni parancsával nem egyeztethető össze a földi egyenlőtlenség. A kapitalista viszonyok félreérthetetlen elutasításával belépett a szocialista módon gondolkodók táborába.¹³ 1838-ban pedig *Livre du Peuple* című könyvében a természetjogot azonosította Jézus Krisztus tanításaival, s ezzel megalapozta a szociális forradalmat. Gondolataival Lamennais erőteljesen befolyásolta a korai német szocialistákat is, közöttük Wilhelm Weitlinget, az Igazak Szövetségének alapítóját, aki A harmónia és a szabadság garanciái (*Die Garantien der Harmonie und der Freiheit* – 1841) és a Halálraitélt evangéliuma (*Das Evangelium des armen Sünders* – 1842) című könyveiben azt a felfogást képviselte, hogy Jézus valamennyi ember felszabadításának profétája a kommunizmus révén. Az egyházak elkődösítették tanításait, ezért a keresztényeknek az egyháznak kívül kell erre emlékezniük. A svájci protestánsok élénken tagadták nézeteit, s a kommunizmust az emberi egoizmus csúcsának tekintették, amely csak az anyagiakra törekszik. A keresztény vallás ennek kérelhetetlen világnézeti ellenfele, mivel az anyagiaktól való szellemi felszabadításra törekszik.

Az 1848–1849-es forradalomból megtépázott tekintéllyel kikerült Egyházi Állam élén álló IX. Piusnak kellett szembenéznie az olasz egységmozgalom évtizedeivel (1850–1870), s ezért minden lehetséges eszközzel igyekezett megszilárdítani hatalmát. 1864-ben a *Syllabus*-ban, „korunk fő téveszméinek összefoglalásában” nem csupán a szocializmust és kommunizmust vetette el, hanem megbélyegezte a racionalizmust, a panteizmust, az államnak az egyházhoz viszonyított elsőbbségére, valamint az állam és egyház szétválasztására vonatkozó nézeteket is.

A katolikus szociális gondolat központja korábban sem Róma volt; az 1860-as években a katolicizmus megújításának kísérletére a német Mainzban került sor. Püspöke, Wilhelm Emmanuel Ketteler (1811–1877) 1863-ban figyelt fel a szociálreformerek (Hermann Schulze-Delitsch és Ferdinand Lassalle) megélt tevékenységére. Utóbbi az új munkásszervezet, az Általános Német Munkásegylet megalakításával, s az állami hitellel létrehozandó munkás termelési társulásokkal akarta kiszabadítani a munkásokat a bérabszolgaságból. Ilyen előzmények után született meg 1864-ben munkája, A munkáskérdés és a kereszténység (*Die Arbeiterfrage und das Christenthum*). Ebben kifejtette, hogy sem a legnagyobb politikai szabadság, sem pedig a szövetkezeti mozgalom virágzása nem képes feltartóztatni a szociális viszonyok folyamatos romlását. „Csak a kereszténység képes nyújtani a munkásság viszonyait eredményesen megváltoztató eszközt, és e segítség nélkül a munkásság állapota az ismételt fáradozások ellenére rosszabbra fordul s közeledik ahhoz a helyzethez, amelyben a pogányság korában volt.”

Ketteler megoldási javaslataiban első helyre tette a munkaképtelenek számára létrehozandó intézményeket; a következő a keresztény család, amely több előnyt is biztosít a munkásnak. A segítség harmadik eszköze a keresztény igazság és tanítás, ez szolgál valódi képzéssel. A munkások saját társadalmi erőik kibontakoztatásával tudnak segíteni embertársaiknak. Munkás-termelőszövetkezetek alakítását javasolta, hogy a munkások ezekkel vegyenek részt az üzleti vállalkozásban. Ez a lassalleánizmus egyik lényeges programjának átvételét jelentette.

Ketteler püspök jó két évtizeddel megelőzte korát, mivel a szociális munkáskérdés megoldásának halaszthatatlansága csak az 1880–1890-es évek fordulóján tudatosult kellőképpen az államok és a társadalmi szervezetek irányítóiban. A tudatosodáshoz nagymértékben hozzájárult a II. Internacionálé megalakulása (1889), amely nagyszabású munkásvédő programot hirdetett meg. Még a szociális kérdések iránt fogékony II. Vilmos német császár (1888–1918) is 1890-ben nemzetközi konferenciát hívott össze, hogy megvitassák a törvényhozás szociálpolitikai feladatait.¹⁴

XIII. Leó pápa, az első modern egyházfejedelem 1891-ben kiadta *Rerum Novarum* című enciklikáját a munkáskérdésről. A pápa „a munkásság tarthatatlan helyzetéből” indult ki, mert fokozódott a gazdagság felhalmozódása egy kisebbség kezében, miközben a többség elszegényedett. Ugyanakkor elvetette a szocialisták által javasolt megoldást: a magántulajdon megszüntetését, mivel „a magántulajdon teljes összhangban van a természet rendjével.” Az enciklika cáfolta az osztályharc szükségyszerűségéről vallott szocialista felfogást. A keresztény elvek alapján a két osztály (munkásosztály és burzsoázia) egymásra van utalva, s ez a küzdelem megszüntethető, ha mindkét fél teljesíti kötelességeit. E feltételek teljesítése esetén a két osztályt testvéri szeretet fogja egybekapcsolni.

Az „államra háruló feladatok” sorában a pápa elutasította a 19. század uralkodó eszméje, a liberalizmus államelméletét, hangsúlyozva, hogy „az államnak kötelessége megfelelőképpen és intézményesen gondoskodni a munkásosztály jólétéről és érdekeinek megfelelő védelméről.” Az államnak be kell avatkoznia akkor is, ha „a munkások lázadognak és közös megegyezéssel felfüggesztik a munkát.”

Az enciklika szorgalmazta vallásos egyesületek, keresztény szakszervezetek alakítását, amelyek önállóságát az állam vezetőinek tiszteletben kell tartaniuk. E társaságok belső életének elsőrendű szempontja a valláserkölcsi tökéletesedés.¹⁵

(*A marxista szocializmus*) Friedrich Engels szerint a szocializmus 1847-ben még burzsoá mozgalmat jelentett, a kommunizmus pedig munkásmozgalmat (Cabet, Weitling), ezért Karl Marx és Friedrich Engels akkor még a „kommunisták” elnevezést részesítette előnyben. Az angol szakszervezetek csak 1887-ben álltak ki a szocializmus mellett.

A marxizmus sokáig jelentéktelen volt a szocialista mozgalomban. Németország iparilag legfejlettebb részén, a Rajna-vidéken két forradalmi demokrata – Karl Marx (1818–1883)¹⁶ és Friedrich Engels (1820–1895) – találkozásukig (1844 ősze) egymástól függetlenül tanulmányozták koruk gazdasági, politikai és ideológiai kérdéseit és ismerkedtek a korabeli munkásmozgalmal. Kibontakozó együttműködésük első éveiben (1844–1848) már nagy vonásaiban kidolgozták a társadalom megismerésének és forradalmi megváltoztatásának elméletét, a tudományos szocializmust. A szocializmus eszméinek utópiától tudományig való fejlődését két nagy társadalomtudományi felfedezés biztosította, amelyek lehetővé tették a tőkésrendszer lényegének feltárását: az egyik a „koruk gazdasági viszonyainak termékeiként” létező osztályok harcának elmélete volt, a proletariátus és a burzsoázia harca. A másik felfedezés „a tőkés termelés titkának az értéktöbblet segítségével való leleplezése” volt. A marxizmus így a német filozófia, az angol politikai gazdaságtan és a francia szocializmus örököseként minőségileg új elméletté vált. Még pontosabban: a marxizmus első alkotórésze a dialektikus és történelmi materializmus, második a politikai gazdaságtan, s a harmadik a tudományos szocializmus.

Marx és Engels elméleti felfedezéseiket egyesíteni kívánták a proletármozgalom harcával, hogy azt fejlett politikai osztálymozgalommá változtassák. Az Igazak Szövetségének vezetői 1847 elején elfogadták Marx és Engels nézeteit, s 1847 júniusában az új szövetség első kongresszusa felvette a Kommunisták Szövetsége elnevezést.

Az új, ideiglenes szervezeti szabályzat rögzítette: „A Szövetség célja a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralma, a régi, osztályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és az új, osztály és magántulajdon nélküli társadalom megalapítása.” A kongresszus a szövetség régi, utópista jelszavát (Minden ember testvér!) felcserélte a *Világ proletárai, egyesüljetek!* kommunista jelszavával. Marx a brüsszeli, Engels pedig a párizsi szervezet vezetője lett. 1847 végén a Szövetség második kongresszusán megbízták Marxt és Engelst, hogy a párt programját kiáltvány formájában dolgozzák ki. *A Kommunista Párt kiáltványának* végleges szövegét Marx dolgozta ki, s 1848. február végén jelent meg Londonban.¹⁷

A Kiáltvány alap gondolata:

Minden történelmi korszak politikai és szellemi történetének alapja a kor gazdasági termelése és az ebből szükségképpen fakadó társadalmi tagozódása.

Ennek következtében – az ösközösség felbomlása óta – az egész történelem osztályharcok története.

Az osztályharc a kapitalizmusban olyan fokot ért el, amelyen a proletariátus már nem szabadíthatja fel magát anélkül, hogy egyúttal ne szabadítaná meg az egész társadalmat a kizsákmányolástól és az elnyomás minden formájától.

A proletariátus történelmi szerepét a Kiáltvány így határozta meg:

– első feladata, hogy osztályerejét megszervezve megdöntse a burzsoázia uralmát, s meghódítva a politikai hatalmat, önmagát uralkodó osztállyá emelje és kivívja a demokráciát. (A proletárdiktatúra fogalmát Marx és Engels nem használta.)

– A politikai hatalom birtokában a munkásosztálynak köztulajdonba kell vennie a termelési eszközöket, megszüntetve ezzel a kizsákmányolás lehetőségét. Az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében összpontosított termelőerőket és anyagi javakat a lehető leggyorsabban és tervszerűen kell gyarapítani.

– A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése nyomán fokozatosan eltűnnek a társadalmi osztályok és az osztályellentétek is. Elhal az állam, és a régi társadalom helyére olyan lép, amelyben kialakul az egyes emberek és a közösség szabad fejlődésének egymást feltételező kölcsönhatása.

A Kiáltvány a korabeli nyugat-európai munkásmozgalom helyzete és szükségletei alapján elméleti és gyakorlati–módszertani szempontból elemezte a proletárpárt kérdését. Az alig 400 főből álló Kommunista Szövetségének programjaként hangsúlyozta a különböző munkásszervezetek együttműködésének szükségességét és lehetőségét. Az adott állapotokhoz igazodva nem szorgalmazta országonként önálló kommunista párt szervezését, hogy a kommunisták a meglévő munkásszervezetekben maradván fejthessék ki forradalmi tevékenységüket.¹⁸

(A tőkés társadalom s a kapitalizmus osztályviszonyainak a Kiáltvány által adott elemzése ma már történelmileg sok tekintetben túlhaladott, mivel megváltoztak a bér-munka és a tőke közötti antagonizmus formái. Hasonlóképpen a munkáspártok megosztottsága [szociáldemokrata és kommunista pártokra] a 20. század elejétől sem váltotta be Marx és Engels reményeit; legtovább a Szovjetunió tartotta magát, de forradalmi elképzeléseik a 21. századra ott is elporladtak. A kommunista párttörödékek néhány gyengébb oldalhajtása napjainkban időnként különböző tüntetéseken csinál botrányt.)

Az 1848-as forradalmak (szicíliai fegyveres felkelés, párizsi felkelés, bécsi, budapesti, berlini forradalom, a milánói, a badeni, a poznańi és prágai fegyveres felkelés) során a polgári demokratikus haladás forradalmi erői megütköztek a reakció feudális abszolutizmussal, de tanulságosan tárult fel a monarchiával és a nemességgel egységre lépő liberális burzsoázia árulása, amely jobban félt már a proletariátustól, mint a

feudális monarchiának a burzsoázia kizárólagos uralmát korlátozó maradványaitól. Az 1848. júniusi párizsi felkelés egyértelműen proletárjellegű volt: Éljen a szocialista köztársaság! jelszóval folyt, vörös zászlók alatt. A küzdelem négynapos kegyetlen harc után elbukott. A munkásokkal leszámoló köztársaságpárti burzsoázia azonban saját hatalmi pozícióit is meggyengítette; utat nyitott a nagyipari és bankár-burzsoázia érdekeit érvényesítő erők felülkerekedésének, amelyek december 10-én köztársasági elnökké választották a reakciós nagyburzsoázia törekvéseit szolgáló Louis Bonapartét.

Az 1852. évi kölni kommunista per után Marx javaslatára a Kommunisták Szövetsége november 17-én kimondta a szervezet feloszlását. Tagjainak többség a munkásegyletekben dolgozott tovább. Marx és Engels pedig elméleti munkásságukkal szolgálták a nemzetközi munkásmozgalmat.

(Az I. Internacionálé – a szocializmus nemzetközi kísérlete [1864–1871]) 1864 szeptemberében Londonban megalakult a munkások nemzetközi szervezete, az I. Internacionálé, hivatalos nevén a Nemzetközi Munkásszövetség. Összetételében tükrözte az egyes országok munkásszervezeteinek különböző fejlettségi fokát, különféle és gyakran ellentétes irányzatokat hordozott. „Ezért olyan programmal kellett rendelkeznie, amely nem csapta be az ajtót az angol trade-unionok, a francia, belga, olasz és spanyol proudonisták és a német lassalleánusok előtt”¹⁹ – írta 1990-ben Engels. Az Alapító Üzenet a munkáosztály önálló – „szervezettséggel egyesített és tudástól vezetett” – politikai szervezetének, vagyis saját pártjának megteremtésére való utalással, a politikai harc jelentőségének hangsúlyozásával és a szövetkezeti mozgalom helyes értékelésével szállt szembe a kispolgári irányzatokkal. Programmá tették a politikai hatalom meghódítását és a munkáosztály önfelzabardításáról szóló megállapítást.

Az 1860-as évek végére számottevő balratolódás mutatkozott a kontinens munkásmozgalmában. Ennek egyik legjelentősebb eseményeként 1869. augusztusban Eisenachban a németországi, ausztriai és a svájci munkások általános kongresszusán megalakították a Szociáldemokrata Munkáspártot, amely alapjában véve marxista programot fogadott el. Az 1860-as évek végére az Internacionálénak a legtöbb európai országban és az Egyesült Államokban is voltak már szekciói, közöttük Magyarországon is – Pesten, Pozsonyban és Temesváron.

1870 első felében az Internacionálé eszmei és szervezeti téren tovább fejlődött. Sikereket hozott a proudhonizmus és a bakunyinizmus elleni küzdelem. Franciaországban a meglévő lyoni, marseille-i és roueni föderáció mellé felsorakozott a 15 szekcióból megalakuló párizsi föderáció is, amely hősiessen állt helyt a kormány üldözéseivel szemben.

*(A párizsi kommün – 1871)*²⁰ A spontán alakult, forradalmi párizsi kommün (község-tanács) 1871. március 18. – május 28. között állt fenn, amely a konzervatív központi kormány akarata ellenére megkísérelte Párizst szocialista elképzelések szerint igazgatni; tagjait kommunárdoknak hívták. A párizsi kommünt a proletariátus diktatúrája példájának és a tanácsdemokrácia példaképének tekintik.

Eseményei az 1870–1871. évi német–francia háború alatt játszódtak le. 1870. szeptember 2-án a francia hadsereg Sedan mellett kapitulált, amelynek során III. Napóleon császár is fogságba esett. A hírre szeptember 4-én a néptömegek megrohamozták a küldöttek kamaráját, amely röviddel később kihirdette a császárnak a parlamentben már előző éjszaka követelt lemondását, s kikiáltotta a köztársaságot. A császárnő Angliába menekült. Párizsban az utolsó napóleoni küldöttkamara választott képviselőiből

megalakult A nemzeti védelem kormánya; a külügyminiszter Jules Favre, a belügyminiszter Léon Gambetta, főnökük pedig a Napoleon által Párizs kormányzójának kinevezett Trochu tábornok lett.

A francia főváros 1870. szeptember 19-től az 1871. január 28-i fegyverszünetig német megszállás alatt állt. A Nemzeti Gárda egyes részei már ekkor radikalizálódtak, ez tüntetésekben, nyugtalanságokban és puccskísérletekben mutatkozott meg. A város 20 kerületének központi bizottságával (amelyben Louis-Auguste Blanqui is ott volt) már szeptember 11-én nem hivatalos ellenkormány alakult, amely már szeptember 17-én kömmün alakítását követelte. A 1,50 frankos napi zsold és a családtagok járuléka (asszonyoknak 0,75, gyermekenként 0,25 frank) nyomán a szolgálat a Nemzeti Gárdában sok munkás számára jóval attraktívabb volt, mint foglalkozása. Így a tehető polgárokból álló 60 régi zászlóalj mellé a munkásokból szeptember 30-ára már 194 zászlóalj alakult, gyakorta baráti alapon, többnyire katonák részvétele nélkül. Ezek a csapatrészek katonai kiképzésük híján alkalmatlanok voltak a külső ellenséggel szembeni katonai összecsapásra, ezért a kormányra nézve inkább veszélyes polgárháborús hadsereget alkottak, amely „háború a legvégsőkig” jelszóval mindennemű fegyverszünet, de a nemzetgyűlési választások ellen is fellépett.

1871. január 28-án végre megállapodtak a fegyverszünetben, s Bordeaux-ban február 17-én a nemzetgyűlés Adolphe Thiers-t választotta miniszterelnöknek. Miközben a fegyverszüneti egyezmény értelmében a párizsi reguláris csapatokat lefegyverezték és elbocsátották a hadseregből, Favre külügyminiszter Bismarck tanácsa ellenére sem fegyverezte le a Nemzeti Gárdát, mivel az intézkedés esetén vérfürdőtől tartott. Mivel az előzetes béke aláírása után a 60 polgári zászlóalj számos tagja elhagyta a várost, a Nemzeti Gárda forradalmi része katonai fölényt szerzett a városban, amely már március 3-án, a német csapatok kivonása után fosztogatásokhoz és rendőrségi állomások megtámadásához s további fegyverek szerzéséhez vezetett. Az időközben 215 „szövetséges zászlóaljra” növekedett Nemzeti Gárda Főbizottsága mindinkább élesebb harci üzenetet küldött az újonnan választott nemzetgyűlésnek, amelynek többsége (750-ből 450) rojalista képviselők közül állt, akik elutasították a köztársaságot, de semlegesítették egymást abban, hogy helyette valami más berendezkedés valósuljon meg. Ezért a kormány és a parlament ideiglenes székhelye Versailles lett.

A kommunák hívei sem alkottak homogén tömeget, hanem több csoportra oszlottak: a balliberális polgárság részei Franciaország belső rendjének átalakítására és a Richelieu bíboros óta uralkodó centralizmus megszüntetésére, s az autonóm francia városok föderációjára törekedtek. Ők együttműködtek a proudhoni utópikus szocializmus és a Blanqui típusú forradalmi összeesküvőkkel.

A felkelés szikráját a Thiers-kormány kísérlete váltotta ki, amely megkísérelte a Nemzeti Gárda hadseregtől szerzett 400 ágyújának elvételét. Az akciót a „nép tüzérége” a németektől való biztonságba helyezésével leplezték. A meghiúsult akció után a kormány kevés megmaradt csapata és a tisztviselők Versailles-be vonultak vissza. A Főbizottság a kiürített városházára és rendőrkapitányságra költözött, így vezetése nemcsak a város katonái, hanem politikai kulcspozícióit is megszerezte. A legradikálisabb erők Versailles azonnali megtámadását követelték, de erre nem került sor. A város teljes autonómiára való törekvése megelőzte az egész Franciaországra kiterjedő politikai forradalom óhaját.

A Nemzeti Gárda Központi Bizottsága átvette a hatalmat Párizsban; de magát nem tekintette kormánynak s március 26-ára választásokat írt ki, amelyek nagyon vegyes eredményt hoztak.

A város 1,8 millió lakosából csak 492 000 rendelkezett választójoggal, akik közül csak 44,9%-uk élt választói jogával. A megválasztottak közül 13 személy a Nemzeti Gárda Központi Bizottságának tagja, 17 az I. Internacionálé szocialista–kommunista híve, s 30 Blanqui híve volt. A Központi Bizottság a választás után lemondott a kormányfelelősségről, de megtartotta a katonai kérdésekben való döntés jogát.

A kommün (községtanács) meghirdette a nép általános felfegyverzését, elrendelte Párizs védelmét a Szajna jobb partján álló német csapatok, illetve a francia kormánycsapatok ellen, amelyek átvették a Szajna bal partjának német állásait.

A kommunárdok között egység uralkodott abban, hogy Párizs éppen kivívott autonómiáját minden áron, ha kell, fegyverrel is megvédi. Abban a törekvésben is egységesek voltak, hogy a nép választott testületeként emberhez méltó szociális viszonyokat teremtenek. Főleg a blanquista képviselők szorgalmazták, hogy Párizson túlmenően a kommünt egész Franciaországban a hatalom megszerzése eszközeként használják. De nem volt egységes álláspont abban, hogy e célt milyen sorrendben és milyen eszközökkel érjék el. Még az a meggyőződés is terjedt, hogy azonnali társadalmi reformokkal és a társadalom komplett újjáalakításával föderalista, szabadságpárti és humán elvek alapján a párizsi kommün példakép lehet Franciaország többi része számára, s ezzel egyidejűleg erkölcsi és társadalmi legitimitációt fejthet ki a lakosság körében, s így nem kellene fegyvert használni Versailles-al szemben. A blanquisták viszont Versailles gyors lerohanását szorgalmazták, s a társadalmi reformokat a győzelem utánra halasztották volna. A kommün eszerint inkább egy hadibizottságnak bizonyult, amely az állami hatalmat egyesítendő, s céljai megvalósítása érdekében erőszakos intézkedésekhez is folyamodna. Első kísérletként április 3-án „séta Versailles-ba” akciót szerveztek a nemzetgyűlés és a kormány letartóztatására, amely a kormánycsapatok által megszállt Mont Valérien erőd elleni támadáskor meghiúsult. Ezután a kommün a Thiers-kormány miniszterei vagyonának azonnali lefoglalását sürgette, amely azonban nem változtatott a tényleges hatalmi viszonyokon.

A kormány gyorsan leverte a más francia városokra irányuló kommün-uralmat is, s lépersől lépésre sikereket ért el, miközben a Nemzeti Gárdának a számos felhívás ellenére nem sikerült ütközésségét növelnie. A sikertelenségek nyomán a kemény mag nagyobb befolyást szerzett a községtanácsban, amelyet a mérsékelt képviselők kilépése is növelt, mivel az 1789. évi forradalomból ismert Jóléti Bizottság megalakulását követően május 4-én harci nyilatkozatot tett. A Bizottságot diktatórikus teljhatalommal ruházták fel, s tagjai csak a kommünnek feleltek. A Bizottság beszüntette a sajtószabadságot. Vezetői állandóan cserélődtek, mert a kormánnyal való összjátás vádjával kölcsönös letartóztatások folytak.

A kommün szociális, politikai és gazdasági intézkedésekkel kezdte tevékenységét, amelyek a polgárok létfeltételein hivatottak javítani. Például visszaható hatállyal törölték az elmaradt bérleti díjakat, visszaadták az elzálogosított értéktárgyakat, s megszüntették a péklegények éjszakai munkáját. Az alapvető jellegű dekrétumok sorába illett az egyház és az állam szétválasztása, s az elmenekült gyártulajdonosok tulajdonainak kollektivizálása. A Párizs védelmében elesett gárdisták özvegyei nyugdíjban részesültek. Szimbolikus jellegű volt a guillotine, vagy a napóleoni hadjárat Vendôme-oszlopainak lerombolása.

Mivel az előzetes béke a reguláris francia hadsereg létszámát 40 000 főre korlátozta, a francia kormánynak meg kellett elégednie Párizs bekerítésével és megfigyelésével. A Thiers-kormány kérésére a poroszok meggyorsították a francia hadifoglyok szabadon bocsátását, így április végén már 170 000 katonával rendelkezett, akiknek parancsnokságát a szintén szabadon bocsátott Mac-Mahon marsall vette át. Miután a kormány egymás után

leverte a vidéken fellángoló felkeléseket, a reguláris francia csapatok megkezdték Párizs erődítményeinek lövetését. Május közepére már több erődítményt elfoglaltak, s 1871. május 21-én a kormánycsapatok benyomultak a városba. Az egy hetes „véres májusi hét” főleg az utcai barikádokon folyt, s május 28-áig tartott. Május 22-én a kommun vezetőse megparancsolta a „gyanús házak” és középületek felgyújtását, hogy ne jöhessen idegen katoná a városba. Az akciónak híres épületek estek – részben vagy teljesen – áldozatul. A harcoknak és a tömeges kivégzéseknek 30 000 személy esett áldozatul, s körülbelül 40 000-t letartóztattak, akiket rögtönítélő bírások keretében azonnal agyonlőttek, elítéltek, s Versailles-ba, illetve a gyarmatokra szállítottak.²¹ A kormánycsapatok 900 fős veszteséget szenvedtek, a kommunárdok a harcok során 70 túszt öltek meg. A „tűz-dekrétum” szerint minden kommunárd meggyilkolását háromszor annyi kormánykatonára kivégzésével kell megtorolni, de a rendelet végrehajtására nem került sor. Georges Darboy érsek és Louis-Auguste Blanqui tárgyalásai a Párizs és Versailles közötti hadifogolycseréről meghíusultak a kormány ellenállásán, s az érsek és öt tűz kivégzésével zárultak. Május 26-án további 70 túszt végeztek ki. A párizsi kommun története 1871. május 28-án zárult az utolsó 147 kommunárd kivégzésével a város déli falánál.

(Nemzeti szocializmus német földön) A völkisch mozgalomból a német nyelvterületen hozzávetőlegesen 1860 táján alakultak különböző csoportok, amelyek radikálisan nemzeti és antiszemiták, illetve részben „forradalmiak” voltak valamennyi német jövőbeli összefogásának értelmében, a fennálló monarchiák ellen.

A német államokban Ferdinand Lassalle²² meghirdette a német munkásság önálló pártjának megalakítását, s tizenegy legnagyobb német város munkásszervezeteinek képviselői 1863 májusában a lipcei munkáskonferencián 400 fővel megalakították az Általános Német Munkásegyletet.²³ Lassalle elfogadta és hirdette a munkásosztály politikai és gazdasági felszabadításáról szóló tanítást, a kapitalista társadalom megszüntetésének és a szocialista társadalom megteremtésének szükségességét.

A „nemzeti szocializmus” kifejezést először 1904-ben az osztrák Szudéta-vidék Német Munkáspártja használta, hogy nemzeti egyesüléssel és regionális autonómiával körvonalazza célját: az Osztrák–Magyar Monarchia leváltását. 1918. május 5-én a párt nevet változtatott: a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (DNSAP) programját Rudolf Jung képviselő fogalmazta meg „Nemzeti szocializmus” címmel. Az 1919-ben alakult Német Munkáspárt (DAP) pedig 1920-ban felvette az NSDAP nevet.

A német nyelvű térségben a „nemzeti szocializmus” a 19. században a nemzeti és a szocialista eszmék egymás elleni harcát, majd a 20. században összeolvadásukat jelentette, s a munkásmozgalom marxista sugallatú nemzetközi szocializmusa ellen irányult.

A „nemzetiszocializmus” elnevezésű új pártok ideológiájukban elhatárolódtak a szociáldemokrácia internacionalizmusától és a régebbi pártok konzervatív nacionalizmusától, s programjukat választói csoportjaiknak (a munkásoknak és a középrétegnek) jobb alternatívaként kínálták. Ehhez még néhány antikapitalista követelést is csatoltak a völkisch–faji nacionalizmus keretében.

(A német császárságban) A német nyelvterületen a nemzeti szocialista eszmék bátor gondolkodóihoz számítottak a császárság szerzői, akik elhatárolódtak a marxizmus internacionalizmusától és a szociáldemokráciától. Ilyen politikai tervezetek keletkeztek az 1890. évi politikai fordulat után, Otto von Bismarck kancellár elbocsátása és a szocialistaellenes „kivételes törvény”²⁴ visszavonása után. 1890-ben ugyanis az 1875.

évi egyesülés utáni Németországi Szocialista Munkáspártot újjászervezték; neve ezután Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) lett, amely a század végére a nemzetközi munkásmozgalom nagy tekintélyű vezető pártja lett.

Friedrich Naumann evangélikus lelkész és publicista 1896-ban politikai pártként megalakította a Nemzetiszociális Egyesületet. Tervében Max Weber befolyásolta, akinek a hatalmi állam a belső társadalmi reformok feltétele volt. Az Egyesület támogatta a birodalmi kormány imperialista gyarmati- és haditengerészeti politikáját. A gyarmatok megszerzése a jólétet növelné – vélekedtek –, ezzel egyesítené a nemzetet és II. Vilmos császárnak egy „mérsékelt demokratizálódást” engedélyezne.

Az Egyesület 1897-ben elfogadta a *Nemzetiszociális katekizmust*. Naumann hívei meg voltak győződve arról, hogy a „nemzeti és a szociális összetartozik”. 1900-ben *Demokrácia és császárság* című könyvében a császárnak a porosz háromosztályos választójog megszüntetését javasolta, hogy ezzel a császárság kiegyezzen a munkásokkal. 1902-ben szabad, ideológia- és politikamentes szakszervezeti mozgalmat, a munkások és a polgárok egyenjogú partnerségét, valamint üzemi beleszólási jogot sürgetett. A Nemzetiszociális Egyesület azonban gyenge visszhangra talált a lakosság soraiban és 1903. évi Reichstag-választási veresége után feloszlott. Tagjainak többsége csatlakozott a balliberális *Szabadelvű Egyesüléshez*, amely 1910-ben feloldódott a Haladó Néppártban.

Néhány tartalmi párhuzam ellenére Naumann kifejezetten eltávolodott a későbbi nemzetiszocializmustól. Az antiszemitizmus határozott ellenfeleként és liberális demokrataként ezért nem lehet a nemzetiszocializmus közvetlen előfutárai közé sorolni.

Walther Rathenau²⁵ nagyiparos és író 1912-től különböző írásokat jelentetett meg, amelyek nemzeti és szocialista kezdeményezéseket tartalmaztak. A hadi nyersanyagosztály kezdeményezőjeként és vezetőjeként az első világháború alatt a meglévő tisztviselői apparátussal központilag tervezett „államszocializmust” javasolt. Azt remélte, hogy a tervgazdasággal megfékezheti és a közjó javára hasznosíthatja a magán-kapitalista érdekeket.

1916-ban megjelent könyvében (*A jövő dolgairól*) kifejtette a jövő népi közgazdálkodás eszméit. A privát profittörekvéseket mindenütt érvényesülő „népi állama” korlátozná és gondoskodna az osztályok közötti kiegyezésről. Úgy vélekedett, hogy ha korlátoznánk az örökösödési jogot, radikálisan megadóztatnánk a luxuscikkeket, igazságosan elosztanánk a tulajdont és a jövedelmet, növelnénk a népoktatás színvonalát, lehetővé tennénk a munkásbeleszólás rendszerét, felszámolnánk a monopóliumokat és a spekulációkat és betiltanánk henyélést, akkor az államban csak egy mérhetetlenül gazdag birodalom létezhetne: az állam. Rathenau írása nagy egyetértésre talált az ifjúsági mozgalomban és részben a völkisch mozgalomban. Többek között befolyásolta Otto Strassert, a későbbi nemzetiszocialistát is. 1919-ben jelent meg *Az új állam* című könyve, amelyben Rathenau mi-formátumban írta le a munkástömegek érzéseit, akiket becsaptak a novemberi forradalommal és a szocializmus fogalmával. A szocializmus „elárulása” akkortájt szélesen elterjedt jelszó volt a kommunistáknál és a nemzetiszocialistáknál egyaránt. Rathenau ekkor maga is a weimari Reichstag egyik szocializációs bizottságában ült, ahol Hugo Stinnes nagyvállalkozóval, a szociáldemokratákkal és szakszervezetiekkel vitázott.

(„*Hadiszocializmus*” az SPD-ben) Az SPD-ben 1890 óta növekedett az elképzelés, hogy a szocializmus nem csak a nemzeti elitek hatalomtól való megfosztása révén, hanem a velük való együttműködéssel és politikájuk részleges támogatásával is elérhető. Mindez reakció volt azokra a támadásokra, amit például Gustav Tuch folytatott,

aki 1887-ben kijelentette: a porosz militarizmus „az egyedüli igazi nemzeti és civilizált szocializmus [...] a szociáldemokrácia hazátlan és barbár szocializmusával szemben.” Ugyan Karl Kautsky mindezt akkor visszautasította, de a revizionizmus hívei az SPD-ben növekvő visszhangra találtak. 1899-ben Eduard Bernstein *A szocializmus feltételei* és a szociáldemokrácia feladatai című könyvében revízió alá vette a marxizmus mindhárom alkotórészét, s annak forradalmiságát reformpolitikával akarta helyettesíteni. A hatalom megszerzése kizárólagos eszközének a választójogot és a parlamentet tekintette. A szociáldemokráciának „demokratikus-szocialista reformpárttá” kell válnia: „a végcéll semmi, a mozgalom minden” – vallotta.²⁶

Konzervatív szakszervezeti vezetők és a párt jobbszárnyának képviselői pedig a porosz militarizmusban már a jövő szocializmusának fegyelmét és szervezettségét, illetve példaképét látták, amely a háború után megvalósul. Anton Fendrich 1915 tavaszán a proletariátust, a népközösséget és az államot azonosnak tekintette: „Németország sorsa egyúttal a német munkásosztály sorsa.” Úgy vélte, hogy nagy termelési ágak államosítása a hadigazdaság révén megfogható közelségbe hozza a gazdasági élet szocializálását. A háborút csak a munkásság szervezheti; szervezeteinek részvétele az államigazgatásban megteremtette „az új németiség mindazon elemeit”, „amelyekben a tömeg ma a német jövő darabját látja, amely lelkiertől kölcsönöz a kitartáshoz.” A háború bebizonyította, hogy „ahol a nemzeti önállóság és a nemzet gazdasági érdekei forognak kockán, ott a nemzeti szolidaritás megelőzi a nemzetközit.” Mivel az imperializmust „kényszerítő népgazdasági szükségletek vezetik”, az SPD-nek sem szabad elutasítania hódító célokat, hanem el kell ismernie a szocializmus szükséges feltételeit.

Paul Lensch, aki 1914-ben még elutasította a hadihiteleket, 1915-ben már az SPD hadiszocializmusának fő képviselője lett. Számára a német kapitalizmus az állami haditársaságokkal szocialista lett. Mivel az SPD polgárháború nélkül szervezkedhetett saját kereteiben, mindez előre vetítette az állam és a munkásszervezetek együttműködését a háborúban. Ebben a folyamatban keletkezett a szocializált társadalom eszméje: *Hiszen kardok beköszöntenek Németországra!* A világháborút ezen eszme kiteljesedésének és vele a világorradalom beköszöntének tekintette: „Ez ismét egy mély iróniával teli folyamat, amely a világtörténelemben oly gyakran előfordul: a szocializmus a nemzet megmentője!” Ennek megfelelően támogatta a hódításokat és illúziókat tartotta a megegyezési és leszerelési követeléseket.

Ezeket a véleményeket élesen bírálta a Spartakus-csoport folyóirata, a *Die Internationale*. Willy Huhn pedig 1952-ben megjelent könyvében a Többségi Szociáldemokrata Pártot (MSPD) nemzeti és katonai hagyományai miatt egyenesen a világtörténelem „első nemzetiszocialista pártjának” nevezte. Huhn a hadiszocialista elközeléseket a Harmadik Birodalom Német Munkafrontjához hasonlította.

(*A cseh tartományok és Csehszlovákia tervezetei*) Friedrich Naumann Nemzeti-Szociális Egylete után a második párt, amelyik „nemzeti-szociálisnak” nevezte magát, az akkor Ausztria–Magyarországhoz tartozó cseh tartományokban 1898-ban megalakuló Tschechische National-Soziale Partei (ČSNS) volt. Tagjainak egy része a Cseh Szociáldemokrata Pártból érkezett, amely kevés osztályharcos szemléletet kínált számukra, és kevésnek találták a párt tevékenységében Csehország nemzeti függetlenségének törekvéseit is. A tagok másik csoportja az „Ifjúcsehek” Nemzetiliberális Pártjából, amely számukra kevés demokratikus és szociálreformer irányultságot hordozott. A párt fellépett a cseh munkásság egységéért a kisparasztsággal és polgársággal, valamint a nemzeti függetlenség és szocializmus reformista útjáért. Szövetségre lépett a Cseh Munkás-Közösséggel, a cseh tartományok legnagyobb nem-marxista szakszervezeti

közösségével. A ČSNS a történelmileg megalapozott és romantikus cseh nemzeti és pánszláv elképzeléseket követte. A párt korai időszakában zsidóellenes kijelentéseket is tett.

A nemzetiek nem forradalmi „szocializmusával” kapcsolatban közösség állt fenn az 1903-ban szintén Csehszlovákia alakulta Ausztria–Magyarország Német Munkáspártjával, amely a németnemzeti tábor legradikálisabb értelmezője volt és a német és osztrák nemzetiszocializmus „ősmintáját” testesítette meg. A pártban már 1913-ban használták a „nemzetiszocialista” fogalmat, mielőtt 1918-ban formálisan is átnevezte magát Német Nemzetiszocialista Munkáspárttá. A ČSNS azonban ellenkező irányban fejlődött.

Csehszlovákia függetlenségének elnyerése után átnevezték magukat Csehszlovák Szocialista Pártnak, 1926-ban Csehszlovák Nemzeti-Szocialista Pártnak, amelyet népi-szocialista pártnak fordítottak, hogy elkerüljék az azonosítást a német nemzetiszocialista párttal.

Az első Csehszlovák Köztársaságban a közép erejeként és a parlamenti-demokratikus állam fontos támaszaként léptek fel. Eltávolodtak az antiszemita demagógiától és az átfogó szocializálási tervektől, helyette felléptek az egyéni szabadságjogokért, a munkásbeleszólásért és a nyereségekben való részvételért.

(Reformizmus-vita a német szociáldemokráciában) Az európai szociáldemokráciában körülbelül 1900 óta a reformista irányzat tört át, amely a szocializmust nem társadalmi forradalom, hanem demokratikus reformok révén vélte elérhetőnek. Ezzel előbb gyakorlatilag, majd elméletileg is feladták a marxi osztályharc elméletét, amely a társadalmi ellentétek válságos kieleződése nyomán várható forradalmi átalakulásról szólt.

Németországban a szocializmus forradalmi vagy reformista útfjáról szóló vita Eduard Bernstein publikációival kezdődtek, amelyek 1896-ban váltották ki a revizionizmus-vitát. Jóllehet Bernstein pozíciója az SPD-n belül nem szerzett többséget, de August Bebel pártelnök 1913. évi halála után és Friedrich Ebert²⁷ elnöksége alatt mindinkább mégis ez érvényesült. Ebből és 1914-ben az SPD Reichstag-frakciónak az első világháborús hadikölcsonök megszavazásával – amelyen a II. Szocialista Internacionálé széthullott –, ideológiai nézeteltérések jelentkeztek a szociáldemokrácián belül, amely végül az SPD megosztásához vezetett Németország Független Szociáldemokrata Pártja (USPD) és Németország Többségi Szociáldemokrata Pártja (MSPD) között.

Megosztottságuk tovább éleződött az 1917. évi oroszországi októberi forradalom után, és szakadás következett be a szocialisták és a kommunisták között, akik saját kommunista pártot alapítottak. A két tábor szakadása különösen megmutatkozott a szovjet vetetű reális szocializmushoz fűződő viszonyukban. Az 1919 elején alapított Németország Kommunista Pártja (KPD) a Spartakus Szövetség utódjaként, a proletár internacionalizmus képviselésével a legjobb szociáldemokrata hagyományok megőrzésére törekedett. Rosa Luxemburg²⁸ és Karl Liebknecht²⁹ Spartakus-vezetők és KPD-alapítók meggyilkolásával visszafordíthatatlanná vált a német munkásmozgalom megosztottsága reformorientált SPD-re és a marxista-forradalmi KPD-re, miközben az USPD 1922-ig felőrlődött a két pólus között s azután többé már nem játszott jelentős szerepet a weimari köztársaságban.

A szocializmuson belül a „rendszerkérdésről” folyó ellentétek Németországban a reformisták javára, Oroszországban pedig a leninisták javára dőlt el. 1923-ban a weimari köztársaságban a szociáldemokratákra és kommunistákra történő megosztottság világméretben gyengítette a szocializmus jövőbeli perspektíváit. Jóllehet az SPD 1925. évi heidelbergi programjáig kitartott a kapitalista gazdasági rendszer szocialistával történő leváltásával, de a politikai mindennapokban a reformpárt útját járta, amely céljait parlamenti eszközökkel, kompromisszumokkal és koalíciókkal kívánta folyamatosan elérni.

Jóllehet az első német köztársaság egyik legnagyobb demokratikus pártja maradt és a legtöbb kormányban részt vett, rövidesen politikai defenzívába került a németnemzeti és jobboldali pártokkal szemben, míg 1933-ban – röviddel a KPD után – az új nemzeti-szocialista rendszer betöltötte és strukturáját szétzúzta.

1945 után az SPD regenerálódott és visszatért szocialista céljaihoz, s a monopolkapitalizmus elleni intézkedésekkel igyekezett meggátolni a náciizmus megerősödését. 1959-ben godesbergi programjában azonban a piacgazdaságot vallva néppárttá vált. Ennek során a „szocializmust” kifejezett elhatárolódásként említette a „demokratikus szocializmus” formájában, hogy elismerje a nyugati demokráciák pluralista rendszerét. Így az SPD folyamatosan kiszabadult ellenzéki szerepéből, s 1969-ben Willy Brandtrel először állított szövetségi kancellárt, akinek kormánynyilatkozata „több demokráciát” ígért, mindazonáltal semmiféle szocializmust a régi SPD-programok értelmében.

A szovjet megszállási övezetben szovjet nyomásra az SPD és a vezető KPD Németország Szocialista Egységpártjává (NSZEP) egyesült, amely az NDK-ban 1949–1990 között hatalmon maradt, s a szovjet politikai rendszert szolgálta. Ott a szocializmust továbbra is a nyugati kapitalizmus ellentétéként és a kommunizmushoz vezető út lépcsőfokának tekintették.

A létező szocializmus bukása után Európa szociáldemokrata kormányai fokozatosan nyitottak az „új közép” felé. Az SPD-ben mindez 1999-ben a „Schröder–Blair papírral” kezdődött, és a 2002. évi Hartz–IV törvényen keresztül a demokratikus szocializmus pártprogramból való törléséhez vezetett. Az SPD 2007. évi hamburgi pártprogramjában azonban a „marxista társadalmelemzés” hagyományai alapján ismét hitet tett a demokratikus szocializmus mellett.

JEGYZETEK

- 1 Saint-Simon, Claude-Henri (1760–1825): francia utópista szocialista. Tanításai a tudományos szocializmus egyik forrásává váltak. Megvalósításában az értelmi és erkölcsi belátást hangsúlyozta, nem jutott el a munkásosztály történelmi szerepének, az osztályharc megértéséhez.
- 2 Fourier, Charles (1772–1857): francia utópista szocialista. Élesen bírálta a kapitalista társadalmat, amelyet a civilizáció korszakának nevezett. A bajok forrását a termelés szervezetlenségében és szétaprózottságában látta. Megoldásnak a szocialista társadalmat, alapsejtjének pedig a közös termelésre, fogyasztásra és lakóhelyre felépülő falanszter tekintette.
- 3 Owen, Robert (1771–1858): angol utópista szocialista. rendszerében központi helyet foglalt el a nevelés s a megfelelő társadalmi környezet megteremtése. Ezt kommunista mintaközösségek létrehozásával látta elérhetőnek. Esméit felvilágosítással, a gazdagok megnyerésével kívánta megvalósítani; ellen volt a munkások forradalmi akcióinak. Része volt az angol szakszervezeti mozgalom megszervezésében.
- 4 *A nemzetközi munkásmozgalom története 1830–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973, p. 9–10.
- 5 Babeuf, François-Noël (177–1797): francia utópista szocialista, forradalmár. A föld, később általában a vagyonok egyenlő elosztását követelte. A nép forradalmi elemeire támaszkodó forradalmi diktatúra szükségességét hirdette. 1795-ben a direktórium megbuktatására megszervezte az Egyenlők Társaságát és összeesküvését. Harcostársával, Darthéval együtt elfogták és kivégezték.
- 6 Blanqui, Lous Auguste (1805–1881): francia utópista forradalmár. Forradalmi szervezkedések miatt összesen mintegy 37 évet töltött börtönben. 1865-ben kapcsolatba került az I. Internacionáléval. A párizsi kommun idején a kormány fogságában volt; távollétében választották meg a kommun tagjának. A kommun bukása után örökös várfogságra ítélték, de 1879-ban kiszabadult.
- 7 Lásd: *Etienne Cabet und der Ikarische Kommunismus*. Mit einer historischen Einleitung von Heinrich Lux. Verlag J. H. W. Dietz Nachf., Bonn–Bad Godesberg, 1974.
- 8 Blanc, Louis (1811–1882): francia történész, politikus, kispolgári szocialista teoretikus. A kapitalizmus ellentmondásainak felszámolását az államtól várta. Elképzelése szerint az állami hitellel felállított nemzeti műhelyek, amelyekben

- a munkások szükségleteiknek megfelelő bért kapnának, tönkre tudnák tenni a tőkés nagyipari vállalatokat. Szemben állt a párizsi kommünnel.
- 9 Proudhon, Pierre Joseph (1809–1865): francia közgazdász, kispolgári szocialista. A jövőt utópisztikusan, a kisárutermelők önkéntes társadalmi szerződése alapján létrejövő, állam nélküli föderatív közösségnek képzelte el. Az I. Internacionáléban Marx és Engels kemény harcot vívtak követőivel, a proudhonistákkal.
- 10 *A nemzetközi munkásmozgalom története 1830–1945.* i. m. p. 11–12.
- 11 Weiting, Wilhelm (1808–1871): német utópista-kommunista író, a Marx előtti német szocializmus jelentős képviselője. Az Igazak szövetségében nagy befolyásra tett szert a kézművesek nézeteit tükröző, az öskereszténységre alapított és általános egyenlőséget hirdető elméletével. Az 1848-as forradalom bukása után Amerikába emigrált, ahol kommunista közösségek létrehozását kísérte meg. Marx és Engels, érdemeit elismerve, harcoltak hibás nézetei ellen.
- 12 Vadász Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914.* Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2011, p. 465.
- 13 Uo. p. 461–462.
- 14 Uo. p. 463–464.
- 15 Uo. p. 464.
- 16 Alapos életrajzát lásd: B. Nicolaevsky–O. Maenchen-Helfen: *Karl Marx. Eine Biographie.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf., Bonn–Bad Godesberg, 1978.
- 17 *A nemzetközi munkásmozgalom története 1830–1945.* i. m. p. 13–15.
- 18 Uo. p. 17–18.
- 19 Uo. p. 35.
- 20 Jacques Duclos: *A párizsi kommün.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962.
- 21 *A nemzetközi munkásmozgalom története 1830–1945.* i. m. p. 47.
- 22 Lassalle, Ferdinand (1825–1864): német író, filozófus, szocialista. 1863-ban kiemelkedő szerepe volt az Általános Német Munkásegylet megalapításában. Beszédeit és írásait lásd: *Ferdinand Lassalle: Beszédek és írások.* Válogatta és a bevezetőt írta: Balázs György. Gondolat–Kossuth, Budapest, 1982.
- 23 Susanne Miller–Heinrich Potthof: *Kleine Geschichte der SPD. Darstellung und Dokumentation 1848–1983.* Verlag Neue Gesellschaft GmbH, Bonn, 1983, p. 29–33.
- 24 1878. október 21-én – a konzervatívok és a nemzeti liberálisok egyetértésével, a Centrum, a Haladó Párt és a szociáldemokrata frakció ellenszavazata ellenére – életbe lépett a „szociáldemokrácia közveszélyes törekvései elleni törvény” (a név szerinti szavazáson 221:149 arányban). A törvény mélyreható eszközrendszer tartalmazott a szociáldemokrata párt szervezeti és kommunikációs struktúrájának szétzúzására. Betiltották a „fennálló állami- és társadalmi rendszer megdöntésére irányuló szociáldemokrata, szocialista vagy kommunista törekvésű egyesületeket”, az e célra indított pénzgyűjtést. A betiltott egyesületekben vagy annak érdekében tevékenykedőket 500 márka pénzbüntetéssel, vagy 3 hónapig terjedő börtönbüntetéssel, az egyesületek funkcionáriusait, illetve azokat, akik betiltott egyesületek számára helyiséget bocsátottak rendelkezésre, egy hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetéssel fenyegették meg. A szocialistaellenes törvénnyel a pártszervezeteket és a szakszervezeteket igyekeztek szétzúzni. A törvényt a kormány szándéka ellenére csak két és fél éves időtartamra fogadták el, de 1890-ig folyamatosan meghosszabbították, 1880-tól már a Centrumpárt egyes részeinek támogatásával. Részletesebben lásd: Németh István: *Német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2009. p. 38–40, illetve dokumentumait: uo. p. 172–179.
- 25 Rathenau, Walter (1867–1922): német iparos és politikus. Az első világháború befejezése előtt a francia részvétellel megszervezendő közép-európai gazdasági unió elképzelését vallotta. A jóvátétel és gazdasági tanácskozások résztvevője, 1921-ben újjáépítési miniszter. 1922-ben birodalmi külügyminiszterként a jóvátételek realizálható megoldásán munkálkodott. „Teljesítési politikája” miatt a nacionalista és antiszemita csoportok élesen támadták, majd meggyilkolták.
- 26 Susanne Miller–Heinrich Potthof: *Kleine Geschichte der SPD.* i. m. p. 65–72.
- 27 Ebert, Friedrich (1871–1925): német szociáldemokrata politikus. 1905-től az SPD titkára. 1912-től Reichstag-képviselő. 1913-ban, Bebel utódaként a párt elnöke, 1916-ban az SPD Reichstag-frakciójának az elnöke. A köztársaság kikiáltása (1918. november 9.) után kancellár, majd 1919–1925 között birodalmi elnök.
- 28 Luxemburg, Rosa (1871–1919): lengyel származású német politikus. Kulcsszerepet játszott a Lengyel Szociáldemokrata Párt (1893), majd a Spartakus Szövetség (1917) megalakulásában. 1918 decemberében K. Liebknechttel megalapították Németország Kommunista Pártját (KPD). Az 1919. januári Spartakus-felkelés idején meggyilkolták.
- 29 Liebknecht, Karl (1871–1919): német szociáldemokrata politikus. 1910-től az SPD tagja, 1907–1910-ben a Szocialista Ifjúsági Internacionálé alapító elnöke. 1908-tól a porosz tartományi gyűlés képviselője, 1912-től Reichstag-képviselő, ahol 1914 decemberében egyedül szavazott a hadihitelek ellen. 1916-ban kizárták az SPD-ből. Rosa Luxemburggal az illegális, háborúellenes mozgalom vezetője, akivel megalapították a Spartakus Szövetséget, amelyből 1918 decemberében megalakult a KPD. Az 1919. januári Spartakus-felkelés idején meggyilkolták.

Restrikciós csomag = neoliberális gazdaságpolitika?

„Véleményem szerint a közgazdasági dilettantizmus jövője Magyarországon még hosszú évtizedekre biztosítva van.”

Nagy Pongrác: A gazdasági rendszerváltás a kispadról.
Akadémiai Kiadó, 2004, 74. o.

(Összefoglaló ismertetés) A mottóul választott idézet írója Nagy Pongrác, aki előbb észak-amerikai nagybankoknál szerzett komoly pénzügyi tapasztalatokat, majd a Világbank szakértője volt hosszú évekig a rendszerváltás előtt. 43 évi távollét után, 1990-ben hazajött segíteni, tapasztalatait átadni. Fenti könyvében keserű csalódásait fogalmazza meg. Könyve megjelenése óta eltelt újabb 14 év. Magyarország egy főre jutó GDP-je 1989-ben hatszorosa volt Romániáénak, mára ez a különbség elolvadt. A három posztszovjet balti állam már bent van az euróövezetben, ami nekünk még mindig csak álom. Holott nálunk volt egy gazdasági reform 1968-ban, amelynek eredményeit hiba lenne lebecsülni: a szocialista országok közül mi szakítottunk egyedül a neosztálinista, tervbontásos, direkt-utasításos, bürokratikus gazdaságirányítási szisztémával. Ilyen előzmények után a rendszerváltás óta eltelt három évtized mégis egyértelműen újabb kudarckorszaknak tekinthető a magyar gazdaságtörténetben. Korábban Írországnak, Dél-Koreának, Szingapúrnak, Tajvannak, Hongkongnak stb. kb. három évtizedre volt szüksége ahhoz, hogy beemelődjenek a fejlettek közé. Mi három évtized alatt csak még lejjebb csúsztunk a nemzetközi rangsorban. Az pedig különösen bosszantó, hogy az okokat a magyar közgazda szakma egyszerűen nem is vizsgálja! Márpedig e cikkben azt állítom, hogy alapvetően nem a politika, nem is a gazdaságpolitika, mint inkább a hazai közgazda szakma a felelős ezért az újabb egyértelmű történelmi modernizációs-felzárkózási kudarcért. Itt most terjedelmi korlátok miatt csupán egyetlen kérdéskörre koncentrálok: a neoliberális és neokeynesianus közgazdaságtan (és gazdaságpolitika) téves értelmezésére, bosszantó összekeverésére, ami mögött – mint majd látni fogjuk – bántóan vulgáris elméleti felkészültségbeli hiányosságok húzódnak meg. A Bokros–Surányi-csomag példáján fogom bemutatni, hogy a fiskális restriktív csomagok nem neoliberális gazdaságpolitikák, hanem éppen ellenkezőleg, neokeynesianus költségvetési politikák voltak, és eleve ebből következett nyilvánvaló kudarcuk. Nem kevesebbet állítok, mint azt, hogy a magyar közgazda szakma mondott itt csődöt (tisztület a nagyon kevés kivételnek), és vitte következetesen a magyar gazdaságpolitikát is tétútra, függetlenül a kormányváltásoktól.

(Váltás a neoklasszikus elvekről a keynesianus állami szabályozásra) A klasszikusok (Adam Smith, David Ricardo) a „láthatatlan kéz” elvét vallották, vagyis, hogy a piac (láthatatlan kéz) mindent elrendez a gazdaságban, ha hagyják, ha az állam nem avatkozik be. Így tagadták a válságok (ciklusok) létét is Jean-Baptiste Say dogmája alapján, miszerint minden áru megteremt automatikusan saját keresletét, ugyanis az adásvétel létrejötte mindig csak árkérdés. Karl Marx kérdőjelezi meg először a láthatatlan kéz elvét és a Say-dogmát, kimutatva a tőkés gazdaság ciklikus fejlődésének addig mindenki által tagadott tényét, egyben erre alapozva kapitalizmus-kritikáját is. Szerinte a

túl nagyra nyílt profitrés a felelős a túltermelési válságokért: a munkások közti konkurencia a munkahelyekért leszorítja a béreket, így a fogyasztás nem tud lépést tartani a termeléssel. (Majd látni fogjuk eme gondolat újbóli felbukkanását napjainkban pl. Róna Péter közgazdásznál, mármint a profit–bér arány állítólagos változtatását a neoliberaisok által a tőke javára, mint a modern kori bajok egyik fő okát.) A problémát tovább élezi az, hogy a profit nagy részét a tőkés visszaforgatja a termelésbe. Marx úgy látta, hogy a ciklusok amplitúdói egyre nagyobbak, a válságok egyre pusztítóbbak, és mindez a kapitalizmus pusztulását fogja eredményezni törvényszerűen. John Maynard Keynes, aki Marx halálának évében (1883) születik, elfogadja Marx cikluselméletét, ám ő nem a profitrés kinyílásából vezeti le a ciklikusságot, hanem a megtakarítási rés kinyílásából. Marx kora a gőzgépé, az analfabéta, szénporos lapátoló emberé, amikor még nincs középosztály, és a bérek reálértéke 1800–1860 között nem emelkedik. Ezt nevezi Robert Allen történész a „bérek engelsi apályának”. (Idézi: Thomas Piketty: A tőke a XXI. században. Kossuth Kiadó, 2015.) Keynes kora viszont már a belsőégésű motor, a villamos áram, a telefon, a rádió stb. kora, a szénporos lapátolóembert felváltja az olajos gépész, a villanyszerelő, vagyis a „szaki”, aki már megkezdte beemelését a középosztály alsó régióiba megtakarításai révén. (Megjegyzésem: V. I. Lenin 1917-ben Oroszországban még mindig a „bérek engelsi apályával” és a cári önkényuralommal szembesül, ami determinálja militáns nézeteit.) Keynes elutasítja Marx kapitalizmuskritikáját, de megtartja piackritikáját: a kapitalizmus jó, csak szabályozni kell a működését. A kézenfekvő szabályozási eszköz az anticiklikus költségvetési politika: a költségvetés két oldalának rugalmas változtatgatása a ciklus amplitúdóinak mérséklése céljából. Ez működik is az 1960-as évek végéig, ám ekkorra a benne rejlő lehetőségek kimerülnek, mégpedig politikai okokból. A költségvetés bármely oldalának erőteljes változtatása jelentős csoportérdekeket sért, és ezek a csoportok ellen is állnak a változtatásnak. A szakszervezetek például megakadályozzák az elavult, veszteséges munkahelyek felszámolását a konzervatív energia-és nyersanyagfaló (egyben környezetszennyező) nehézipari ágazatokban, és azok „vidékén”, a kitermelőiparban. Ennek a modellnek azonban az olcsó nyersanyag és energia az alapja input oldalról, és amikor az 1973 októberében kitört olajválság nyomán véget ér az olcsó energia és nyersanyag korszaka, akkor végképp csődöt mond a keynesi „szentháromság” (növekedés/recesszió, foglalkoztatás/munkanélküliség, pénzstabilitás/infláció), mert az állam már nem képes ezek optimális kombinációját kialakítani és fenntartani: fellép a stagfláció (stagnálás + infláció + munkanélküliség) „ördögi” hármasa. Ekkor lépnek színre a monetaristák, vagyis a neoliberaisok.

(Friedman válságelmélete) Milton Friedman kimutatta azt, hogy az 1929–33-as nagy válság nem is volt túltermelési válság, ugyanis az erőteljes restrikción (monetáris fluktuáció) okozta a vásárlóerő mesterséges beszűkülését 1931-től kezdve, és váltak eladhatatlanná emiatt a termékek. Az 1929. október 29-i „fekete péntekhez” viszont egy korábbi ellentétes kilengés vezetett: az 1920-as években arra ösztönözték az embereket, hogy vásároljanak részvényeket hitelből. A részvények osztaléka ugyanis magasabb volt a banki kamatlábnál, és miután a hitelt visszafizették az emberek, megmaradt a részvényük. Viszont mindez felhajtotta a részvény-árfolyamokat is, ami elszakadt az osztaléktól, sőt, az adott vállalat valós értékétől is. 1929 októberében már érdeemes volt inkább az árfolyamnyereségre játszani az osztalék helyett, és ekkor állt elő az a helyzet, hogy mindenki eladni akart a részvénytőzsdén, és senki nem akart vásárolni. Ezt nevezzük krachnak. Csakhogy a krach még nem válság! 1999-ben, éppen 70 évvel később kísértetiesen hasonló dolog történt a Wall Streeten: az 1929-eshez

hasonló mértékű tőzsdekrach! De ebből mégsem lett válság, ugyanis a Clinton-kormány kiváló érzékkel kilavírozta ebből a helyzetből az amerikai gazdaságot. Ne felejtjük el a 2008. szeptemberi válságot sem: itt is egy erőteljes monetáris fluktuáció játszotta a „válságcsináló” szerepet, a jelzáloghitel-luftballon pukkadtt ki látványosan. Visszatérve az 1929–33-as klasszikus válsághoz: előbb egy erőteljes hitelexpanzió történt, majd a tőzsdekrach nyomán elkezdődött a kapkodás, a kormányok és a jegybankok ugrásszerű kamatemeléssel erőteljes pénzsűkítést hajtottak végre. Nagy-Britanniában megbukott Winston Churchill pénzügyminiszter, és utóda James Snowden alkalmazta azonnal az erőteljes fiskális restriktiót. (Vö. Kaposi Zoltán [14]) Ne feledjük, hogy a bankrendszer világméretű összeomlása csak 1931-ben következett be! Érdekességként említem meg, hogy az első áldozat a bécsi Creditanstalt Bank volt. Tulajdonképpen 1929–30-ban még nem is volt válság! Viszont a banksődöket követő erőteljes pénzsűkítés egyben drasztikus vásárlóerő-szűkülést eredményezett, és ehhez képest volt már túl sok termék a piacon! Tehát nem automatikusan alakult ki a túltermelési válság Friedman szerint, hanem a hibás monetáris politika, illetve az első egyensúlyi zavarokra adott téves válasz eredményeként.

(*A neoliberális válasz*) Először is szögezzük le, hogy a *neoliberális* gazdaságpolitika azonos a *monetarista* szabályozással: az állam kivonul a gazdaságból afféle bóbiskoló éjjeliőr szerepét játszva, a költségvetési politikai eszköztárat feladja, és egyetlen szabályozási eszközt tekint megengedettnek, az erős, stabil, nem leértékelődő, nem inflálódó valuta pontos adagolását a reálgazdaság igényei szerint. A gazdaságon *belül* megszűnik a redistribúció, visszaállítják a piac szelekciós szerepét: a rossz hatékonyságú, veszteséges ágazatokat, vállalatokat hagyni kell tönkremenni. Ez biztosítja a gazdasági makroszerkezet-váltást, vagyis az erőforrások áramlását az alacsony hatékonyságú szektorok felől a magasabb hatékonyságúak felé. Az államnak nem kell, sőt, nem is szabad dotációkkal életben tartania a veszteséges szférát. Ez önmagában is javítja a költségvetési egyensúlyt, hiszen az eddig dotációkra költött pénzt másra lehet fordítani. A pénz mennyiségének egyenletes adagolása pedig azt jelenti, hogy kerülni kell az erőteljes fluktuációkat a monetáris rendszerben, mert ezek a kilengések terjednek át a reálgazdaságra, és teszik ciklikussá azt! Innen a monetarizmus másik elnevezése: mennyiségi pénzelmélet.

Azt is látnunk kell, hogy a szigorú monetáris szabályozás nem jelenti azt, hogy a lovak közé dobjuk a gyeplőt, ahogy ezt sok magyar közgazda hiszi és magyarázza! Ellenkezőleg! Ez egy nagyon is szigorú, normatív szabályozást jelent, amely nem ismeri a kivételeket. Svédországban például törvény tiltja a dotációk nyújtását a gazdaság szereplőinek az adófizetők pénzéből, és amikor a Volvo Konzern csődöt jelentett, a kínaiak mentették meg, mert erre a svéd állam nem volt hajlandó! Érdekes, hogy egy James Portes nevű brit közgazda, aki behatóan tanulmányozta a szocialista országok gazdaságpolitikáját, azt javasolta ezeknek az országoknak az 1970-es években, hogy alkalmazzák a monetáris szabályozást a direkt-utasításos, tervlembontásos, bürokratikus irányítás helyett, ugyanis sokkal több lehetőségük van a pénz mennyiségének pontos szabályozására, mint a tőkés országoknak. (Milton Friedman: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986, 8. o. Szalkai István bevezetője.) Ne feledjük el, hogy az erős, stabil pénz kemény hatékonysági korlátot is képez, míg a magas infláció elfedi a beteg góccokat, lehetővé téve az alacsony hatékonyságú szférának, hogy inflációs árnyereséget bezsebelve életben maradjanak. A magas infláció egyben a kisember alattomos különadója, míg a nagy mobil pénztőke számára égből hullott manna. Ez utóbbi azzal függ össze, hogy magas infláció esetén a kamatlábak jóval az

infláció által magyarázható mértéket meghaladó módon növekednek, gyakran egészen irreális reálkamatláb-szintig. Jó példa volt erre a Bokros–Surányi-csomag, amikor akár 15 százalékos reálkamatlábát is el lehetett érni, és ezzel a profitrátaival semmilyen reál-gazdasági tevékenység sem versenyezhetett. Mindenki bankba tette a pénzét, az egekbe szöktek a megtakarítások, miközben a gazdaság pangott! Ebből is látható, mennyire fontos a stabil, erős pénz stratégiája, és hogy nagyon is hatékony gazdaságirányítási eszköz a monetarista, neoliberális szabályozás.

(Világ gazdasági korszakváltás neoliberális eszközökkel) A világon először Margaret Thatcher konzervatív kormánya (1979–90) alkalmazta a neoliberális gazdaságpolitikát Nagy-Britanniában. Első lépésként beszüntette a bányászatnak, kohászatnak stb. nyújtott dotációkat, ami azonnal gyorsan javította a költségvetés egyenlegét. Márpedig ekkorra már a fő inflációgerjesztő tényező a költségvetési deficit volt, tehát ennek erőteljes lefaragása következtében hirtelen csökkenni kezdett az addig tartósan kétszámjegyű infláció is. Ezen kívül Thatcher a fontsterling megerősítésére törekedett, ami eredményre vezetett, és ez is tovább csökkentette az inflációt. Ennek következtében viszont emelkedni kezdtek a reáljövédelmek (bérek és nyugdíjak) az előző évtized stagnálása után, ami a fogyasztás bővülésén keresztül lendületbe hozta a szintén egy évtizede pangó gazdaságot. Íme, a magyar közgazdászok által „embertelennek”, „tőkebarátnak” és „dolgozóellenesnek” kikiáltott neoliberalizmus. Figyeljünk csak: válságból való kilábalás, de nem restriktív csomaggal, hanem ellenkezőleg, a fogyasztás fellendítésével! Hát ezért nyert Margaret Thatcher három választást (1979, 1983, 1987), és volt miniszterelnök 11 éven keresztül, ami egyedülálló teljesítmény a brit történelemben!

Ütköztessük mindezt a magyar közgazda gondolkodással, amely egyszerűen ezekről a tényekről tudomást sem véve fantomot csinált a neoliberális gazdaságpolitikából, vagyis a monetarista elvekből! Jó példa erre Pogátsa Zoltán A rendszerváltás politikai gazdaságtana (Osiris Kiadó, 2016) c. könyve. Ebben ő a monetarista, neoliberális fordulatot valamiféle „kisiklálként” értelmezi, amely a keynesiánusi aranykor után tönkretette a gazdaságot. És javasol a baloldálnak valamiféle sosem volt szociáldemokrata, „baloldali” gazdaságpolitikát.

Hasonló tévedésben van Róna Péter, a balliberális oldal másik sztárolt közgazdásza, amikor arról beszél, hogy a klasszikus liberális elmélet piac-centrikus volt, míg a neoliberális tőkecentrikus. Szerinte a tőke – munka (inkább Marx nyomán: profit – bér) arányt kell jól „eltalálni”. Úgy magyarázza, hogy a korábbi keynesiánus rendszerben a munka (bér) javára billent a mérleg, míg a konzervatívok (neoliberálisok, monetaristák) ezt visszabillentették a tőke (profit) oldalára. Nézzük a tényeket! A brit reálbérek alakulása 1973–87 között:

év	reálbér az előző év százalékában	
1973–82	101,1	1973–82 között gyakorlatilag stagnál a reálbér-színvonal, utána dinamikusan nő.
1983	104,4	
1984	103,7	Akkor hogyan is lett átbillentve a mérleg a tőke javára, tisztelt Róna úr?
1985	103,0	
1986	104,2	
1987	103,9	

(Forrás: Sydney Pollard: The development of the British economy 1914–1990. London, Chapman and Hall, 1998.)

Az a fantom, amellyel a mi közgazda guruink hadakoznak, nem létezik! Egyébként Thatcher 1990 novemberében egy *adóemelési* javaslatcsomagba bukott bele, amikor saját pártja kényszerítette emiatt lemondásra. Íme, a neoliberálisok, akik állítólag örökké csak adót szeretnének csökkenteni a magyar közgazdászok szerint! Az 1980-as évtizedben Nagy-Britanniában lezajlott viharos gyorsasággal a világgazdasági korszakváltás, a makroszintű szerkezetváltás, leépült a klasszikus „gyárkérményes ipar”, és felépült annak romjain a brain-igényes, fehércöpenyes, innovációvezérelte gazdaság. Thatcher azzal kezdte, hogy bezárt 24 skót szénbányát, felszámolva ezzel a brit szénbányászatot, és szinte leradírozta a skót felföld nehéziparát. Egyetlen kohászati üzemet hagyott életben: a sheffieldit. Ám hamarosan Skócia legnagyobb exportcikke a számítógép lett. Ugyanakkor a kormány hatalmas erőforrásokat mozgósított a dolgozók átképzésére, továbbképzésére. Jellemző, hogy az 1982-ben a militáns szakszervezeti vezető, James Scargill által vezetett bányászsztrájk elbukott, mert a brit munkásosztály nem állt mögük, belátva, hogy Thatcher reformjaira szükség van.

1980 novemberében Ronald Reagan nyerte az amerikai elnökválasztást, aki azonnal Thatcher módszereit kezdte alkalmazni. Első lépésként 6 százalékról 19 százalékra emelte a FED irányadó kamatlábát, ami szabályos kamatrobbanáshoz vezetett: a kereskedelmi bankok meg sem álltak 25 százalék alatt. Egyébként kevéssé közismert, hogy igazából ez indította be az általános adósságválságot az egész világon: ekkora kamatokat már nem lehetett kigazdálkodni semmilyen módon. Reagan megerősítette a dollárt, letörte az inflációt, ennek következtében itt is javultak a reáljövedelmek, felszökkent a fogyasztás, és ez húzta magával a korábbi évtizedben pangó amerikai gazdaságot. Lám, megint az emberellenes, dolgozóellenes, tőkebarát neoliberális-monetarista gazdaságpolitika! Akkor vajon miért tartják ma is az amerikaiak Reagant a háború utáni korszak legeredményesebb elnökének, mint ahogy a britek Thatcherről is így vélekednek?

Ezután jött el csak az igazi fordulat: 1982-ben Olof Palme vezetésével a szociáldemokraták jöttek vissza 1976 után, és ők átvették a Thatcher által alkalmazott vegytiszta monetarista-neoliberális recepteket: megvonták a veszteséges vállalatok dotációját, megerősítették a koronát, letörték az inflációt. Például egytizedére zsugorították a legendás svéd acélkohászatot! 1981-ben a szocialista François Mitterrand nyerte a köztársasági elnökválasztást Franciaországban. Némi hezitálás után 1985-ben indították el a szocialista–kommunista kormánykoalíció által kidolgozott neoliberális gazdaságpolitikát, amelynek eredményeként Franciaországban is lezajlott a világgazdasági korszakváltás: leépítették a kohászatot, gépipart, felszámolták a szénbányászatot stb. Nem folytatom. Ez volt tehát a Pogátsa Zoltán értékelése szerinti súlyos kisiklás, visszalépés a világgazdaságban. Ma már az egész nyugati világban, függetlenül az éppen kormányzó pártoktól, ez a neoliberális-monetarista szabályozás működik. A választásokon nem gazdaságfilozófiai méretetnek meg, mert ebben nincs lényegi különbség az „oldalak” között, a választások valódi funkciója egyszerű hatalomkontrolláló technika! Azt is le lehet szögezni, hogy a neoliberális-monetarista gazdaságpolitika kifejezetten középosztálybarátnak tekinthető a munkavállalói reáljövedelmek dinamikus emelkedése, és így a lakossági megtakarítások bővülése által. Az összképet ugyanakkor árnyalja és bonyolítja, hogy Thomas Piketty szerint az elmúlt közel négy évtizedet a tőke- és jövedelemkoncentráció jellemezte a fejlett nyugati világban. Ez mégsem cáfolja megállapításomat a középosztálybarát politikáról, mert ezt a polarizációt nem kísérte a munkavállalói oldal elszegényedése, ellenkezőleg, ők is profitáltak a fellendülésből és az eredményesen végrehajtott világgazdasági korszakváltásból.

(Hol húzzuk meg a határt?) Annak alapján, hogy egy adott modell hol húzza meg a gazdasági törvények érvényességi határát, beszélhetünk a két „szélső értékről”: az angolszász és a skandináv modellről. Az angolszász modell lényege, hogy a piac törvényeit kiterjeszti a gazdaságon kívüli szférákra is: az „öngondoskodás elve” szerint. Piaci alapokra helyezi az oktatástügyet, egészségügyet, de még a nyugdíjrendszert és a szociális biztonság rendszerét is. Ez utóbbiakat a biztosítási mechanizmusok révén.

A skandináv modell ezzel szemben szigorúan meghúzza a piaci törvények érvényességi határait a gazdaságon belüli szférában, míg a gazdaságon kívüli területeken érvényesek a szolidaritás elvei. „Kapitalista motor a termelésben, szocializmus az elosztásban!” „Maximális verseny a gazdaságban, nulla verseny a társadalomban!” – ahogy ezt Olof Palme megfogalmazta.

(A fiskális-restríciós csomagok) Bokros–Surányi-csomag 1995–97, Gyurcsány–Bajnai-csomag 2006–2010. Sokszor hallani a médiában, hogy ezek a „csomagok” tulajdonképpen valamiféle neoliberális, monetarista gazdaságpolitikák voltak. Például a 2018. áprilisi választások előtti kampányban a már említett Pogátsa Zoltán és Róna Péter fejtett ki olyasmit, hogy a baloldal ezekkel a csomagokkal eltért a szociáldemokrata baloldali elvektől, és ezt felcserélte a jobboldali, neoliberális, monetarista gyakorlattal, ami hiba volt.

Az 1995 februárjában meghirdetett Bokros–Surányi-csomag azzal indult, hogy március 13-án 9 százalékkal leértékelték a forintot, majd jött a havi, előre bejelentett csúszó leértékelés, eleinte 1,9 százalékkal, fél évvel később 1,3 százalékkal. Annyit jegyeznék itt meg, hogy az előre bejelentett csúszó leértékelés a valutaszpekulánsok Mekkájává tette Magyarországot, hiszen spekulálni sem kellett, csak kaszálni az árfolyamváltozási nyereséget. Ezermilliárd forint nagyságrendben mérhető az a veszteség (kiszivattyúzott jövedelem), ami ennek következtében érte az országot. A cél a leértékeléssel a külkereskedelmi mérleg javításán kívül az infláció tudatos felpörgetése volt az úgymond fedezet nélkül kiáramlott jövedelmek visszaszívására. A valutaleértékelés csak látszólag javítja az export versenyképességét, igazi „eredménye” az elavult exportszerkezet konzerválása, a magyar munka leértékelése. Az import megdrágítása pedig egy ennyire technikai jellegű importfüggőséggel rendelkező ország esetében csakis az infláció gerjesztése lehetett. A „fedezet nélküli” bérkirárlás azért hamis elgondolás, mert Magyarországon a humán tőke mindig is alulértékelt volt a teljesítményéhez képest, történelmi okokból kifolyólag. Elbától keletre való fejlődés, majd a szocialista iparosítás a megemelt beruházási rátával, hadd ne soroljam. Ma, 2018-ban az egy főre jutó GDP terén az EU-27-ek átlagának kétharmadát érjük el, míg a reálbér-színvonalban csak az egyharmadát. Innentől kezdve nincs értelme bármikor is „fedezet nélküli” bérkirárlásról, „osztogató kormányokról” beszélni!

A Bokros–Surányi-csomag a korábbi kint lévő (hitel)penz állomány 70 százalékát szívta vissza. Ebbe egy egészséges gazdaság is belerokkant volna, nemhogy a magyar. Nagy Pongrác így fogalmaz a csomagról: „A gőzkalapács feltörte a diót – és péppé zúzta szét.” (A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó, 2004, 295. o.) Másrészt egy elképesztően erőteljes fluktuációt vitt be a csomag a monetáris rendszerbe! A gazdaság azonnal reagált: az 1994-ben már megindult növekedés (+2,9% GDP, +16,6% export, +7% reálbér) megállt, a gazdaság újra pangásba ment át, vagyis az eredetileg V alakú válságot (1989–93) „sikerült” W alakúvá transzformálni, és elnyújtani a kilábalást még három évvel, 1997 végéig. Törvényszerűen bukott akkor, 1998 tavaszán a „baloldali” (?) Horn-kormány, és jött a legelső Orbán-kormány.

Ugyanezt a „receptet” ismételték meg a Gyurcsány- és Bajnai-kormányok 2005–2010 között, hasonló „eredménnyel”: forintleértékelés, inflációgerjesztés, a reáljövedelmek apasztása 13 százalékkal, a pénzügyi egyensúly felborulása, 10 százalék körüli költségvetési hiány, 83 százalékos GDP-arányos államadósság. Csak a 2009-ben megvalósított restriktív, a 13. havi bér és nyugdíj visszavonása 7,8 százalékkal csökkentette a jövedelmeket nominálértéken! Ilyesmire az 1950-es évek első fele óta nem volt példa! A gazdaság azonnal reagált erre a monetáris fluktuációra: 6,8 százalékkal csökkent a GDP, ami akkor a harmadik legrosszabb eredmény volt Európában. Jellemző, hogy Lengyelországban az egész 2008–2012 közötti válság éveiben sem volt visszaesés, végig dinamikus növekedés jellemezte a gazdaságot. Ezzel szemben nálunk a válság jelei már két évvel a világgazdasági válság kirobbanása előtt megmutatkoztak. Ezért sem állja meg magát az az érv, miszerint Bajnai Gordon kormánya „csak” a világgazdasági válságot kezelte volna. A „mi” válságunk teljesen független volt a világgazdaságtól, belső tényezők magyarázzák: nevezetesen a jövedelmeket tudatosan elinfláló monetáris politika!

(Neoliberális, monetarista gazdaságpolitika?) Ütköztessük tehát a Bokros–Surányi-csomagot és a Gyurcsány–Bajnai-csomagot a valós neoliberális, monetarista elvekkel, elmélettel!

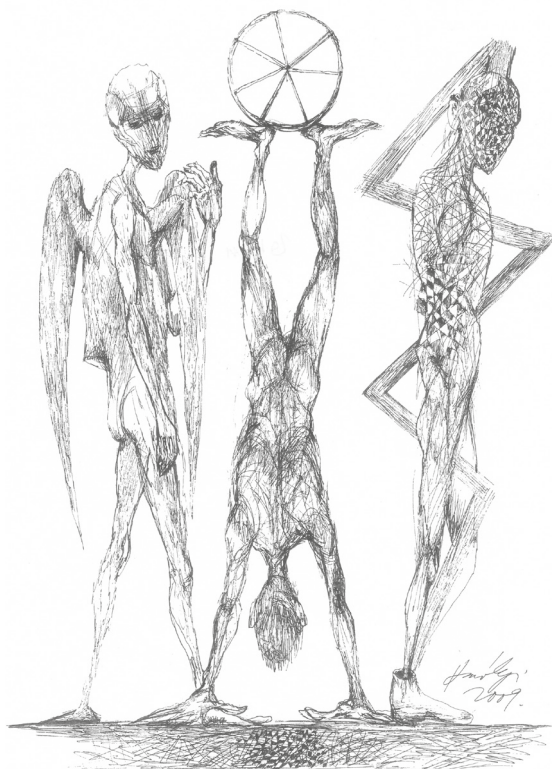
A neoliberális modellben egyetlen szabályozási módszer megengedett: az erős, nem inflálódó, nem leértékelődő nemzeti valuta pontos adagolása a reálgazdaság igényei szerint. Ezzel szemben a Bokros–Surányi-csomag csúszo leértékelést alkalmaz, tudatosan felpörgeti az inflációt, visszaszívja a korábbi kint lévő pénzállomány 70 százalékát, vagyis elképesztő monetáris fluktuációt (szűkítést) visz a pénzügyi rendszerbe. A Gyurcsány–Bajnai-csomag nagyjából ugyanezt ismétli meg 2005–2010 között: leértékelés, infláció, monetáris szűkítés. Mi köze van ennek a neoliberális-monetarista szabályozáshoz, tisztelt magyar közgazdászok? Semmi! Pontosan az ellenkezője annak: egy anti-neoliberális, antimonetarista „szabályozásról” van szó.

A „csomagok” lényege éppen az volt, hogy a költségvetés kiadási oldalait drasztikusan megkurtítsák, a bevételi oldalait pedig növeljék. Ez utóbbi gyakran egészen komikus vadhajtásokat is szült, mint amilyen volt a vizitdíj, receptdíj, a térítéses fogászati kezelés. Ez, amit itt olvasunk, nem más, mint egy vegytiszta neokeynesianus költségvetési politika! Van pár megtévesztő mozzanat persze, aminek felülnek a kellően nem elmélyült, felületesen gondolkodó magyar közgazdászok. Ilyen megtévesztő mozzanat volt a „mindent privatizálni bármi áron” elv, kiárúsítani a hazai kapacitásokat a külföldi tőkének, „a lovak közé dobni a gyeplőt” elv alkalmazása, főként a külföldi tőke által elfoglalt szférákra (lásd pl. élelmiszeripar!), megnyitni az ország határait, piacait a fejlettek termékei számára idő előtt. És mindezt kiterjeszteni a *társadalompolitikára*: piacósítani az oktatásügyet, egészségügyet, szociálpolitikát, nyugdíjrendszert: „mindenki gondoskodjon magáról!” Ez az angolszász társadalompolitikai modell, a neoliberális-monetarista gazdasági modell *nélkül!* Én mindezt megkülönböztetem a neoliberális gazdaságpolitikától és globalista gazdaság- és társadalompolitikának nevezem. De ettől ez még anti-neoliberális, antimonetarista gazdaságpolitika marad!

2013-ban Varga Mihály váltotta a gazdasági miniszteri székben Matolcsy Györgyöt, és azóta érzékelhető egyfajta gazdaságpolitikai fordulat, vagy inkább félfordulat: határozott szakítás a fiskális-restriktív, megszorító gazdaságpolitikai gyakorlattal. Amit javasolni tudnék: még bátrabb, határozottabb reáljövedelem felzárkóztatás. Ebbe a nyugdíj-felzárkóztatás is „befér”. A 2,7 millió nyugdíjas fogyasztásának dinamikusabb növekedése jótékonyan hatna a gazdaságra. Ma a gazdasági növekedés üteme függ a fogyasztás bővülésétől, és nem fordítva.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Budai Eleonóra: *A számviteli rendszer helye s szerepe változó világunkban*. PhD-dolgozat, JPTE, Pécs, 2006.
2. Bugár Gyöngyi: *Piaci és kockázati menedzsment*. Akadémiai Kiadó, 2015.
3. Csath Magdolna: *Globalizációs végjáték*. Kairosz Kiadó, 2008.
4. Csath Magdolna: *Kiművelt emberfők nélkül!* Kairosz Kiadó, 2011.
5. Csath Magdolna: *Rendszerváltás a gazdaságban, avagy hova tűnt el a magyar ipar?* Kairosz Kiadó, 2015.
6. Friedman, Milton: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986.
7. Gazdag László: *A Bokros csomag mítosza és a valóság*. Laurus Kiadó, 2007.
8. Gazdag László: *A közgazdaságtan alapjai*. Dialog-Campus Kiadó, 2007.
9. Gazdag László: *Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana)*. Mundus Egyetemi Kiadó, 2009.
10. Gazdag László: *Marx, marxizmus, szocializmus*. Scolar Kiadó, 2016.
11. Gazdag László: *Környezetgazdaságtan, környezetgazdálkodás*. Kossuth Kiadó, 2018.
12. Hoós János: *Konjunktúra-és piackutatás*. Aula Kiadó, 2003.
13. Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Kiadó, 1975.
14. Kaposi Zoltán: *A XX. század gazdaságtörténete I-II*. Dialog-Campus Kiadó, 1998–2001.
15. Keynes, John Maynard: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1965.
16. Nagy Pongrác: *Készül a magyar gazdasági csoda?* Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1991.
17. Nagy Pongrác: *A gazdasági rendszerváltás a kispadról*. Akadémiai Kiadó, 2004.
18. Nagy Pongrác: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Akadémiai Kiadó, 2004.
19. Piketty, Thomas: *A tőke a XXI. században*. Kossuth Kiadó, 20015.
20. Pogátsa Zoltán: *Magyarország politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó, 2016.
21. Schultz, Theodore Williams: *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1984.
22. Sipos Béla: *Vállalati prognosztika*. JPTE, Pécs, 1999.
23. Sydney, Pollard: *The development of the British Economy 1914-1990*. Chapman and Hall, 1998, London.

Külföldi állampolgárok ingatlanszerzése Magyarországon

(Bevezetés) A migráció olyan jelenség, amelyet manapság nehéz kikerülni, folyamatosan jelen van az életünkben. „A XXI. században az egyik legmarkánsabb globalizációs tényező a migráció, amely egyszerre gazdasági-társadalmi-szociális-etnikai-vallási stb. problémákat kiváltó, összetett jelenség, a nemzeti regionális biztonságot fenyegető tényező, de forrása lehet jólét fenntartásának, a népesség szinten tartásának, a statisztikák javításának, humanitárius megoldásnak. Összegezve: nehezen kezelhető, de kezelendő probléma.”¹ Megállapíthatjuk, hogy a migráció kérdése a mindennapok kérdése, elég, ha a hírekre gondolunk, melyek nagyon sok aspektusból rávilágították már a jelenségre, problémára. Összefoglalták az előnyeit és a hátrányait is, sőt a veszélyeit² (ez a nézőpont, amely talán a legnagyobb hangsúlyt kapta).

Az Eurostat által közzétett adatok alapján „a 2015-ben érkezett 4,7 millió bevándorló közül 2,4 millióan harmadik országoknak, 1,4 millióan pedig egy másik uniós tagállamnak az állampolgárai voltak, továbbá 860 ezren olyan uniós tagállamba »vándoroltak be«, amelyben állampolgársággal rendelkeztek (ilyenek voltak például a hazatérő és a külföldön született állampolgárok), 19 ezer bevándorló pedig egyetlen országban sem rendelkezett állampolgársággal.

Az Európai Unió tagállamai közül kiemelt célpontnak Németország számít és számított, ezt támasztja alá az Eurostat által közzétett statisztika is. 2015-ben Németország számolt be a legnagyobb számú bevándorlóról (1543,8 ezer), de sokan érkeztek az Egyesült Királyságba (631,5 ezer), Franciaországba (363,9 ezer), Spanyolországba (342,1 ezer) és Olaszországba (280,1 ezer) is. A legtöbb kivándorló 2015-ben Németországot (347,2 ezer), Spanyolországot (343,9 ezer), az Egyesült Királyságot (299,2 ezer), Franciaországot (298 ezer) és Lengyelországot (258,8 ezer) hagyta el. Az uniós tagállamok közül 17 esetében a mérleg a bevándorlás felé billent 2015-ben, azonban Bulgária, Írország, Görögország, Spanyolország, Horvátország, Ciprus, Lengyelország, Portugália, Románia, Lettország és Litvánia arról számolt be, hogy a kivándorlók száma meghaladta a bevándorlókét. 2015-ben a belföldi bevándorlóknak, azaz az adott uniós tagállamban állampolgársággal rendelkező bevándorlóknak a bevándorlók teljes számához viszonyított aránya Romániában (az összes bevándorló 87%-a), Litvániában (83%), Magyarországon (56%), Horvátországban (55%), Lettországon (52%), Észtországban (52%) és Portugáliában (50%) volt a legnagyobb. A belföldi bevándorlók aránya csak ezekben az uniós tagállamokban haladta meg az összes bevándorló 50%-át (lásd a 2. ábrát). Luxemburgban, Németországban és Ausztriában ugyanakkor viszonylag alacsony volt ez az arány, mivel a »hazatérő« belföldiek száma nem haladta meg az összes bevándorló 5–6%-át 2015-ben.”³

A közzétett statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy a menedékkérők Magyarországon túlnyomó többségében formai okok miatt nyújtottak be menedékkérelmet. Bizonyos idő elteltével, többségük továbbindult Nyugat-Európa felé, elsősorban Németországba. Magyarország különleges helyzetet foglal el, ami a menekültekkel illeti, hiszen a 2015-ös menekültválságban kiemelten érintett volt, később

azonban az ország bevándorlók nagyobb száma nélkül került a migráció frontvonalába. A Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal által közzétett statisztika szerint 2018. április 30. napján 1781 menekült, 1774 oltalmazott, 61 befogadott külföldi élt Magyarországon. 241 513 külföldi állampolgár rendelkezik Magyarország területén tartózkodásra jogosító okmánnyal.⁴ A fent leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy nemcsak a Magyarországon letelepedni kívánó menedékkérőkkel, hanem az egyéb tartózkodásra jogosító okmánnyal rendelkező külföldi állampolgárok jogi státuszával is érdemes foglalkozni.

A menedékkérők által okozott mindennapi biztonságérzet hiánya miatt, napjainkban egyre inkább háttérbe szorul az a megközelítés, mely szerint pozitívan is hathat Magyarországra a migráció.

Az egyik pozitív hatást jelentheti a gazdaságra nézve például a külföldi állampolgárok ingatlanvásárlása. A következőkben szeretném ismertetni a külföldi állampolgárok ingatlanszerzésének magyarországi jogszabályi hátterét.

A hatályos jogszabályok szerint külföldi jogi vagy külföldi természetes személy magyarországi ingatlant az annak fekvése szerint illetékes fővárosi vagy megyei kormányhivatal engedélyével szerezhetheti meg. Az eljárás ismertetése előtt azonban tisztáznunk kell, hogy ki is számít külföldinek. A lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról szóló 1993. évi LXXVIII. törvény definíciója szerint:

„*Külföldi jogi személy*: az Európai Unió tagállamában, az Európai Gazdasági Térségről szóló megállapodásban részes államban, valamint nemzetközi szerződés alapján velük egy tekintet alá eső államban székhellyel nem rendelkező jogi személy és jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet.

Külföldi természetes személy: az Európai Unió tagállama, az Európai Gazdasági Térségről szóló megállapodásban részes állam, valamint nemzetközi szerződés alapján velük egy tekintet alá eső állam állampolgárának nem minősülő természetes személy.”⁵

Magyarországon külföldi magánszemély és jogi személy csak a jogszabályokban meghatározott feltételek mellett, és engedélyezési eljárást követően szerezhetheti meg egy ingatlan tulajdonjogát. A külföldiek mező- és erdőgazdasági hasznosítású földnek nem minősülő ingatlanokat érintő tulajdonszerzéséről szóló 251/2014. (X. 2.) Kormányrendelet (továbbiakban: Korm. r.) 2. § szerint az ingatlan tulajdonjogának külföldi által történő megszerzésére irányuló, az 1. melléklet szerinti kérelmet az ingatlan fekvése szerint illetékes fővárosi és megyei kormányhivatalhoz kell benyújtani.

A Korm. r. 4. § (1) bekezdésében foglaltak szerint az ingatlanszerzést – a (2) bekezdésben meghatározott kivétellel – engedélyezni kell, amennyiben

- a) az közérdeket és önkormányzati érdeket nem sért,
- b) a kérelmező az egyéni vállalkozóról és az egyéni cégről szóló törvény szerinti egyéni vállalkozó vagy egyéni cég tagja, és Magyarországon gazdasági tevékenységet kíván folytatni, a megszerzeni kívánt ingatlan szükséges e gazdasági tevékenységének folytatásához, Magyarországon életvitelszerűen kíván lakni, valamint az ingatlanszerzése közérdeket nem sért,
- c) a külföldi természetes személy személyazonossága, vagy a külföldi jogi személy Fiókteleptv⁶. szerinti fióktelepének vagy kereskedelmi képviselőjének azonosága hitelt érdemlően megállapítható, és
- d) megállapítható az ingatlan tulajdonjoga átruházásának szándéka.

A fent említettek szerint nem engedélyköteles tehát az ingatlanszerzés az alábbi esetekben:

- Az Európai Unió tagállamainak állampolgárai, jogi személy vagy jogi személyiség nélküli szervezetei,
- Az Európai Gazdasági Térségről szóló megállapodásban részes államok állampolgárai, jogi személy vagy jogi személyiség nélküli szervezetei,
- Svájc állampolgárai (a 2006. évi CXXV. törvénnyel kihirdetett a személyek szabad mozgásáról szóló megállapodás alapján), valamint
- Kettős állampolgárok, ha az egyik állampolgársága a magyar vagy tagállami, valamint a külföldön élő magyar állampolgárok ingatlanszerzése,
- Öröklés esetén, továbbá
- EGT-államnak nem minősülő államban bejegyzett külföldi vállalkozásnak a magyarországi fióktelepe által folytatott vállalkozási tevékenységhez szükséges ingatlan tulajdonának megszerzése nemzetközi szerződésben meghatározott esetekben, vagy ha a külföldi vállalkozás székhelye szerinti állam és Magyarország között erre vonatkozóan viszonyosság áll fenn.

A fent felsoroltakon kívüli valamennyi esetben, külföldi természetes és jogi személy mező- és erdőgazdasági földnek nem minősülő ingatlan tulajdonjogát, kizárólag kormányhivatali engedéllyel szerezheti meg. Természetes személyek esetén amennyiben nem tartoznak egyik fent felsorolt ország állampolgárai közé sem, függetlenül attól, hogy Magyarországon milyen státusszal (pl. letelepedett, bevándorolt, menekült) rendelkeznek ingatlanszerzésükhöz szükséges kormányhivatali engedély.

(Az eljárás folyamata) A külföldiek ingatlanszerzésének engedélyezési eljárásában a Kormányhivatal megvizsgálja, hogy a kérelem és a becsatolt mellékletek megfelelnek-e a kormányrendeletben előírtaknak. A Kormányhivatal a tényállás tisztázása érdekében felhívja az ingatlan fekvése szerint illetékes önkormányzat polgármesterét annak közlésére, hogy az ingatlanszerzés sért-e önkormányzati érdeket.⁷

A Korm. rendelet 4. § (2) bekezdésében megjelölt viszonyosságra vonatkozó adatok vonatkozásában a Kormányhivatal megkeresi a Külgazdasági és Külügyminisztériumot.

Külföldi természetes személy kérelmező esetén a Kormányhivatal megkeresi a Bevándorlási és Menekültügyi Hivatalt. A Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal tájékoztatást nyújt arról, hogy a külföldi állampolgár kiutasítás, vagy beutazási és tartózkodási tilalom hatálya alatt áll-e, valamint az Országos Rendőr-főkapitányságot közérdeksérelem fennállásának tisztázása kérdésében.

A büntetlen előélet tényére vonatkozó adat tekintetében a Kormányhivatal megkeresi (2016. 12. 31. napjáig a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalát, ezt követően a jogutódot) a Belügyminisztériumot, amennyiben az ügyfél kérelméhez nem csatolja a büntetlen előélet igazolására alkalmas hatósági erkölcsi bizonyítványt.

A megkeresett szervek tájékoztatójának megérkezését követően a Kormányhivatal dönt az ingatlanszerzés engedélyezése kérdésében.

A közérdek sérelmének megvalósulásáról akkor beszélünk, amennyiben a megkeresett szervek valamelyike arról tájékoztatja a Kormányhivatalt, hogy a kérelmező szerepel az információ alapjául szolgáló nyilvántartásban, vagy a meghatározott törvényi feltételeknek nem felel meg.

Az ingatlanszerzést engedélyezni kell, amennyiben:

- az közérdeket és önkormányzati érdeket nem sért,
- a kérelmező az egyéni vállalkozóról és az egyéni cégről szóló törvény szerinti egyéni vállalkozó vagy egyéni cég tagja, és – a kérelemben foglalt nyilatkozata szerint – Magyarországon gazdasági tevékenységet kíván folytatni, a megszerezni kívánt ingatlan szükséges e gazdasági tevékenységének folytatásához, Magyarországon életvitelszerűen kíván lakni, valamint az ingatlanszerzése közérdeket nem sért.
- Nem minősül a gazdasági tevékenység folytatásához szükséges ingatlan az ingatlanközvetítés céljából megszerezni kívánt ingatlan.
- Az ingatlanszerzés e formája esetében a Kormányhivatal az engedélyt megadó határozatban előírja, hogy a kérelmező legkésőbb a tulajdonszerzést követő 90. naptól kezdődően köteles életvitelszerűen Magyarországon lakni és tevékenységi körébe tartozó gazdasági tevékenységet folytatni.
- Az életvitelszerű Magyarországon lakás megkezdésének elmaradása, annak megszűnése, vagy a gazdasági tevékenység megszűnése esetén az ingatlanszerzőnek az ingatlant az életvitelszerű lakhatás megkezdésének elmulasztott határidejét, az életvitelszerű Magyarországon lakás megszűnését, vagy a gazdasági tevékenység megszűnését követő 1 éven belül el kell idegenítenie. Ha ez az időpont nem állapítható meg, az elidegenítésnek a fővárosi és megyei kormányhivatal tudomására jutástól számított 1 éven belül kell megtörténnie.

A Korm. rendelet 4. § (3) bekezdése alapján, amennyiben az ingatlanszerzés közérdeket vagy önkormányzati érdeket sért, és a Korm. rendelet nem írja elő, hogy az ingatlanszerzést engedélyezni kell, a kérelmet el kell utasítani.

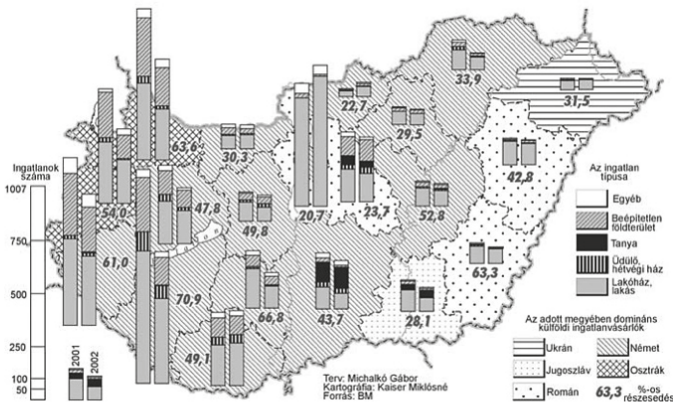
A Kormányhivatal a közérdek és önkormányzati érdek sérelme nélkül is megtagadhatja az ingatlanszerzést, amennyiben a külföldi honossága szerinti állam nemzetközi szerződés vagy viszonyosság alapján nem biztosít a magyar állampolgároknak, valamint a magyarországi székhelyű jogi személyeknek a belföldiekkel legalább azonos elbírálást, kivéve, ha:

- a tulajdonszerzés célja közös tulajdon megszüntetése vagy
- a külföldi természetes személy Magyarországon folyamatosan legalább 5 éve bejelentett lakóhellyel, tartózkodási hellyel vagy szálláshellyel rendelkezik, és ez idő alatt összesen legalább 3 évig foglalkoztatási jogviszonyban állt.

Az eljárás illetékköteles, az eljárási illeték az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvény 29. §-hoz tartozó XX. mellékletben előírtak szerint, ingatlanonként 50.000 Ft.

Az engedélyezési eljárás ügyintézési határideje 15 nap, amelybe nem számít bele a hatósági megkeresések (polgármester) és jogsegélyek (BMH, ORFK, BM, KÜM, NAV) továbbá a hiánypótlás időtartama. A Kormányhivatal érdemi határozata ellen az Lt. 1/A. § (4) bekezdése alapján fellebbezésnek helye nincs, jogszabálysértésre hivatkozással a döntés bírósági felülvizsgálata kezdeményezhető.

A következő ábra a külföldiek által megszerzett ingatlanok megoszlását mutatja Magyarországon 2001–2002 között.⁸

VI. A külföldiek által megszerzett ingatlanok megoszlása Magyarországon 2001–2002

Illés Sándor és Michalkó Gábor, „A turizmus és migráció néhány összefüggése Magyarországon” címmel publikált tanulmányukban⁹ felhívták a figyelmünket több olyan tényezőre, mely megnehezíti egy egységes, a teljes ország területére kiterjedő adatbázis megalkotását. Ilyen lehet, hogy a külföldiek ingatlanvásárlására kiadott engedélyek száma nem azonos a megszerzett ingatlanok számával, mivel egy engedély több ingatlan megvásárlására is feljogosíthat. Egy ingatlan több, akár eltérő állampolgárságú külföldi tulajdonába is kerülhetett, így a megyei, fővárosi közigazgatási hivataloktól a Belügyminisztérium felé továbbított adatbázisok összesítő sorai különböző végösszegeket tartalmaznak.

(Az ingatlanszerzések állampolgárság szerinti bontás alapján) A külföldi állampolgárok ingatlanszerzésének engedélyezéséről szóló statisztikákkal kapcsolatban – a közzétett Miniszterelnökség – a következőkre hívja fel a figyelmet: a Kormánynak az ingatlan fekvése szerint illetékes általános hatáskörű területi államigazgatási szervei folytatják le, a 2010. évre vonatkozó statisztikát illetően az adatszolgáltatási kötelezettség a Kormányhivatalok jogelődjeit – a közigazgatási és államigazgatási hivatalokat –, 2011. évre vonatkozóan a fővárosi, megyei kormányhivatalokat terhelte. Az adatgyűjtés alapját a hivatalok – a külföldiek ingatlanszerzéséről szóló 7/1996. (I. 18.) Korm. rendelet szerinti – döntései képezték. Az Országos Statisztikai Adatgyűjtési Program adatgyűjtéseiről és adatátvételeiről szóló 288/2009. (XII. 15.) Korm. rendelet alapján az adatgyűjtés a hivatalok eljárási adatain túl az ingatlanszerzők állampolgárságára és a megszerzett ingatlanok adataira terjedt ki.

Hazánk az Európai Unióhoz való csatlakozásakor a csatlakozási szerződésben kötelezettséget vállalt annak biztosítására, hogy a tagállami állampolgárok, valamint az Európai Unió tagállamában, illetve az Európai Gazdasági Térségről szóló megállapodásban részes államban, továbbá a nemzetközi szerződés alapján velük egy tekintet alá eső államban bejegyzett jogi személyek vagy jogi személyiség nélküli szervezetek Magyarországon termőföldnek nem minősülő ingatlant a belföldi személyekkel azonos módon szerezhettek. A csatlakozási tárgyalások során azonban megállapodás született egy ötéves átmeneti időszakról, amely alatt az engedélyhez kötöttség megmaradt.

Az engedélyezési eljárás alól a tagállami állampolgárok csak akkor kaptak felmentést, ha az ingatlant elsődleges lakóhelyként kívánták megszerezni vagy legalább négy éve jogszerűen Magyarországon tartózkodtak.

„Az ötéves derogációs időszak 2009. május 1-jéig állt fent. Ettől az időponttól kezdve a tagállami polgárok ingatlanszerzésének engedélyhez kötöttsége megszűnt, és ez értelemszerűen az adatgyűjtésre is nagy hatással volt. 2008-ig bezáróan ugyanis az engedélyesek döntő többsége (2008-ban 77,7%-a) tagállami állampolgár volt. Az engedélykötelezettség évközi megszűnésével a 2009-es adatok a korábbiakkal érdemben nem vehetőek össze és ugyanez igaz a 2010. évi adatgyűjtésre is, mivel az adatgyűjtés rendje – az új körülményekhez igazodva – megváltozott.”¹⁰

A Miniszterelnökség által közzétett éves összefoglaló alapján: „2013. évben Magyarországon – a külföldiek ingatlanszerzését engedélyező hatóságok adatszolgáltatása alapján – 1365 külföldi állampolgár kapott engedélyt, összesen 1267 ingatlan tulajdonjogának megszerzésére. A 2011-es és 2012-es évekhez képest növekedés tapasztalható, hiszen 2011-ben 1069, 2012-ben pedig 1110 ingatlan tulajdonjogát szerezte meg 1120, illetve 1186 külföldi állampolgár.

Az ingatlanszerzők állampolgársági megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a legnagyobb számban 2013-ban is (510 fő) orosz állampolgárságú személyek szereztek ingatlant hazánkban, őket követik a kínai (165 fő) és az ukrán (109 fő) állampolgárok.

Megfigyelhető, hogy az elmúlt években az ingatlanszerzés a vidéki településeken háttérbe szorult és egyre inkább erősödik a főváros iránti érdeklődés: míg az uniós csatlakozás előtt a főváros részaránya mintegy 17% volt az összes ingatlanszerzést tekintve, addig 2006-ra ez az arány 36,32%-ra emelkedett. Budapest túlsúlya 2007–2009 között folyamatosan nőtt (39%, 41,4%, 43,4%), 2010-ben pedig az összes ingatlanszerzésnek az 54%-a történt a fővárosban. 2011-ben a fővárosi túlsúly valamelyest csökkent, a megszerzett ingatlanok 45,9%-a található Budapesten. 2012-ben is a budapesti ingatlanok voltak a legnépszerűbbek a külföldi állampolgárok körében, a megszerzett ingatlanok 47,6%-a a fővárosban található. 2013-ban sem változott ez a tendencia, a külföldi állampolgárok által megszerzett ingatlanok 50,9%-a budapesti ingatlan.”¹¹

A Miniszterelnökség által közzétett statisztikák alapján 2014-ben 1815, 2015-ben 2718, 2016-ban 2929, míg 2017-ben 3194 mező- és erdőgazdasági hasznosítású földnek nem minősülő ingatlant vásárolt meg külföldi állampolgár. Tehát megállapítható, hogy 2015-ben az egy évvel korábbinál mintegy 50 százalékkal több nem uniós külföldi állampolgár vett ingatlant Magyarországon. 2016-ban már nem volt ekkora mértékű a növekedés.

A közzétett statisztikák alapján megállapítható továbbá, hogy 2016. évben, mind a kínai (2015-ben 714 db, míg 2016-ban 1213 db), mind az izraeli (2015-ben 92 db, míg 2016-ban 215 db) állampolgárok által vásárolt ingatlanok számában hatalmas ugrást tapasztalhatunk.

Az eljárási adatokat értékelve megállapítható, hogy a hatósági gyakorlatban továbbra is alacsony számban kerül sor az ingatlanszerzés engedélyezésére irányuló eljárásban az eljárás megszüntetésére, vagy a kérelem elutasítására.

Álláspontom szerint a 2013 óta tapasztalható kiugró adatok háttérében álló egyik tényező az a típusú nemzeti letelepedési engedély bevezetése, melyet az a harmadik országbeli állampolgár kaphatott, akinek beutazásához és tartózkodásához magyarországi befektetései tekintettel nemzetgazdasági érdek fűződött.

Továbbá a közölt statisztikák alapján megállapítható, hogy Magyarország területén menedékjog iránti kérelmet benyújtó állampolgárok, valamint az ország területén ingatlant vásárló külföldi állampolgárok között minimális lehet az átfedés.¹²

(Összegzés) „Az Európát tavaly óta nyomás alatt tartó tömeges migráció már rövid távon is komoly gazdasági kihívások elé állítja a kontinenst, és a kibocsátó régiók politikai és gazdasági instabilitása, a változó intenzitással zajló háborúk miatt e kihívások tartós fennmaradására kell felkészülni. A gazdasági összefüggések vizsgálataánál több területet is szükséges elemeznünk: a migráció hatásai egyaránt vizsgálhatók a kibocsátó és a fogadó országok, valamint a migránsok szempontjából, a gazdasági növekedés, a foglalkoztatottság, illetve az állami kiadások alakulása tekintetében. Ráadásul a közelmúltban megélt, elnyújtott és fájdalmas következményekkel járó globális pénzügyi és realgazdasági válság ezúttal is rávilágított a visszaeső GDP és a megugró munkanélküliség negatív politikai, gazdasági és társadalmi hatásaira. Nem véletlen, hogy e területek mind a mai napig a figyelem középpontjában maradtak Európában és globálisan egyaránt.”¹³

A fogadó állam célja, az ország területére érkező külföldi állampolgárok integrálása. Az integráció folyamata során a hangsúly nem pusztán a befogadáson, hanem az együttélésen, közös tevékenységeken, kölcsönös megismerésen és kommunikáción van. A társadalmi beilleszkedés a békés egymás mellett élés kulcsa, sikeressége esetén mind az egyén, mind a társadalom számára pozitív eredménnyel jár. A sikertelen integráció ugyanakkor indokolatlan társadalmi feszültséget szül, mely káros mind az egyén, mind a társadalom szempontjából. A sikertelen integrációs törekvésekre jó példa Németország.¹⁴

„Abdessamad Belhaj szerint azok, akik legálisan érkeznek Európába, nyitottak a fogadó társadalomba történő integrációra, hiszen a szükséges jogi procedúrák teljesítésével gyakorlatilag folyamatosan tanúbizonyságát teszik annak, hogy az adott ország teljes értékű állampolgárává szeretnének válni. A tényleges integráció azonban sokszor nem történik meg, elsődlegesen a fogadó társadalom elutasítása miatt.”¹⁵

A Magyarországon való huzamos tartózkodás megszerzésének feltétele a megélhetés és lakhatás megléte, ami feltételezi, hogy rendezett lakás- és jövedelemviszonyok háttérével rendelkeznek. A Miniszterelnökség által közzétett adatok alapján megállapítható, hogy az ország területén tartózkodási okmánnyal rendelkező külföldi állampolgárok túlnyomó többségben nem rendelkeznek Magyarországon saját tulajdonú ingatlannal.

Az ingatlanszerzési eljárást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy egy harmadik országbeli állampolgár ingatlanszerzése jóval bonyolultabb eljárás, mint egy magyar állampolgáré. Az EGT-állampolgárok ingatlanvásárlása engedélymentes (nagy mértékben megkönnyítve azt, mind anyagi, mint eljárás szempontjából). Több helyen – a témával foglalkozó fórumokat átolvasva¹⁶ – találkoztam azzal az állítással, hogy a külföldi állampolgárnak tartózkodásra jogosító okmánnyal kell rendelkeznie, azonban ezt sem a jogszabály sem a gyakorlat nem igazolja (hiszen a csatolandó dokumentumok listáján csak az úti okmány másolata szerepel).

A Bevándorlási és Menekültügyi Hivatalban folytatott munkám alatt is nagyon sok esetben találkoztam olyan külföldi állampolgárral, aki nem rendelkezett még semmilyen Magyarországon tartózkodásra jogosító okmánnyal, azonban már – esetenként több – ingatlannal rendelkezett mire tartózkodási engedély iránti kérelmét benyújtotta.

Álláspontom szerint az ingatlanvásárlást tekinthetjük a külföldi állampolgárok integrálódása első lépcsőfokának, tekintettel arra, hogy az ingatlan vásárló migránsról feltételezhető, hogy rendszeres jövedelemmel, vagy nagyobb mértékű megtakarítással rendelkezik, továbbá célja az ország területét huzamosabb ideig tartózkodni (kivéve akkor, ha befektetési célból vásárol ingatlant). Miután egy külföldi lakhatása rendezett, szinte akadálymentesen kezdheti meg legális magyarországi tartózkodását.

VONATKOZÓ JOGSZABÁLYOK:

- a lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról szóló 1993. évi LXXVIII. törvény (Lakás tv.);
- a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény;
- a külföldiek mező- és erdő gazdasági hasznosítású földnek nem minősülő ingatlanokat érintő tulajdonszerzéséről szóló 251/2014. (X. 2.) Korm. rendelet;
- a külföldi székhelyű vállalkozások magyarországi fióktelepeiről és kereskedelmi képviselőiteiről szóló 1997. évi CXXXII. törvény;
- az egyéni vállalkozóról és az egyéni cégről szóló 2009. évi CXV. törvény;
- a szolgáltatási tevékenység megkezdésének és folytatásának általános szabályairól szóló 2009. évi LXXVI. törvény;
- a jogi személlyel szemben alkalmazható büntetőjogi intézkedésekről szóló 2001. évi CIV. törvény;
- a bünyügyi nyilvántartó szerv által teljesített adatszolgáltatás, valamint a hatósági erkölcsi bizonyítvány kiállítása iránti eljárás rendjéről és a hatósági erkölcsi bizonyítvány kiállítása iránti eljárásért fizetendő igazgatási szolgáltatási díjról 53/2012. (XII. 22.) KIM rendelet;
- a bünyügyi nyilvántartási rendszerről, az Európai Unió tagállamainak bíróságai által magyar állampolgárokkal szemben hozott ítéletek nyilvántartásáról, valamint a bünyügyi és rendészeti biometrikus adatok nyilvántartásáról szóló 2009. évi XLVII. törvény;
- az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvény;
- az ingatlan-nyilvántartásról szóló 1997. évi CXLI. törvény;
- az általános közigazgatási rendtartásról szóló 2016. évi CL. törvény;
- a közigazgatási perrendtartásról szóló 2017. évi I. törvény;
- a Polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. törvény

FELHASZNÁLT IRODALOM

1993. évi LXXVIII. törvény

251/2014. (X. 2.) Korm. rendelet

Bódi Stefánia – Szuhai Ilona: A civilizációk összecsapása? : A tömeges bevándorlás által életre hívott migrációs válsághelyzet elemzése és a különleges jogrend, in *Hadtudomány: A Magyar Hadtudományi Társaság Folyóirata* 26: (1–2) pp. 41–51.

Dr. Tihanyi Miklós: A katonai szolgálat és a vallásszabadság konfliktusa, in *Hadtudományi Szemle* 2014. VII. évfolyam 3. szám, 191–206. oldal

Tihanyi Miklós: Közrend, közbiztonság, rendszet a keresztény közgondolkodásban, *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 16: pp. 2–18. (2017)

Görbe Attiláné Zán Krisztina: *A magyarországi migráció helyzete, kezelésének feltételei és lehetőségei*

Illés Sándor – Michalkó Gábor: A turizmus és migráció néhány összefüggése Magyarországon, in *Demográfia* (2003) 46:(4) pp. 352–374.

Nemesi Attila László: A migráció diskurzusainak képi jellegzetességei a hírmédiában: stratégiák és taktikák, in *E-nyelv.hu* magazin, 2017. 3. sz. 135–137. o.

Szmodis Jenő: Gondolatok a migráció jogi szabályozása kapcsán, in *Jogelméleti szemle*, 2017. 1. sz. 162–177. o. <http://www.ingatlanjog.com/ingatlan-ugyek/kulfoldiek-ingatlanszerzese>

<http://www.origo.hu/jog/lakossagi/20160629-sarhegyi-es-tarsai-a-kulfoldiek-ingatlanszerzese.html>
www.jogiforum.hu
<https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/71.pdf>
<http://2010-2014.kormany.hu/hu/dok#!DocumentSearch>
<http://www.kormany.hu/hu/dok#!DocumentBrowse>
<https://www.migraciokutato.hu/hu/2016/11/07/az-aktualis-migracios-hullam-gazdasagi-hatasai-europaban/>
<https://www.migraciokutato.hu/hu/2018/02/13/egyre-jobban-lathatok-az-integracio-kudarcai-nemetszagban/>

JEGYZETEK

- 1 http://archiv.uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2010/gorbe_attilane.pdf (2018. 07. 14-ei állapot)
- 2 Lásd Bódi Stefánia – Szuhai Ilona: i. m.
- 3 <https://bit.ly/2P8gckr> (2018. 07. 14-ei állapot)
- 4 <https://bit.ly/29RAjxJ> (2018. 07. 14-ei állapot)
- 5 1993. évi LXXVIII. törvény 91/A. § 24. és 25. pontja.
- 6 251/2014. (X. 2.) Korm. rendelet.
- 7 <https://bit.ly/2RWJnFD> (2018. 03. 02-ai állapot)
- 8 Forrás: http://www.publikon.hu/application/essay/454_1.pdf (2018. 03. 01-ei állapot)
- 9 Illés Sándor – Michalkó Gábor: i. m.
- 10 Kikereshető innen: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/dok#!DocumentSearch> (2018. 08. 24-én megnyitva)
- 11 Ugyanott, mint előző.
- 12 A Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal által közzétett statisztika alapján 2017-es évben a következő állampolgársággal rendelkező személyek nyújtottak be menedékjog iránti kérelmet: 1432 afgán, 812 iraki, 577 szíriai, 163 pakisztáni, 109 iráni, 62 algériai, 29 török, 24 marokkói, 21 kubai, 18 ismeretlen, 150 egyéb.
- 13 <https://www.migraciokutato.hu/hu/2016/11/07/az-aktualis-migracios-hullam-gazdasagi-hatasai-europaban/> (2018. 09. 04-ei állapot)
- 14 <https://www.migraciokutato.hu/hu/2018/02/13/egyre-jobban-lathatok-az-integracio-kudarcai-nemetszagban/> (2018. 09. 04-ei állapot)
- 15 <https://www.migraciokutato.hu/hu/event/europaba-bevandorlok-integraciojanak-fejlesztese/> (2018. 09. 04-ei állapot)
- 16 <http://www.jogiforum.hu/forum/31/35274> (2018. 03. 01-ei állapot)

A magyar gyermekvédelmi rendszer és annak jogszabályi környezete

---

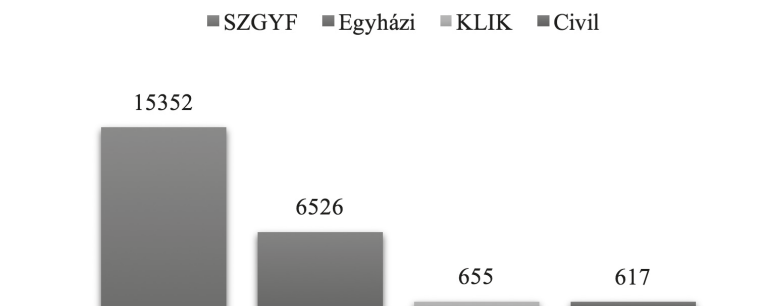
(A magyar gyermekvédelmi rendszer) A magyar gyermekvédelmi rendszer működtetése állami és önkormányzati feladat, melyben egyaránt részt vesznek egyházi és civil szervezetek, valamint egyéni vállalkozók is. Ezen túlmenően számos más szervezetnek feladata a gyermekek védelme, melyek veszélyeztetettség észlelése esetén kötelesek ezt jelezni az illetékes gyermekjóléti szolgálatnak.

A gyermekek védelmének általános szabályait, rendszerét a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény (továbbiakban: Gyvt.)¹ határozza meg. Az ENSZ Gyermekjogi Egyezményével összhangban a gyermekvédelmi törvény a gyermek érdekeit és jogait helyezi előtérbe, elsőbbséget biztosítva a családban történő nevelkedésnek. Ennek érdekében széles körű támogatást nyújt a család és a gyermek számára, és csak utolsó eszközként teszi lehetővé a családból való kiemelését. Ebben az esetben azonban kiemelt feladatként határozza meg a családba történő visszagondozást. A törvény a családjukat átmenetileg, vagy tartósan nélkülözni kényszerülő gyermekek számára a gyermekvédelmi szakellátás biztosítását írja elő. A személyes gondoskodást nyújtó szakellátás keretébe az otthont nyújtó ellátás, az utógondozói ellátás, valamint a területi gyermekvédelmi szakszolgáltatás tartozik.

A Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság (SZGYF) az Emberi Erőforrások Minisztériuma ágazati irányítása alá tartozó, központi hivatalként működő központi költségvetési szerv, amely 2012 decemberében kezdte meg működését. Az SZGYF egy központi szervből, és a Főigazgatóság területi szerveként működő megyei és fővárosi kirendeltségekből áll. A gyermekvédelmi szakellátás állami intézményeinek fenntartói feladatait megyei kirendeltségein keresztül, azonban a javítóintézetek és a központi speciális gyermekotthonok esetében közvetlenül látja el.

Az SZGYF 106 szociális intézményben, 32 500 férőhelyen nyújt ellátást fogyatékos személyek, idősek, pszichiátriai és szenvedélybetegek számára. A gyermekvédelem területén 61 tiszta profilú és 10 vegyes (szociális és gyermekvédelmi) intézmény, és a hozzájuk tartozó 367 telephely fenntartói feladatait látja el, 7230 intézményi férőhelyen, továbbá 23 nevelőszülői hálózat keretein belül, 9500 férőhelyen.

A gyermekvédelmi szakellátásban élő kiskorúak, valamint utógondozói ellátott fiatal felnőttek száma csaknem 23 000 főt tesz ki. Ennek kétharmadát az SZGYF látja el, több mint egynegyedét egyházi fenntartású gondozási helyek, 3-3 százalékukat pedig a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ, illetve civil fenntartók. Öt központi speciális gyermekotthon, (ilyen található Esztergomban, Rákospalotán, Főton, Kalocsán, Zalaegerszegen), valamint a négy javítóintézet (Aszódon, Budapesten a Szőlő utában, Debrecenben és Rákospalotán) a Főigazgatóság közvetlen fenntartásában működik. Az SZGYF 11 gyermekvédelmi intézményében belső általános iskola, valamint szakiskola is működik.

1. ábra: Gyermekvédelmi szakellátottak fenntartó szerint, 2016
(forrás: SZGYF)

Az otthon nyújtó ellátások két lehetséges formája a nevelőszülői gondoskodás, amikor a gondozott gyermek számára a nevelőszülő a saját háztartásában biztosítja az egyéni gondozási, nevelési tervnek megfelelően az ellátást, valamint a gyermekotthoni elhelyezés.

A gyermekvédelmi intézmények ellátott feladatai közé tartozik a 0–18 éves korú nevelésbe vett gyermekek teljes körű ellátása, törvényes képviselote, szükségletüknek megfelelő gondozása, nevelése, tankötelezettségük biztosítása, önálló életvitelük elősegítése, valamint a gyermekvédelmi gondoskodásban nagykorúvá vált 18–25 éves korú fiatal felnőttek utógondozói ellátása a gyámhivatal elrendelése alapján.

A fenti ellátási formákon belül különleges ellátást kell biztosítani a különleges szükségletű, tehát tartósan beteg, illetve fogyatékos, valamint a 3 évesnél fiatalabb gyerekek számára. Speciális ellátást kell garantálni a súlyos beilleszkedési zavarokat vagy anti-szociális magatartást tanúsító gondozottaknak, továbbá a súlyos személyiségfejlődési és pszichés zavarokkal, illetve alkohol-, drog- és egyéb pszichoaktív szerfüggőséggel küzdő, szenvedélybeteg, speciális szükségletű gyermekek számára.

A 80-as évekre kiépült a szocialista típusú gyermekvédelmi intézményrendszer, melyet régi kastélyokban, kaszárnyaszerű épületekben való elhelyezés jellemezett. A nagy létszámú gyermekcsoportok bentlakásos intézményi férőhelyeinek kiváltása Magyarországon az 1990-es évek közepe óta van folyamatban, a gyermekvédelmi törvény 1997. november 1-je óta rendelkezik róla. Míg az 1970-es években az állam gondoskodására szoruló gyermekek, fiatal felnőttek 28%-a élt nevelőszülőnél, 1997-ben ez az arány 40%-ra nőtt, jelenleg mintegy 60%-uk (kb. 13 000 fő) kap nevelőcsaládokban elhelyezést. Azok számára, akiknek nem tudnak nevelőszülőnél elhelyezést biztosítani (kb. 8500 gyermek, fiatal felnőtt), 430 db lakásotthon és mintegy 100 db gyermekotthon áll rendelkezésre.

A gyermekvédelmi bentlakásos intézmények férőhelyeinek átalakításáról a Gyvt. tehát 1997 óta határoz. A folyamat befejezéseképpen már csak néhány nagy létszámú gyermekotthon vár kiváltásra, mindemellett férőhelyszámában az Nmr.-nek megfelelő gyermekotthonok kiváltása is szükséges a gyermekközpontú elhelyezés biztosítása érdekében. A még átalakításra váró gyermekotthonok jellemzően enyhe és közepes súlyos értelmi fogyatékos, gyermekvédelmi szakellátásra szoruló gyermekeknek szolgáltató elhelyezést. Ezekon kívül már csak legfeljebb 12 férőhelyes lakásotthonok és 48 férőhelyes gyermekotthonok működnek, a gyermekotthonokon

belül maximum 12 fős csoportokkal. Az ilyen, már 8-10 éve működő kis férőhelyszámú, településbe integrált lakásotthonok, gyermekotthonok felújítása, korszerűsítése is elengedhetetlen.

A Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság különböző projektek keretében a már meglévő gyermekotthoni kapacitásokra alapozva valósítja meg az intézményi kiváltást, amelynek eredményeként új, korszerű, a jogszabályi előírásoknak megfelelő gyermekotthonok jönnek létre.

(Szakmapolitikai statisztikai adatok) A gyermekvédelmi intézmények a gyermekvédelmi szakellátás keretein belül a tizennyolcadik életévüket be nem töltött, gondozásba vett gyermekek ellátását végzik, továbbá a gyermekvédelmi gondoskodásban nagykorúvá vált fiatal felnőttek utógondozását látják el 25 éves korig. A gyermekvédelmi szakellátás gyermekotthonokra vonatkozó feladatait és a sajátosságokat a későbbiekben részletesen ismertetett 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról tartalmazza.

A helyzetértékelés során a gyermekvédelmi szakellátás országos és területi ismérvei kerülnek ismertetésre, amelyhez a Központi Statisztikai Hivatal (továbbiakban: KSH), illetve a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság (továbbiakban: SZGYF) 2006–2014-es adatai kerültek feldolgozásra.

A gyermekvédelmi szakellátásban részesülő fiatalok száma és korcsoportos megoszlása Magyarországon

A gyermekvédelmi szakellátás keretén belül a Gyvt. előírásainak megfelelően az otthont nyújtó ellátás megvalósulhat nevelőszülőnél, gyermekotthonban vagy különleges esetekben fogyatékosok vagy pszichiátriai betegek otthonában (Gyvt. 53. § (6)). A statisztikai adatok a gyermekvédelmi szakellátásban részesülő fiatalokat az ellátás formájától függetlenül rögzítik, így itt is így kerül ismertetésre.

Az elmúlt 10 évben a gyermekvédelmi szakellátásban részesült fiatalok száma az alábbiak szerint alakult:

Táblázat 1 – Szakellátásban részesült fiatalok (forrás: KSH)

Korosztály (fő)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kiskorú	17 145	17 145	17 532	17 562	17 792	18 287	18 464	18 674	20 135
18–	4 206	4 102	3 970	3 906	3 626	3 162	3 070	2 954	2 985
Összesen	21 351	21 247	21 502	21 468	21 418	21 449	21 534	21 628	23 120

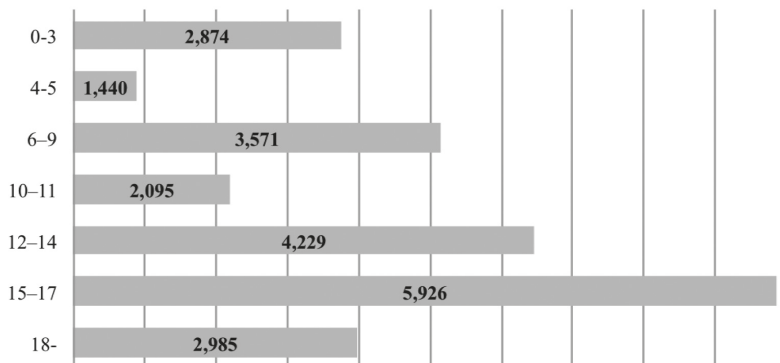
Az idősoros táblázat elég világosan rámutat arra, hogy 2014-ig Magyarországon a gyermekvédelmi szakellátásba vett fiatalok száma nagyságrendileg megegyezett.

A 2014-ben tapasztalt 7%-os növekedésnek egyik oka a KSH tájékoztatása szerint a menedékkérelmet benyújtott gyermekek számának növekedése volt. Az ellátottak számának stagnálása mellett érdemes figyelembe venni az érintett korcsoportban tapasztalható népességcsökkenést Magyarországon. A fenti vizsgált időszakban a 10 000 azonos korú főre jutó gyermekvédelmi szakellátásban részesülő fiatalekorúak száma a 2006-os 72,1 főről 2014-re 84,5 főre emelkedett. A KSH nem rendelkezik adatokkal arra vonatkozóan, hogy az otthont nyújtó ellátási formák között (amely jellemzően a nevelőszülőknél történő elhelyezést vagy a gyermekotthoni ellátást

jelenti) mekkora a megoszlás, az SZGYF adatai szerint az ellátottak közel 60%-a nevelőszülőknél került elhelyezésre és nagyságrendileg 8500 fiatal élt gyermekotthonokban.

2014-ben a gyermekvédelmi szakkellátásban részesült fiatalok korcsoportos megoszlását az alábbi ábra mutatja:

2. ábra: Gyermekvédelmi szakkellátásban résztvevő fiatalok korfája, 2014
(forrás: KSH)

(Szakpolitikai jogszabályok)

- 1991. évi LXIV. törvény a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről
- 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
- 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról
- 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról
- 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről Negyedik könyv
- 369/2013. (X. 24.) Korm. rendelet a szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szolgáltatók, intézmények és hálózatok hatósági nyilvántartásáról és ellenőrzéséről
- 235/1997. (XII. 17.) Korm. rendelet a gyámhatóságok, a területi gyermekvédelmi szakszolgálatok, a gyermekjóléti szolgálatok és a személyes gondoskodást nyújtó szervek és személyek által kezelt személyes adatokról
- 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet a gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról
- 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről

1. 1991. évi LXIV. törvény a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről¹

Az ENSZ közgyűlése által elfogadott egyezmény, amelyet a világ szinte összes állama ratifikálta, meghatározza azokat a minimálisan elvárt kereteket, amelyeket az aláíró államok a gyermekek nevelése során elfogadni és alkalmazni kötelesek. Az egyezmény

alapvetően célokat fogalmaz meg, a konkrét megvalósítással kapcsolatban csupán elvéve tartalmaz előírásokat. Mindazonáltal a 20. cikk rögzíti, hogy *minden olyan gyermeknek, aki ideiglenesen vagy véglegesen meg van fosztva családi környezetétől, vagy aki saját érdekében nem hagyható meg e környezetben, jogosult az állam különleges védelmére és segítségére.* Ennek megfelelően az állam feladata a családi környezet helyettesítése, és annak biztosítása, hogy a gyermekek gondoskodás nélkül nem nőhetnek fel. Az államigazgatás kötelessége létrehozni és működtetni azt az intézményrendszert, amely ezeket feladatokat el tudja látni. Ezt a feladatleírást Magyarországon a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló Gyvt. tartalmazza.

2. 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról

A hazai gyermekvédelem feladat- és hatáskörét, a gyermekvédelmi alapellátás és szakellátás előírásait a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló, 1997. évi XXXI. törvény (továbbiakban Gyvt.) tartalmazza. A releváns otthont nyújtó ellátási formákat a Gyvt. 53. §-a határozza meg.

Az otthont nyújtó ellátás keretében különleges ellátást kell biztosítani a tartósan beteg, a fogyatékos, a három év alatti gyermek számára. Speciális ellátást kell biztosítani a súlyos személyiségfejlődési, érzelmi élet- és impulzuskontroll-zavarokkal küzdő, illetve súlyos pszichotikus vagy neurotikus tüneteket mutató gyermek, a súlyos magatartási és beilleszkedési zavarokat vagy súlyos antiszociális viselkedésformákat tanúsító gyermek, valamint az alkohol, drog és egyéb pszichoaktív szereket használó gyermek számára.

Különleges és speciális ellátást együttesen kell biztosítani a különleges és speciális szükségletet egyidejűleg mutató gyermek (kettős szükségletű gyermek) számára.

Az otthont nyújtó ellátás megvalósulhat nevelőszülőknél, gyermekotthonokban, lakásotthonokban, az Szt. hatálya alá tartozó fogyatékosokat ápoló-gondozó bentlakásos intézményekben, illetve fogyatékosok vagy pszichiátriai betegek lakóotthonában.

A gyermekotthonok kialakításával és üzemeltetésével kapcsolatos előírásokat a jogszabály 57–59. §-ok tartalmazzák, a fejlesztésekkel összefüggésben az alábbi szempontok kerülnek kiemelten figyelembevételre:

- A gyermekotthon legalább 12, de legfeljebb 48 – önálló lakóegységben elhelyezett – gyermek otthont nyújtó ellátását biztosítja.
- A lakásotthon olyan gyermekotthon, amelyek lakóegységeiben elhelyezett gyermekek maximális létszáma 12 fő.
- A speciális, különleges vagy kettős szükségletű gyermeket fogadó lakásotthon speciális vagy különleges lakásotthonként működik. Az engedélyezett létszámról a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet (továbbiakban: Nmr.) tartalmaz előírásokat.
- Utógondozó otthonnak azok a gyermekotthonok minősülnek, amelyek kizárólag 18 év feletti felnőttek utógondozását látják el.

3. 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről

A Gyvt. végrehajtási rendelete az Nmr., amely részletekbe menően rögzíti az otthont nyújtó ellátás alapításának, illetve a kialakításának feltételeit.

Gyermekotthon esetében:

Fontos, hogy a gyermekotthon tömegközlekedéssel megközelíthető legyen. (110. §. (1) b.);

A gyermekotthon minimális létszámát 12, a maximálisat legfeljebb 48 főben határozza meg. (124. § (1));

Kötelező maximum 12 fős csoportos gondozás kialakítása. (124. § (2));

A csoport számára önálló lakóteret kell biztosítani, meghatározott szobákból. Egy hálószobában legfeljebb 4 gondozott gyermek helyezhető el. (124. § (4));

Több csoportos gyermekotthonban létre kell hozni sportolásra alkalmas teret, látogatók fogadására alkalmas helyiséget, és foglalkoztató csoportszobát. (124. § (6));

A munkatársak részére külön helyiséget kell létrehozni (124. § (7)).

Lakásotthon esetében:

A főbb előírások megegyeznek a gyermekotthoni előírásokkal, a különbség abból fakad, hogy nem szükséges kialakítani a sportolásra alkalmas teret, a látogatók fogadására alkalmas helyiséget, és foglalkoztató csoportszobát sem. (125. § (1)).

Speciális gyermekotthon, speciális lakásotthon és a gyermekotthon speciális csoportja esetében:

A speciális gyermekotthon maximális létszáma 40 fő, legfeljebb 8 fős csoportok hozhatóak létre. (126. § (5));

A gyermekotthonok esetében leírt közös helyiségek csoportszámtól függetlenül kialakítandóak. (126. § (8));

Ezenkívül ki kell alakítani egy biztonsági elkülönítőt. (126. § (9)).

Különleges gyermekotthon, különleges lakásotthon és a gyermekotthon különleges csoportja esetében:

A különleges gyermekotthon maximális létszáma 40 fő, legfeljebb 10 fős csoportok hozhatóak létre. (8 fő 3 év alatti illetve tartósan beteg, fogyatékos gondozott esetében) (128. § (1)).

Az Nmr. 6. számú melléklete rögzíti a minimálisan biztosítandó lakóterület-igényt az alábbiak szerint:

	Minimális alapterület (m ²)
0–3 éves korosztály részére csoportonként gyermekszoba a hozzá kapcsolódó fürdőszobával	28
Terasz levegőztető ágyak részére	20
Kert	100
3 évnél idősebb korosztály részére gyermekenként	12

Táblázat 5 – Minimális infrastruktúrális feltételek

Az infrastruktúrális előírásokon túlmenően az Nmr. 1. és 2. sz. melléklete az otthont nyújtó ellátás minimális munkatársi létszámát és elvárt végzettségét is felsorolja.

Építésügyi szabályzatok

- az épületek energetikai jellemzőinek meghatározásáról szóló 7/2006. (V.24.) TNM rendelet,
- a 39/2015. (IX. 14.) MvM rendelet az épületek energetikai jellemzőinek meghatározásáról
- 7/2006. (V. 24.) TNM rendelet módosításáról, az építési beruházások, valamint az építési beruházásokhoz kapcsolódó tervezői és mérnöki szolgáltatások közbeszerzésének részletes szabályairól szóló 322/2015. (X. 30.) Korm. rendelet,
- a Nemzeti Épületenergetikai Stratégiáról szóló 1073/2015. (II.25.) Korm. határozat,
- az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény

A szakmapolitikai előírásokon túlmenően szükséges azon jogszabályok figyelembevétele is, amelyek a tervezés és a kivitelezés során szerephez jutnak.

Az épületek energetikai jellemzőinek meghatározásáról szóló 7/2006. (V.24.) TNM rendelet
A jelentőségét a jogszabálynak az adja, hogy az elmúlt években az új építésű épületek határoló szerkezetei vonatkozásában a hőátbocsátási tényezők tekintetében meglehetősen szigorítások következtek be, amelyek hatályba lépése szakaszolt. A rendelet 6.§ (2) b. pontja rögzíti, hogy a hatóságok használatára szánt vagy tulajdonukban lévő épület esetében, amennyiben a használatbavételi engedély 2018. december 31-e után történik meg, a szigorúbb előírásoknak kell megfelelni. A szigorúbb előírások árfelhajtó hatásúak.

JEGYZETEK

- 1 http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700031.TV
- 2 http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99100064.TV

A Kis-Szamos völgyének régészeti repertórium

„Daciától Ultrasilvaniáig”. A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai, 3/4–12/13. század címmel a kolozsvári régészeti iskola és a bukaresti Vasile Pârvan Régészeti Intézet együttműködésében új régészeti repertórium jelent meg a Kis-Szamos (románul: Someșul Mic) medencéjének népvándorlás- és Árpád-kori leleteiről; a 259 lelőhelyet/leletet tartalmazó kiadványban elsőként fordult elő az Erdélyi-medence kutatástörténetében, hogy egy kistáj településtörténeti adatait 1000 év vetületében vizsgálták.

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadásában 2017-ben Kolozsvárott megjelent kötetnek már a címe is figyelemfelkeltő: a *Dacia* kifejezés a dákok egykori területét jelentette az ókorban: a rómaiak a Kr. u. 2. század elején ezen a néven létesítettek provinciát a mai Erdély területén, vagyis azon a területen, ami részben a mai Erdélyt fedi le. A latin írásbeliség idején pedig, a Magyar Királyság fennhatósága alatt ezt a térséget kezdetben az *Ultrasilvania* (Erdőn túli terület) elnevezéssel illették, és csak később, a 12. század folyamán kapta az ugyanazt a jelentést hordozó *Transylvania* nevet. Mindazonáltal tény, hogy ezeket az elnevezéseket az írott forrásokban (pl. az oklevelekben és a krónikákban) többnyire jelzős szerkezetben használták, vagyis a magyar közigazgatás sosem tekintette Erdélyt különálló egységként, hanem a Magyar Királyság fennállása alatt annak mindvégig szerves része volt. Az idézőjelbe tett címmel („Daciától Ultrasilvaniáig”) a szerzők felvállaltan a kora középkori Kárpát-medence kutatásának egyik legnagyobb alakja, *Bóna István* (1930–2001) régész-történész emléke előtt is tisztelegtek, aki a nagy hatású háromkötetes *Erdély* történetének erre a korszakra vonatkozó fejezetét 1986-ban hasonló címmel illette. A szerzők az idézőjeles címmel természetesen a vizsgált korszakok behatárolását is jelezni kívánták: a kötetben az ókori római provincia hatalmas hálózatának lehanyaglásától az Árpád-kor végéig követték nyomon a régészeti leletek segítségével a Kis-Szamos medencéjének településtörténetét. A kötet ezért, (bár a szövegben ez nem mutatkozik) már a címével is némi aktuálpolitikai érzéseket kelt, főképp annak tükrében, hogy Románia épp az idén ünnepli Erdély és Órománia egyesülésének 100. évfordulóját. Tény, hogy a trianoni diktátum óta Erdély (a második bécsi döntéssel beállt részleges területi változást leszámítva) Romániához tartozik, a 18–19. századi román történetírás pedig legalább a dákokig (és a rómaiakig) vezette vissza a románok eredetét (lásd: *dák-római-román kontinuitás elmélete*). Ezt pár évtizede a politikai vezetés (ld. *Ceaușescu-korszak*) nyomására/utasítására a romániai régészet a történetírással karöltve kizárólagosan hirdette, és történelmi jogalapnak tekintette Erdélyre. A hivatalos román álláspont napjainkban is ezt a teóriát támogatja, ugyanakkor számos magyar, nemzetközi, és román történész, például *Lucian Boia* és *Marius Diaconescu* megkérdőjelezi ennek valóságalapját. Hogy a *dák-római-román azonosság* a románok nemzeti tudatának szerves része volt, és, hogy a *Dacia* elnevezés összetartozásuknak (területi alapon is) egyik mozgósító erejét képezte, azt jól jelzi, hogy a 18. századi nagy román parasztfelkelés egyik vezéralakja, Horea, „*Dacia királyának*” nevezte magát. Természetesen a fent jelzett események a magyarok rovására történtek, akik a honfoglalás óta *Magyarország* szerves részének tekintik Erdélyt, a Magyar Királyság középkori tájszemléletét tükröző néven: *Ultrasilvaniát*. A kötet vizsgált korszakai miatt ezért nehezen kerülhető meg az 1960-as évek Romániájában, tehát még a *Ceaușescu-rezsim* alatt, *akadémiai* szinten részletesebben is kidolgozott *autochton lakosság* (vö. ún. *kőszikla elmélet*),

vagyis a *dák–román kontinuitás*, és ennek ellentéte, a *diszkontinuitás* kérdése, a *népvándorlás kori migrációs jelenségek* vizsgálata, vagy pl. a *kereszténység elterjedése* a térségben. Ezeket a teóriákat a szerzők a kötetben mind sorra is veszik, és a Kis-Szamos medencéjének régészeti leletanyaga alapján cáfolják, vagy éppen megerősítik, de adott esetben akár el is vetik, vagy korrekciót javasolnak a már beágyazódott kifejezésekre. Például a *kontinuitás* helyett a *kontinuitások*, a *diszkontinuitás* helyett a *diszkontinuitások* terminus bevezetését javasolják, szerintük ugyanis ezek jobban fedik a régészeti leletekből leszűrhető megfigyeléseket. Egy mikroközösség vagy pl. egy régió életében ugyanis nem csupán egyetlen népcsoport *folytonossága* létezhetett, hanem akár több is (részletesebb kifejtésüket lásd lentebb). Rámutatnak arra is, hogy egy régió kulturális-népességi viszonyait leginkább a *vándorlások* változtatják meg, amelyek legjobban a temetőkben érhetők tetten. Bár a német középkorász, S. Brather itt is óvatosságra intett, rámutatva arra, hogy a vándorlások régészeti nyomai nehezen különböztethetők meg más jelenségektől (pl. kommunikáció, kereskedelem), viszont bizonyos temetkezési szokások esetében (pl. az avar kori egész lóval temetés, illetve a honfoglalás kori részleges lovas temetkezés) a *migráció* aligha vonható kétségbe. Azzal azonban többnyire mindenki egyetért, hogy ebben a kérdésben a természettudományos módszerek (pl. *stroncium-izotópos* vizsgálatok) eredményei lehetnek majd döntők. A *kereszténység elterjedésének* kérdését is érdemes itt kiemelni, amelyben a román és a magyar régészek között egy pár éve kiobbant vita nyomait érhetjük tetten. Ez akörül forgott, hogy a népvándorlás- és kora középkori sírokban lévő *bizánci típusú kereszteteket* vajon *románok* vagy *pogányok* viselték (utóbbiak bajelhárító célzattal), illetve a keleti kereszténységre tért más, pl. *avar, bolgár, szláv*, vagy *magyar* etnikumú emberek. Az *ortodox=román* teória eleve anakronisztikus, hiszen sem a románok nem jártak még akkor Erdély közelében, sem a nagy egyházszakadás (1054) nem következett be még a 8–10. században. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen az erre „épített” régészeti forrásbázis szorosan összefügg a *Ceausescu-rezsim* alatt politikai befolyás alá került régészetben is tényként kezelt *kőszikla* elmélettel: eszerint a románság az a *kőszikla*, amely a folyamatos *népvándorlás kori hullámok* dacára helyben maradván a békés *autochton* lakosságot adta. Az elmélet részletesebb kidolgozásával egy időben, de főként az 1970-es és a '80-as években megindult a romániai népvándorlás- és kora középkori temetőkben a *románság „kimutatása”*, erre pedig a szórványosan előforduló *bizánci típusú mellkereszteteket* tartották a legalkalmasabbnak, és ezeket a temetőket a magyar honfoglalás előtti korszakra igyekeztek datálni. Az írott forrásokból egyébként világosan látszik, hogy a 10–11. század folyamán Bizánc területéről érkező hittérítők a Magyar Nagyfejedelemség, majd Királyság keleti és déli részein a keleti rítus szerint krisztianizáltak, és ennek a folyamatnak csak az egyházszakadás és a nyugati kereszténység diadala vetett véget.

A fentiekből is kitűnik, hogy ez a kötet Erdély sajátos helyzete miatt több mint egy szigorúan tudományos igényvel megírt településtörténet és lelőhelykataszter: korlenyomat is, így azok számára is mindenképpen érdekes lehet, akik tudománypolitikai, vagy éppen nemzetpolitikai szempontok miatt érdeklődnek a térség iránt. Ami a tudománypolitikát illeti, olyan meglepő és tanulságos tényeket is meg tudhatunk a kötetből, hogy Romániában, így Erdélyben a mai napig sincs önálló régészsképzés. Hogy miért? Erre a szerzők válaszolnak: a régészeti adatok ugyanis az írott források tükrében választ tudnak adni arra a kérdésre, hogy az adott korszakokban milyen népek lakták a területet. Nem volt itt még arról szó, de fontos kiemelni, hogy a kötet szerzői közül a vizsgált korszakokat kiválóan ismerő *Gáll Erwinnek*, a *bukaresti Vasile Pârvan Régészeti Intézet tudományos munkatársának* már van tapasztalata a korpusz jellegű gyűjtésben, hiszen

nevéhez fűződik az az erdélyi magyar és a hazai régész szakmában nagy visszhangot kiváltó monográfia, amelyben az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetőit gyűjtötte össze és dolgozta fel mintaszerűen. *Dobos Alpár*, a Maros Megyei Múzeum (Marosvásárhely) munkatársa legutóbb a gepidák és a kora avar korszak leleteit vizsgálta eredményesen a Kárpát-medence keleti, romániai részében, míg *Petrut Dávid*, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem oktatója a római korról, *Kapcsos Norbert*, az Aradi Múzeum munkatársa a *Barbaricummal*, *Nagy Szabolcs*, a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeum régésze pedig népvándorlás- és középkori témákkal foglalkozik. A kötet geológus munkatársa, a Herman Ottó-érdeméremmel is kitüntetett *Wanek Ferenc* a Sapientia EMTE kolozsvári karának környezettudományi szakán oktat. És, hogy mennyire fontosak a korpusz jellegű gyűjtések, azt jól mutatja *Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovszky Alán* 1962-ben kiadott honfoglalás- és kora Árpád-kori lelőhelyeinek katasztere. A kataszter adatai alapján készítette el ugyanis *Szőke Béla* korszakalkotó munkáját a magyar köznépről. Korpuszszorozat egy-egy országrész, megye, kistáj 10–11. századi leleteiről viszonylag sok született az elmúlt évtizedekben: pl. Kiss Gábor Vas megye, Révész László Heves megye, Horváth Ciprián Győr és Sopron megye, Gallina Zsolt és Varga Sándor a Kalocsai Sárköz, M. Nepper Ibolya Hajdú-Bihar megye, Tóth Anikó a Nyírség, Medgyesi Pál Békés megye honfoglalás- és kora Árpád-kori leleteit gyűjtötte össze. A nyomtatott kiadványokon túl azonban számítógépes adattár, számítógépes lelőhelykataszter készítésére egyre égetőbb szükség lenne, és ezt a most recenziált kötet is megerősíti. A lelőhelyek a régészeti feltárások következtében ugyanis folyamatosan gyarapodnak, ezért a nyomtatott kataszter egy idő után elavulttá válik. A számítógépes adatbázist viszont folyamatosan lehet frissíteni/fejleszteni. Ennek szükségességét már évtizedekkel ezelőtt felismerték: ld. az avar kori *ADAM* (ld. *Csallány Dezső* nyomán *Szentpéteri József* ez irányú munkásságát) és a honfoglalás- és kora Árpád-kori *ÁRPÁD* lelőhelykatasztereket. Csak reménykedhetünk benne, hogy e nagyszabású kezdeményezést súlyának megfelelően a döntéshozók egyszer mégis támogatni fogják. *Gáll Erwin* és *szerzőtársai* kezdeményezése azonban jól mutatja, hogy nemcsak egyetlen korszak, hanem a tágabb időhatárok vizsgálata egy-egy térség településtörténetében óriási jelentőséggel bírhat, hiszen régészeti adatokra épülő *tények* birtokában választ tud adni több vitatott kérdésre is.

A „szemezgető” sorok után térjünk rá a kötet bővebb ismertetésére, amely szerkezetileg egy jól felépített sémát követve 6 fejezetre oszlik (1. Kistájak, mikrorégiók régészeti kutatásának fontosságáról; 2. A Kis-Szamos vízgyűjtőjének földtani és természetföldrajzi jellemzői; 3. A Kis-Szamos mikrorégió régészeti lelőhelyeinek katalógusa [3/4–12/13. század]; 4. A Kis-Szamos medence régészeti kutatástörténeti elemzése; 5. A Kis-Szamos völgye mikroregionális kutatásának problematikái; 6. Összegzés). A szerzők tehát a kistájak kutatásának fontossága, és a mikrorégió földtani, természetföldrajzi, és hidrográfiai jellemzőinek leírása után adják közre a 178 km hosszú és 20–60 km széles Kis-Szamos völgyének és mellékvölgyeinek régészeti katalógusát, majd ezt követi a kutatástörténeti elemzés. A kötetet a problémák számbavételével, és a leszűrhető eredményekkel zárják. *A Bevezetésből* és a *Kistájak, mikrorégiók régészeti kutatásának fontosságáról* c. fejezetből megtudhatjuk, hogy a szerzők célja nemcsak információbázis készítése volt, hanem a lelőhelyadatok megrostálása is, tehát minden esetben ellenőrizték a kataszterbe került adatokat. A munka mindenképpen úttörő vállalkozás, hiszen egy természetföldrajzi és hidrográfiai szempontból jól behatárolható kistáj régészeti adatainak felgyűjtése, különböző szempontok szerinti rendszerezése és hosszú időszávon keresztül történő kritikai

vizsgálata példa nélküli Erdély kutatástörténetében, és a Kárpát-medence többi térségét érintő gyűjtésekben sem ez a tendencia a jellemző. A 259 lelőhely/lelet mikroregionális szinten a legnagyobb gyűjtésnek tekinthető az Erdélyi medencében, egy olyan kistájon, amely földrajzi kapcsolatot képez a Kárpát-medence keleti és nyugati, illetve északi és déli részei között. A mikrorégió fontosságát az is kiemeli, hogy itt, „*Erdély szívében*” található az antik *Napoca*, a középkori *Kolozsvár*, Erdély kulturális és gazdasági központja. Az ókorban *Napocát* érintve a Szamos völgyében haladt keresztül a régi római hadi és kereskedelmi út, amelynek köszönhetően a térség a későbbiek folyamán is megtartotta jelentőségét.

A Kis-Szamos vízgyűjtőjének földtani és természetföldrajzi jellemzői. Nyersanyagforrások. c. fejezet jó földrajzi (domborzati és hidrológiai) összefoglalását adja a kutatott régióknak. Az itt közölt adatok szerint az Erdélyi-medencében geomorfológiaiailag 7–8 teraszszint különíthető el, a Szamos-völgyében a 2–3. szint érvényesült. Ezek a domborzati tényezők döntő szerepet játszottak az út- és a településhálózat kialakulásában és mindemellett a kistáj mezőgazdasági szempontból is jól hasznosítható. A Kis-Szamosot létrehozó két folyó, a Meleg- és a Hideg-Szamos a Bihar-hegységben erednek, és a Gyalui-tó víztározójában egyesülnek, a folyó innen Kis-Szamos néven halad tovább. A 150 km hosszú Kis-Szamos Gyalutól Apahidáig Ny-K-i irányban folyik, Apahida alatt É-ra kanyarodik, majd Bonchida és Szamosújvár érintésével Dés és Mikeháza között egyesül a Nagy-Szamossal. A szerzők által vizsgált földrajzi térség a Kis-Szamos vízgyűjtőjének felel meg, amely az Erdélyi-Szigetegység részét képező Bihar-hegységtől és a Gyalui-havasoktól az Erdélyi Mezőség ÉNY-i részéig húzódik. A tájra a hátságok és a dombvidékek egyaránt jellemzőek, felszínükön az erdős-hegyes területek váltakoznak a kiterjedt legelőkkel és a folyómenti sík vidékekkel. A tavakban és vízfolyásokban gazdag mikrorégió legfontosabb nyersanyagforrása az építészetben hasznosított különböző kőzetek (pl. andezit, tufa) mellett a só. Utóbbi, mint ahogy azt a szerzők is kiemelik, kereskedelmi termékként rendkívül nagy szerepet játszott a térség gazdasági felemelkedésében.

A Kis-Szamos mikrorégió régészeti lelőhelyeinek katalógusa (3/4–12/13. század) c. fejezetben a kritikailag is megrostált 259 lelőhely/lelet ábécésorrendben olvasható. A szerzők az ellenőrzött és esetenként pontosított lelőhelyek közlésekor a szakirodalomban való első megnevezésüket használták, de a jelenleg érvényben lévő román utcanevet is feltüntették. Ahol pontos információik voltak, ott a GPS-koordinátákat is megadták. A rendszerezés alapján *temetők*, *telepek*, *várak*, *kincsleletek* és *szórványok* kerültek a kataszterbe, amelyeket többnyire az *Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum* (Kolozsvár) leltárkönyvéből azonosították. A repertóriumban olyan híres lelőhelyekkel is találkozhatunk, mint pl. *Apahida*, ahol az első aranyékszeres „*gepida fejedelm?*” sírt még a 19. század végén találták. Ehhez a korszakhoz sorolható az 1963-ban Szamosfalván fellelt kincslelet is, amelyet az antik *Napoca* és *Apahida* között félúton, a Kis-Szamos északi oldalán valamikor az 5. század második felében/végén rejtettek el. A *kolozsvári honfoglalás kori temetők (Zápolya utca és Kalevala utca)* pedig annak bizonyítékai, hogy a magyarok már közvetlenül a honfoglalás idejében birtokba vették az antik *Napoca* területét.

A Kis-Szamos medencéje régészeti kutatástörténetének elemzése c. fejezetben a szerzők a mikrorégió leletanyagának mennyiségét, a temetők és a telepek feltártságának mértékét, a dokumentáltság szintjét, a régészeti lelőhelyek, publikációk felhasználhatóságát, valamint az antropológiai vizsgálatok eredményeit vagy éppen azok hiányát vizsgálták. Az elemzés több ponton is tanulságos eredményt hozott. A szerzők többek között kimutatták, hogy a romániai régészetben módszertani szempontból sok még a hiányosság: pl. az érvényben lévő törvények

szerint az ásató szakembert semmi sem kötelezi arra, hogy az általa feltárt lelőhely teljes dokumentációját az intézetének, vagy egy erre a célra létrehozott központi adattárnak átadja, a terepkutatások sok esetben befejezetlenek, a leletanyag sokszor leltározatlan, az antropológiai/archeozoológiai anyag teljesen elhanyagolt. A hiányosságokat az is jól mutatja, hogy az Erdélyi-medence, a Bánság és a Partium közül az Erdélyi-medencében tárták fel a legtöbb lelőhelyet, mégis innen történt a legkevesebb közlés. A regisztrált régészeti leletanyag erősen devalválódott értéke ellenére mégis jól hasznosítható volt az elemző munka során. Kronológiai felosztása alapján a szerzők összesen 6 periódus leletanyagát rendszereztek, amelynek mennyiségét grafikonon is szemléltették. A grafikonon jól látható, hogy a legtöbb lelet a 7–9/10., valamint a 11–13. századból került elő. Az azonban további kutatásokat igényel, hogy a Kárpát-medencét elsőként tartósan egy államban egyesítő steppe-birodalom, az *Avar Kaganátus klasszikus* leletanyaga a vizsgált mikrorégióban túllépi-e a reprezentációs szintet, vagy az itteni lakosság túlnyomó többsége a 7. század folyamán megjelenő hamvasztásos temetők *szlavofon* népességével azonosítható, és, hogy a 7–9/10. illetve a 11–13. század közötti időszak leletanyagának alacsony szintje miként értékelhető. A szerzők a 10. század esetében hangsúlyozták, hogy a kutatások koránt sincsenek lezárva, hiszen a legtöbb lelet az elmúlt pár év nagyberuházásainak köszönhetően került elő, várható tehát, hogy a leletek száma a következő években emelkedni fog. A szerzők többek között a szórványleletek és a kincsleletek tudományos megbízhatóságát is felmérték, ami különösen a pénzleletek esetében fontos, hiszen ez jelentette a dák–rómán kontinuitás egyik alappillért (római pénz = autochtón lakosság fennmaradó gazdasági struktúrákkal). A rendelkezésre álló leletek alapján viszont szerintük tényként kezelhető, hogy az a temetkezési kultúra, amely a Kis-Szamos völgyét a római korban jellemezte, a provincia feladása után megszűnt, egyetlen temetkezési hely kontinuitását sem lehet ugyanis bizonyítani. Ezzel a könyv írói nem azt akarják mondani, hogy a népesség is eltűnt, annyi azonban tény, hogy az új hatalmi struktúrák változása a temetkezési szokásokban is változást hozott: a 4. században a Kis-Szamos völgyében is megjelent a *hamvasztásos* temetkezési rítus (ún. *Marosszentannai régészeti kultúra*), amelyet a szakemberek *barbár* népességhez, elsősorban a *gótok* megjelenéséhez kapcsolnak. A 7. század elejétől megfigyelhető *szlavofon típusú hamvasztásos temetők* használatának felső időhatárát is vizsgálták a szerzők, és emlékeztettek *Bóna István* meglátására, aki szerint lehet, hogy hiba lenne az ilyen jellegű temetők felhagyását az Avar Kaganátus bukásával egy időre tenni. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a hamvasztásos temetőket létesítő népesség a magyar honfoglalás után is a térségben maradt, és a betelepülőkkel megjelenő új típusú temetőkkel párhuzamosan még évszázadokig tovább használta ezt a temetkezési formát.

A *Kis-Szamos völgye mikroregionális kutatásának problematikái* c. fejezetben a szerzők a Kis-Szamos térsége régészeti lelőhelyeinek kronológiáját, a kontinuitás–diszkontinuitás kérdéskörét, a népvándorlás kori migrációs jelenségek régészeti „*lát-hatóságát*”, a kereszténység problematikáját a posztrómai kortól az Árpád-korig és a 11. század két hatalmi központja: Doboka és Kolozsmonostor időrendjét vizsgálták. A könyvismertetés elején már kitértünk az itt tárgyalt problémakörök többségére, Doboka és Kolozsmonostor esetében pedig a szerzők a leletanyag, és annak datálása, illetve stratégiai szempontok alapján úgy vélték, hogy Észak-Erdély első ispáni központja Kolozsmonostor vára volt. Ebben a fejezetben járják körül a szerzők a kutatások során használt fogalmak fenntarthatóságának kérdését is, és többek között a *népvándorlás* kifejezés helyett a *migráció* használatát javasolják. Tény, hogy a gyakran pejoratív, „*barbár inváziót*” is jelentő szó helyett a szakemberek többsége napjainkban inkább a

semlegesebb *migráció* kifejezést alkalmazza. A *népvándorlás* és a *migráció* között azonban lényeges jelentéstartalmi különbség van. Előbbi kifejezést a német tudományosság alkotta meg a 19. században (*Völkerwanderung*), a magyarban használatos *népvándorlás* szó ennek a tükörfordítása, ezért a fogalom valódi jelentését is hitelesen adja vissza, ugyanis a lakóhelyüket gazdasági vagy politikai okok miatt elhagyó népek nagyobb földrajzi területet érintő, más népekkel összeütközést kiváltó elmozdulását, áttelepülését jelenti. Adott esetben a népességgel együtt egész intézményrendszerek települtek át (pl. Avar Kaganátus, vagy a Magyar Nagyfejedelemség). Más nyelveken leginkább a *migráció* (vándorlás) kifejezést használják, ami azonban egy hosszabb ideig tartó folyamat, kisebb közösségek települnek át, és fő jellemzője az anyagi motiváció. Az sem mellékes szempont, hogy a „*népvándorlás-kor*” jelentésű *Völkerwanderungszeit* és annak angol tükörfordítása a *Migration Period* időhöz kötött fogalom, mert a kora-középkor évszázadaiban a sztyeppei és a germán közösségek mozgására utal, míg a *migráció* egy térben–időben–kultúrában megfoghatatlanul általánosan jelenti embercsoportok áramlását. A *népvándorlás* kifejezés tehát jobban felel az egykori valóságot, ezért nem a fogalmat kellene a napjainkban divatos és aktuálpolitikai áthallásokkal terhelt *migráció* kifejezésre lecserélnünk, hanem a *népvándorlásban* részt vett népek, köztük pl. a *sztyeppei kultúrkör* egykori résztvevőinek hagyatékát lenne érdemes jobban megismernünk/megismertetnünk, hiszen történelmi és kulturális szerepük/hatásuk az európai népek életére meghatározó jelentőséggel bírt.

Az Összegzésben a szerzők újra számba veszik kutatási eredményeik súlypontjait (*kontinuitás-diszkontinuitás, migráció, kereszténység elterjedése*) és rövid összefoglalásukat adják (ld. fentebb). Ismételtelen rámutatnak arra, hogy a *geopolitikai jelenségek* kutatását ebben a mikrorégióban is jelentős részben meghatározták az erdélyi régészetet erősen befolyásoló modern politikai törekvések. Ezek a nemzetállami törekvések az 1950-es évektől a strukturális kérdések elemzéséről a figyelmet egy olyan problémára irányították, amire a szerzők szerint a régészet a saját módszereivel nem tud válaszolni. Ehhez tegyük azonban hozzá: a régészet, a *saját módszereivel* valóban nem tud „*perdöntő*” adatokkal szolgálni pl. etnikai kérdésekben, nemzetpolitikai szempontból viszont valóban nagyon fontos tudományág, hiszen a régészet szolgáltatja az alap-adatokat más társtudományok számára. Itt most elsősorban a természettudományos módszerek robbanásszerű fejlődése következtében napjainkban egyre sikeresebben alkalmazott *archeogenetikai*, vagy a *stroncium-izotópos* kutatások emelhetők ki. Egy hajdan élt nép kulturális színvonalát a legteljesebben szintén a régészet tudja láttatni, a kutatásaira épülő szintézisek ezért alkalmasak lehetnek egy nép önbecsülésének emelésére is. Ezt ismerte fel *Pósta Béla*, és az általa 1899-ben létrehozott kolozsvári régészeti iskola még *Trianon után is* ezt a szellemiséget képviselte.

Az olvasmányos, gazdagon illusztrált kötet valóban jelentős vállalkozás. Olyan eredmények születtek ugyanis az adatgyűjtést követő elemző munka során, amelyek alapjaiban változtathatják meg az eddig vélt/tanított ismereteinket a térségről. Kérdés, hogy ezek az eredmények az Erdélyi-medence egész területére kivetíthetők-e. Természetesen további hasonló jellegű kutatások szükségeseek más erdélyi mikrorégiókban is, de valószínű, hogy a szerzők által felvázolt kép bizonyos kérdésekben (pl. *dák-római-román kontinuitás, keleti kereszténység elterjedése, hamvasztásos temetők kérdése, a magyarság megtelepedése az Erdélyi-medencében*) ugyanaz lesz. Végezetül reméljük, hogy a szerzők a kötetet rövidesen román nyelven is megjelentetik. Mindkét félnek érdeke lenne ugyanis, hogy az itt felsorakoztatott régészeti adatsorok és eredmények, illetve érvek az egyes teóriák elvetésére/korrekciójára, ha vita szintjén is, de bekerüljenek a romániai

régészeti diskurzusba, ahol remélhetően további vitákat generálnak majd. Nemzetektől függetlenül ezzel az egyetemes régészettudomány is nyerhet, hiszen általuk közelebb kerülhetünk a régmúlt korok hitelesebb megismeréséhez. A hazai régészek számára pedig a kötet modellként szolgálhat további kutatásokhoz. A sokszor elsiratott *Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolájának* szellemisége tehát él és virul. Újból Kolozsvár lesz a követendő példa?

(Gáll Erwin – Dobos Alpár – Petrut Dávid – Kapcsos Norbert – Wanek Ferenc – Piroska Eszter – Nagy Szabolcs – Iván András: „Daciától Ultrasilvaniáig”. *A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai, 3/4–12/13. század. Kolozsvár (Cluj-Napoca), 2017, Erdélyi Múzeum Egyesület, 252 oldal, 7 oldal angol nyelvű kivonattal, 68 szövegek közötti képpel, 11 térképpel és 51 fekete fehér és színes táblával*)

Ferenc József élete és megítélése magyar szemszögből

A magyar királyi trónon leghosszabb időt töltött uralkodóról, I. Ferenc József császárról és királyról uralkodásának 57 éve alatt a magyarok a legkülönfélébbeket mondtak: az aradi hóhéreként való emlegetéstől a nép körében csak Ferenc Jóska becenévig sok idő telt el. A magyarok és az uralkodó között ez egy feszült viszony volt, amelynek voltak állomásai. Elődjével, a Habsburgok trónján ülő V. Ferdinánd császár-királyal – személy szerint – nem volt különösebb baja sem a politikai életnek, sem a népnek, hiszen Metternich kancellárnál dőltek el – jól vagy rosszul – a dolgok, hiszen ő „uralkodott” a különösebb szellemi erővel nem rendelkező Ferdinánd nevében. A történelemnek vannak nagy ellentmondásai: az uralkodónak nem való „Jóságos” Ferdinánd különben hat nyelven beszélt, kiváló zenész, majd lemondatása után birtokait remekül irányító nagybirtokos volt. Az 1848 tavaszán Párizsból elindult forradalmi hullám majdnem elsöpörte a Monarchiát, s ez minden valószínűség szerint következett volna be, ha 1848. december 2-án a család nem mondatja le V. Ferdinándot, vele együtt a trónörökös Ferenc Károly főherceget és trónra nem emeli az utóbbi fiát, a 18 éves I. Ferenc József főherceget. Igaz, ebben nagy szerepe lett édesanyjának, Zsófia főhercegnőnek, aki mindig döntő hatást gyakorolt fia neveltetésében. Ezt a hatást az ifjú császár-király néhány év múlva határozottan visszaszorította, sokoldalú neveltetéséből elsősorban a katonai karakter került előtérbe. Valóban fegyelmezett, a Monarchia összes országát egységesen irányító uralkodó vált belőle, akivel népei, igaz évtizedek múltán, megbékéltek. Ez vonatkozott a magyarságra is, hiszen a magyar nép a trónöröklési sorrendben csak harmadik főherceggel szemben előbb inkább szimpátiát érzett, ami a trónra lépés után gyűlöletbe csapott át. Ekkor már folyt a szabadságharc, a magyar önállóság leverésére hamarosan az oroszokkal szövetséges Bécs a legszebb reményeket fojtotta vérbe. Ferenc József kemény kézzel és könyörtelenül leszámolt a honvédség parancsnokaival, eltörölte az addigi eredményeket, a Magyar Szent Korona területét besorolta a tartományok sorába. A magyar nép gyűlölte, Bécsnek pedig hatalmas külpolitikai kudarcokat kellett megélni, hogy engedményeket tegyen a Magyar Királyság felé. Előbb-utóbb mindkét fél belátta, hogy ahogyan ő képzelte a kapcsolatot, az úgy nem működik. Csak kölcsönös engedmények árán törvényesített jogvisztonnyal – a kiegyezéssel – működhet a kötelék.

A kiegyezéssel inkább a fegyelmezett kapcsolatrendszer született meg, mindkét fél pontosan tudta, hogy hol húzódik a másik tőrés határa, mikor milyen szabályokat kell tenni a kiszámíthatóság érdekében. A dualizmus évtizedei alatt „megszokták” egymást, a „boldog békeidőkben” senki nem gondolt az Ausztriától való elszakadásra. Természetesen a dualizmus majd öt évtizede alatt voltak súrlódások, elsősorban a közös ügyek finanszírozása körül. A századforduló éveiben már erősen érződött a Monarchia erejének és tekintélyének megcsappanása, amit „fegyvercsörgetéssel” már nem lehetett kiegyensúlyozni, de azt sem, hogy a központi hatalmak szövetségével ne sodródjon a dualista állam egy nagy háborús konfliktusba. Tisza Istvánnak a háborútól való tartózkodása idegesítette Németországot, de a császárt is, végül – mint minden a Monarchiában – kompromisszummal záródott. Nem úgy, mint a Nagy Háború, mert az a kettős állam vereségét hozta. Ezt Ferenc József már nem érte meg, mert 1916. november 21-én elhunyt.

A középkort idéző temetése csak néhány gondolkodó emberben villantotta fel, hogy Ferenc Józseffel együtt meghalt az az életforma, amely kiszámítható, sok feszültséggel teli, de mégiscsak a konszolidált világot jellemezte. A magyarok eltemethették azt a múltat, amit később „boldog békeidőknek” neveztek és mindmáig emlegetnek.

Gerő András olvasmányos könyvében végigkíséri Ferenc József életét a születésétől a haláláig, elsősorban a magyarokkal való kapcsolata szemszögéből. Természetesen kitér az uralkodó családi eseményeire, a politikai élet nagy fordulataira, amik befolyásolták a magyarokhoz való viszonyát. Lényeges rész Ferenc József neveltetése, amelyben nemcsak édesanyja, Zsófia főhercegnő játszott szerepet, de Metternich herceg határozta meg azokat a tanulmányokat, tapasztalatszerzési területeket, amely út döntően meghatározta a későbbi államférfi magatartását. Ferenc József sokban különbözött uralkodói elődjektől: kora reggeltől – még a hadgyakorlatokon is – intézte az államügyek adminisztrációs munkáit, figyelmét nem kerülték el a kisebb vagy jelentéktelennek tűnő ügyek sem. Az 1860-as évek közepétől világosan látta Németország fölényét, így a vesztes königsbergi csata után már maga is szorgalmazta a magyarokkal való kiegyezést, nem 48-as vagy előbbi alapokon, hanem egy új forma szerint. Igaz, ebben nagy segítségére volt felesége, Erzsébet királyné, aki tisztelte és szerette a magyarokat, ezzel az érzéssel pótolta a császár gyakran merev megnyilvánulásait.

Ferenc József családi élete a nagy nyilvánosság előtt zajlott, ami nem minden esetben szerencsés. Fia, a trónörökös inkább a liberális elvekhez vonzódott, tragikus öngyilkossága komoly gondok elé állította az uralkodót. Unokaöccsében, az 1896-ban trónvárományossá előlépett Ferenc Ferdinándban megfelelő örökösét látta, bár annak a Habsburg-ház belső szabályzataival ellenkező házasságán esetleges engedékenységgel nem akart enyhíteni. Merev, de következetes döntésével a hagyományokat követte, hitt abban, hogy a fennálló rend feloldásával egy jól-rosszul felépített ország/birodalom dőlhet össze.

Volt humora, de ezt ritkán mutatta ki: visszafogottan fogadta udvara egyes tagjainak hajbókolását, furcsa előterjesztéseit. Például 1908-ban Wekerle Sándor miniszterelnök az uralkodónak vetette fel, hogy alapítsanak templomot Árpád fejedelem sírja felett. Ferenc József kérdése – vajon megállapították-e már Árpád fejedelem nyughelyét? – világított rá a felvetés képtelenségére.

Ferenc József nemcsak uralkodó volt, de kellő méltósággal viselte tisztét. Amolyan furcsa mendemonda volt, hogy rosszul beszélt magyarul. Ezzel ellentétben – ahol szükség volt rá – mindig választékos magyarsággal szólalt meg, nem papírból olvasott fel, hanem természetes könnyedséggel nyilvánult meg magyar nyelven. Értette és beszélt az uralma alá került népek nyelvét. Nem olyan régen mi magunk is megcsodáltuk Habsburg Ottó – egykori trónörökös – nyelvtudását, pedig ez családjában természetes volt: ha valaki uralkodói trónra készül, az tanulja meg alattvalóinak nyelvét/nyelveit. (Még a gyenge tehetségnek mondott V. Ferdinánd is, ahogy említettük, hat nyelvet beszélt könnyedén – köztük a magyart is.) Amikor ifjúként Ferenc Józsefet felkészítették az uralkodásra, az elsajátítandó ismeretek között tehát szerepelt a magyar nyelv ismerete. A kortárs gyakran fanyalog, gyakran mond alaptalan dolgokat, így történt sok minden Ferenc Józseffel kapcsolatban is. Gerő András könyvének éppen egyik nagy erénye, hogy „helyére tesz mindent”, a valós vagy valótlan túlzásokat, így kaphatunk „letisztult” képet Ferenc József alakjáról, stílusáról és politikájával összefüggésben. Túlzás nélkül állíthatom, hogy ez a könyv legnagyobb érdeme és egyben az olvasó nyeresége. Az elmúlt évtizedekben ugyanis gyakran jelentek meg Ferenc Józsefről száraz és unalmas feldolgozások, vagy a népszerűsége törően valótlanságok. Valójában

ideje volt már egy reális szemléletű munka megjelenésének. Ezt tette meg Gerő András, aki a kötet utolsó fejezetében felsorolja a Ferenc Józseffel foglalkozó teljes irodalmat is. Ugyancsak lényeges a Változó emlékezet címet viselő fejezet, amelyben a szerző számba veszi az egykor Ferenc Józsefet ábrázoló vagy nevét viselő szobrokat, emléktáblákat, utcákat, tereket, hidakat (gondoljunk csak a mai Szabadság hídra, melybe 1896-ban maga az uralkodó verte be az utolsó szegecset, s a Ferencz József híd nevet viselte), amelyeket a két világháború között készült jegyzékekben rögzítettek. Ezeket többnyire 1945 után – egy-két kivétellel – mind eltávolították vagy a köztéri, földrajzi elnevezéseket megváltoztatták. Utóbbiakkal kapcsolatban lehet „hálás vagy hálátlan” utókorról beszélni, de nem mindegyiket kellett volna feltétlenül átkeresztelni.

(Gerő András: Ferenc József és a magyarok. Budapest, 2016, Habsburg Történelmi Intézet – Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 374 p.)

Zanny Minton Beddoes

Mit ér az ember, ha diplomás?

Egy szülői osztályteremben nagy csapat tinédzser görnyed a padokban. Néma csöndben egy régi feladatlapot böngésznek. Körülöttük élénk színű tankönyvek tornyosulnak. Az iskola reggel nyolckor kezdődik és délután fél ötkor ér véget, de legtöbben nem mennek haza este tíz óránál előbb. Akárcsak a dél-koreaiak százezei, a suneung-ra, azaz egy feleletválasztós tesztre készülnek, amely nagyban meghatározza majd, hogy sikerül-e egy jó egyetemre bekerülniük, vagy csak egy gyengébb helyre, illetve hogy egyetemre mennek-e egyáltalán.

Dél-Koreában egy nemzedéknyi idő leforgása alatt a diploma majdhogynem mindennapi jelenséggé vált. Ma az ország középiskolás diákjainak hetven százaléka érettségi után rögtön egyetemen folytatja a tanulmányait; a 25 és 34 év közöttiek pedig hasonló arányban rendelkeznek diplomával, ami emelkedést mutat a 2000-ben mért 37 százalékhöz képest. Harc folyik a legrangosabb intézményekbe való bejutásért, és már egész korán elkezdődik a vizsgára felkészülés. Szöulban hosszú várólisták vannak a legkeresettebb magánbölcsődékben.

Dél-Korea kivételes eset. Más országokban azonban szintén megemelkedett a fiatal diplomások száma. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) harmincöt országában a 25 és 34 év közöttiek 43 százalékanak van jelenleg diplomája. Amerikában ez a szám 48 százalék.

1995 és 2014 között a felsőoktatásra szánt kormányzati kiadások a GDP 0,9 százalékáról az 1,1 százalékára emelkedtek az OECD-országokban, míg a magánszektor ezirányú kiadásai 1,2 százalékról 1,5 százalékra nőttek. Mivel a tandíjat érintő állami támogatások

átáramlanak az [oktatási] intézményekhez, ez közrejátszott a költségek felduzzasztásában. 1990 óta a teljes inflációnál kétszerte gyorsabban nőtt azoknak az amerikai egyetemistáknak a tandíja, akik nem kapnak ösztöndíjat vagy támogatást.

A döntéshozók nyilvánvalóan tartják, hogy ha több fiatal mehet egyetemre, akkor ez lökést ad a gazdaságnak és a társadalmi mobilitásnak. Józan ésszel mindkét elképzelés tetszetősnek tűnik. Iskolázottabb emberek egész biztosan nagyobb valószínűséggel állnának elő termelékenységet fellendítő újításokkal. S mivel a műszaki fejlődés új elvárásokat támaszt a dolgozókkal szemben, kézenfekvőnek tűnik, hogy egyre több diplomásra van szükség. Mi mással bizonyíthatná jobban képességeit egy szegény családból származó tehetséges fiatal, mint egy diplomával?

Az országok közti összehasonlítás azonban nem sokban igazolja a fenti összefüggéseket. A gazdagabb országok több diplomással büszkélkedhetnek, de ez főként a bővebb anyagi forrásokkal és azzal magyarázható, hogy a fiatalok nem kényszerülnek rá a korai munkába állásra. A fejlett gazdaságokban lassúbb a növekedés – ennek valószínűleg az az oka, hogy kevesebb egyszerű mód kínálkozik a termelékenység fokozására, nem pedig az, hogy az oktatás gátolja növekedésüket.

Az egyetemeken elismert igazság...¹

A döntéshozók által idézett legfőbb bizonyíték az ún. „diplomás jutalék” (graduate premium) – amely a diplomával, illetve középiskolai

---

¹ Magyarul nehezen visszaadható szójáték, amely Jane Austin *Büszkeség és balítélet* című regényének első sorára – a világirodalom egyik leghíresebb kezdőmondatára – utal: „It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune must be in want of a wife.” Senczi Miklós fordításában: „Általánosan elismert igazság, hogy a legényembernek, ha vagyonos, okvetlenül kell feleség.”

érettségivel rendelkezők átlagkeresete közti különbséget jelenti a tandíjak és a tanulás alatt kiesett jövedelem figyelembevételével. Ezt a különbséget a felsőoktatásban gyakran „a beruházás megtérülésének” nevezik, amit a diploma megszerzése miatt megnövekedett jövedelemnek a munkával töltött évekre vetítésével számolnak ki. A New York-i Federal Reserve bank kutatása szerint Amerikában a felsőoktatásba fektetett pénz rendkívül kedvező módon térült meg 1980 és 2000 között, mielőtt kiegyenlítődték évi 15 százalék körül. Azaz a tandíj és a tanulás miatt kimaradt kereset összegével egyező mértékű beruházás átlagosan 15 százaléknyi éves hozamot termel azáltal, hogy a felsőfokú végzettséget jövedelem-többlettel értékeli a munkaerőpiac.

A Világbank 139 gazdaság számára készített becsléseket e fenti megtérüléssel kapcsolatban. Bár vannak eltérések az egyes országok között, mindenütt jelentősnek számít. A *The Economist* adatelemzése szerint a hozamok szoros kapcsolatban állnak a diplomások számával és a jövedelemtartománnyal. A nagy-britanniai és németországi hozamok hasonlóak az amerikaihoz. A Szubszaharai Afrikában (Fekete-Afrikában) – ahol a felsőfokú végzettség igen ritka és a szakképzetlen munkavállalók keresete alacsony – ez az arány 21 százalék körül van. A skandináv országokban, ahol kiegyenlítettebbek a fizetések, és a felnőtt lakosság kétharmada diplomás, körülbelül 9 százalékról beszélhetünk.

A diplomás jutaléknak azonban megvannak a szépséghibái, ha az egyetemet fontolgató végzős középiskolások – és a felsőoktatás kiterjesztésén gondolkozó döntéshozók – útmutatóként akarják használni. Még az egyes országokon belül is nagy különbségeket fed el az átlag. A legtöbb diák tisztában van vele, hogy egy matematika vagy pénzügy terén szerzett diploma valószínűleg sokkal jövedelmezőbb, mint egy zenei vagy szociális végzettség. Arra azonban csak kevesek jönnek rá, hogy a diplomás jutalék miatt túlbecsülik a pénzügyi előnyeit egy olyan végzettségnek, amelynek megszerzésébe érdemjegyeik alapján aligha érdemes belevágniuk, függetlenül attól, hogy mit tanulnak.

Ha összehasonlítjuk a diplomások fizetését a diplomával nem rendelkezőkével, az egyetemet elkezdő, de be nem fejező diákokat egy kalap alá lehet venni azokkal, akik bele sem fogtak, noha az előbbi csoport szintén fizette a tandíjat, és jövedelme esett ki. Számuk nem elhanyagolható. Amerikában a felsőfokú intézményekben a diákok 40 százalékának hat év alatt sem sikerül megszerezniük a négyéves képzésre épülő diplomát. A lemorzsolódási arány a fejletlen országokban 30 százalék körül mozog. A legalacsonyabb érdemjegyekkel felvett diákoktól várható el a legkevésbé, hogy befejezzék tanulmányaikat.

Egészen másként alakul a kép, ha az egyetemi végzettség megtérülésének kiszámításakor a lemorzsolódásokat is figyelembe vesszük. Bryan Caplan, a George Mason Egyetem közgazdász-professzora *Az oktatás ellenében (The Case Against Education)* című új könyvében azt állítja, hogy a gyenge teljesítményű diákok alacsony végzettségi aránya és az a tény, hogy – adott szintű képzettség esetén – okosabb emberek jellemzően többet keresnek, azt jelenti, hogy egy négyéves képzés keretében megszerzhető diploma megtérülése Amerikában a kiváló diákoknál mért 6,5 százalék és a leggyengébbekre jellemző sovány 1 százalék között mozog.

Ennek a különbségnek egy része azzal magyarázható, hogy a leggyengébb diákok a legrosszabb egyetemeket választják, ahol a legnagyobb a lemorzsolódási arány. Ha sikerül színvonalasabb intézményekbe bejutniuk, a megtérülések magasabbak lehetnek. Egy 2014-es tanulmányban Seth Zimmerman, a Chicagói Egyetem docense összehasonlította azoknak a floridai érettségizőknek a jövedelmét, akiknek a jeyvei épphogy elégségesek voltak egy jó állami egyetemre való bekerüléshez. Azok, akik épp a ponthatár felett voltak, sokkal nagyobb valószínűséggel kezdték meg tanulmányaikat jó nevű intézményekben, mint azok, akiknek a pontszáma kicsivel a meghúzott határ alá esett. Az előbbieket hasonló arányban végeztek, mint a szélesebb hallgatói kör. Jóval többet kerestek, mint a meghúzott ponthatár alatti társaik, és jelentős arányban megtérültek a befektetéseik.

A diplomás jutalék túlhangsúlyozása nem az egyetlen ok, amiért a döntéshozók túlbecsülik a szélesebb értelemben vett előnyeit annak, hogy növekedjen az egyetemre menő fiatalok aránya. A felsőoktatás társadalmi megtérülésének kiszámolására alkalmazott szokásos módszer valamennyi diplomás jutalék összeadása, majd minden lehetséges állami támogatás levonása. A diploma azonban részben azt is szolgálja, hogy társadalmi státuszunkról árulkodó ún. „pozicionális termékekhez” („positional goods”) jussunk hozzá, amely mások rovására juttat bennünket előnyökhöz. A jutalék egy része inkább a másokkal szemben szerzett előnyünkből származik egy jó állásért folytatott versenyben, semmint a termelékenységet fokozó képességek és tudás megszerzéséből. Egy teljes körű számítás nemcsak a diplomások nyereségét foglalná magába, hanem a diplomával nem rendelkezőket ért veszteségeit is.

A diplomák ugyanakkor egyfajta jelzőberendezésként is működnek. A jutalékba beletartoznak a személyes tulajdonságok jövedelmet fokozó hatásai is, amelyekkel nagyobb valószínűséggel rendelkeznek a diplomások, nem azért, mert mindezekre az egyetem alatt tettek szert, hanem mert már akkor birtokukban voltak, amikor beléptek oda.

A diploma általános jelenséggé válásával egyre fokozódik jelzőértékük. A toborzók (recruiterek), akik mellesleg nem a saját zsebükből fizetik az álláskeresők felsőfokú tanulmányainak költségeit, előszeretettel követelik meg a diplomát, hogy kiszűrjék a legkevésbé motivált vagy hozzáértő jelentkezőket. A Harvard Business School munkatársainak, Joseph Fullernak és Manjari Ramannak egy nemrég megjelent tanulmánya szerint a cégek rendszeresen megkövetelik a pályázóktól, hogy diplomájuk legyen, bár az ugyanolyan állásban már dolgozóknak csak a töredéke rendelkezik vele. Ez növeli a diplomás jutalékot – de nem a diplomák abszolút hozamának a fellendítésével, hanem inkább a diplomával nem rendelkezők büntetésével.

A *The Economist* elemzése az amerikai népszámlálási adatokról rávilágított arra, hogy 1970 és 2015 között 265 foglalkozás közül 256-ban megnövekedett a legalább bachelor-fokozattal

(alapidiplomával) rendelkező 25–64 éves dolgozók aránya. Ezek némelyike olyan szellemileg igen nagy teljesítményt követelő munka, amely sok változáson ment át ez idő alatt, mint például a repülőmérnök vagy a statisztikus. Más foglalkozásokhoz – mint például a pincéréhez – nem szükséges diploma. Jelenleg a pincérek 16 százalékának van diplomája – feltehetően azért, mert nem tudtak a végzettségüknek megfelelő állást találni. Más, többnyire diplomások által végzett munkák pedig régebben rövidebb képzést igényeltek – ilyen például az újságírás, az óvodai nevelés és általános iskolai tanítás. Ma rendszerint belépési követelménynek számít egy diploma birtoklása.

A *The Economist* a túlképzettség mértékét fogalmazta meg azáltal, hogy úgy határozta meg a diplomát igénylő állásokat, mint amelyeket 1970-ben többnyire csak szakiskolai képzéssel rendelkezők tölthetnek be. A mi adataink szerint a diplomások mindössze 35 százaléka dolgozik ma ilyen állásokban, ami csökkenést jelent a negyvenöt évvel ezelőtti 51 százalékhoz képest. Csak a foglalkozások nevéből ítélve, ma Amerikában 26,5 millió munkavállaló – akiknek kétharmada diplomás – olyan munkát végez, amelyet fél évszázaddal ezelőtt jórészt diplomával nem rendelkezők láttak el.

Ez a számítás eltúlozza a tendenciát. A technikai fejlődés kétségtelenül még többet követelt a dolgozóktól némelyik foglalkozásban. Ez ugyanakkor nem mondható el az összesről, legalábbis a fizetések alapján ítélve. Nem mutatkozik szoros összefüggés a diplomások egyes állásokban való nagyobb arányú jelenléte és a magasabb fizetések között. Azoknak az állásoknak körülbelül a felében, amelyek magasabb arányban foglalkoztatnak diplomásokat ma, mint ötven évvel ezelőtt, ugyanis a reálbérek csökkenése figyelhető meg.

Andreas Schleicher, az OECD oktatási igazgatója úgy gondolja, hogy „az országok nem a diplomák, hanem a szakértelem hiányában szenvednek”. Szerinte az a mód, ahogy az egyetemek az egyetemi autonómiára hivatkozva saját maguk határozzák meg a felsőoktatásban elvárt követelményrendszert, részben azért jelent problémát, mert az egyetemek nem

felelnek meg a diákok valamennyi típusának. A lemorzsolódók pedig nem túl sok anyagi hasznát látják részben befejezett tanulmányaiknak.

Ígéretes fejleménynek tűnnek a mikrokreditek és a nanodiplomák – azaz a rövid szakmai tanfolyamok, amelyeket többnyire számítógépes ismeretekből és informatikából lehet végezni. A Udacity online oktatócégnek széles a palettája: van itt az Uber és a Mercedes-Benz által jóváhagyott autonómjármű-tanfolyam és digitális marketing-kurzus, amelyhez a Facebook és a Google adja a nevét. Az edX – a Massachusettsi Műszaki Egyetem, a Harvard és más élen járó egyetemek együttműködésével – ingyen ajánl hasonló tanfolyamokat. Pár száz dollár ellenében a diákok vizsgákon bizonyíthatják, hogy elsajátították a tananyagot.

Félre az egyetemi kampuszokkal

Jelenleg ezek a kurzusok többnyire csak kiegészítik a diplomát, de nem helyettesítik azt. Az edX hallgatóinak háromnegyede már rendelkezik alapidomával a beiratkozáskor. Azonban a legkeresettebb munkaadókkal való együttműködés miatt több esély van rá, hogy ezek a tanfolyamok végül önállóan is tanúsíthatnak majd a pályázó képességeiről.

Addig is elég kockázatos döntést hoz az, aki úgy határoz, hogy nem megy egyetemre, még ha sok diplomásnak olyan munkát sikerül is találnia, amelyet régebben mások diploma nélkül végeztek – vagy ha még az állásszerzés is nehézségekbe ütközik. Dél-Koreában ma a munkanélküliek körülbelül felének felsőfokú végzettsége van. Számukra már maga a „diplomás jutalékról” szóló elgondolás is gúnyolódásként hangozhat. Kim Hyang Suk, aki toborzóként dolgozik, elmondja, hogy cégénél az ügyfélszolgálati állásokra pályázók fele diplomás, bár mindössze középiskolai végzettség az előírás.

Kim asszony szívesebben látna tapasztalattal rendelkező érettségizett pályázókat a tapasztalatlan diplomások helyett, akiket magának kell majd betanítania. Nem biflázókra van szüksége, hanem „jó kommunikációs készségű, megnyerő” emberekre, akik udvariasan szólnak a telefonba. Mivel azonban ezt jelenleg kevés

munkaadó látja így, a legtöbb fiatal szemé előtt a diploma megszerzése lebeg. Lehetséges, hogy diplomával a zsebükben nem fog úgy dőlni a pénz, mint korábban remélték, de diploma nélkül valószínűleg még sokkal rosszabbul járnak.

(The Economist)

Zoltan Barany²

Útvesztés Mianmarban – A demokratikus ébredéstől az etnikai tisztogatásig

---

2017 végén a világ nagy része megdöbbenéssel fogadta a hírt, hogy Mianmar katonasága módszeresen irtja az ország muszlim rohindzsa kisebbségét. Az utóbbi években (a Burma néven is ismert) Mianmarból többnyire jó hírek érkeztek. A több évtizedes kegyetlen katonai elnyomás évtizedei után az ország a fő ellenzéki párt, a Nemzeti Liga a Demokráciáért rendkívül ritka, mindent elsöprő győzelmének lehetett tanúja a 2015-ös országos választásokon. A de facto államfő az NLD vezetője, Aung Szan Szú Csi, nemzetközi szinten ünnevelt ellenzéki politikus lett, aki Mianmar demokratikus útra tereléséért tett erőfeszítéseieért 1991-ben elnyerte a Nobel-békedíjat. Sok elemző és tisztviselő úgy vélte, hogy az ország végre a demokratikus kormányzás útjára lépett. A nyugati demokráciák, köztük az Egyesült Államok bőkezűek voltak a támogatást illetően. Mianmar már régóta elszigeteltségben élt, szinte kizárólag Kínára támaszkodva, amely meglegedett azzal, hogy szemet hunyt az emberi jogok megsértése felett. Most sokakban feltámadt a remény, hogy Szú Csi a Nyugat által támogatott nemzetközi rend felé fogja vezetni az országot.

Ezek a remények figyelmen kívül hagyták a valóság egy alapvető tényét, amely a rohindzsák megszárlása miatt került reflektorfénybe: a mianmari tábornokok továbbra is ellenőrzésük alatt tartják az ország politikai

---

2 Zoltan Barany (Bárany Zoltán) a Texasi Egyetem politológus professzora. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=417&lap=0>

és gazdasági életének nagy részét. Szú Csínek finoman kell egyensúlyoznia, és úgy kell előmozdítania a demokratikus uralmat, hogy közben nem haragítja magára a tábornokokat. Kormányának nincs hatalma a hadsereg felett, és nem túl sokat tud tenni a katonaság kegyetlen rohindzsaellenes kampánya ellen – amely viszont rendkívül széles támogatottságot élvez. Szú Csínek ugyanakkor eleve rossz lapokat osztott az élet, ő pedig csak rontott a helyzeten. Autokrata stílust vett fel, nem sikerült haladást elérnie azokon a területeken, amelyekre valóban befolyása van, ráadásul elidegenítette magától valamikori nyugati szövetségeseit.

A sehová se tartozók

Az 54 milliónyi lakossággal rendelkező Mianmar 135 etnikai csoportot ismer el hivatalosan – ezek közt nem szerepelnek a rohindzsák. A mianmari hatóságok, ideértve Szú Csít is, valójában még magát a „rohindzsa” kifejezést sem akarják használni. A rohindzsák azonban vitathatatlanul különálló népcsoportot képviselnek, amelynek hosszú története van Mianmarban. Azoknak az embereknek a leszármazottai, akiket a brit gyarmati hatóságok olcsó munkaerő reményében arra ösztönöztek, hogy Kelet-Bengáliát (a mai Bangladeszt) elhagyva Burma gyéren lakott nyugati területeire vándoroljanak a tizenkilencedik században és a huszadik század elején. Ma két és fél millióan vannak a rohindzsák, akik a világ legnagyobb állam nélküli népességét alkotják. Jelenleg közülük azonban kevesebb mint félmillióan laknak Mianmarban, a többiek elmenekültek az évtizedes hatósági elnyomás és a kirekesztés elől, gyakran átkelve a határon Bangladesbe, ahol kiterjedt, nyomorúságos menekülttáborokban laknak. A Mianmarban maradtak az ország muszlim közösségének részét képezik. A mianmari muszlimok többsége városokban él, burmaiul beszél, burmai nevet visel, és mianmari állampolgár. A rohindzsák mások: legtöbbször egy bengáli nyelvűvárosban beszél, hagyományos muszlim nevük van, és soha nem kaptak állampolgárságot. A rohindzsák mind Bangladesben, mind Mianmarban rendkívül

nehéz körülmények között éltek még a térség szerény életszínvonalához képest is: szegénységben, jogállás híján és sokrétű diszkrimináció közepette. Forrásaik szűkössége és rendkívüli sebezhetőségük miatt a rohindzsák többnyire kudarcot vallottak a politikai mozgósítás terén, amely további ellenérzést váltott ki velük szemben. Az 1950–1954-es rohindzsa ellenállási mozgalmat például, amely állampolgárságot követelt és véget akart vetni a politikai diszkriminációnak, végül a hadsereg verte le.

Ezek után talán nem meglepő egy militáns rohindzsa frakció megjelenése: az Arakáni Rohindzsa Felszabadítási Hadsereg (ARSA) 2013-ban jött létre. Az ARSA vezetőinek többsége Bangladesből vagy Pakisztánból származik, és néhányan Afganisztánban kaptak kiképzést dzsihadista háborús veteránoktól. (A csoport első embere Pakisztánban született, és később imám lett belőle Szaúd-Arábiában.) Az ARSA-nak valószínűleg kevesebb mint 600 aktív tagja van. A mianmari tisztviselők azonban veszélyes szervezetnek tekintik. 2017. augusztus 25-én, a kora hajnali órákban például, körülbelül 150 ARSA-harcos indított összehangolt támadást rendőrörsök és egy laktanya ellen Rakhine államban. Az összesztűzés hetvenhét ARSA-harcos és tizenkét rendőrtiszt halálával végződött, és egy leszámolást robbantott ki, amelynek során a Human Rights Watch jogvédő szervezet szerint a mianmari hadsereg rohindzsa fálvak sorát égette fel, polgári lakosok tucatjait gyilkolta meg, és asszonyok és lányok elleni erőszakhullámot indított el. Az ENSZ etnikai tisztogatásnak nevezte a cselekményeket, mások pedig, köztük Emmanuel Macron francia elnök és nyolc Nobel-békedíjas néptársként jellemezték.

2017 végéig 650 000 rohindzsa menekült át a szomszédos Bangladesbe, csatlakozva ahhoz a körülbelül 200 000-es tömeghez, amely az utóbbi években vándorolt el a korábbi hátrányos megkülönböztetés és erőszakhullámok elől. A nagyarányú kényszerű migráció 2017 végére megállni látszott. 2017 novemberében pedig a nemzetközi nyomás előtt meghajolva, Mianmar aláírt egy kínai közvetítéssel létrejött megállapodást Bangladesdel, amely

kísérletképpen hazatelepíténé menekülteket – újonnan épített falvakba. Ennek a tervnek a végrehajtása azonban a legjobb esetben is kérdésesnek nevezhető: megkívánja a mianmari hatóságoktól, hogy ellenőrizzék minden egyes menekülttel kapcsolatban, hogy ténylegesen Mianmarban lakott-e, mielőtt visszatérhet. Ugyanakkor a legtöbb rohindzsának nincsenek hivatalos iratai előző lakhelyük igazolására. Ennél fontosabb, hogy kevesen kívánnak közülük visszatérni egy olyan országba, ahol nemzedékek óta üldöztetésben volt részük.

A forradalom lánya

Mianmar kormányát és különösen hadseregét, a Tatmadawot világszerte elítélik a rohindzsák elleni kampányért. 2017-ben az ENSZ emberi jogi főbiztosa, Zeid Ra'ad Al Husszein a hadsereg „kegyetlen biztonsági hadműveletét” az etnikai tisztogatás tökéletes példájának nevezte. Szú Csít bírálói legjobb esetben tértelenységért, legrosszabb esetben a hadseregnek az elkövetett atrocitásokhoz nyújtott politikai fedezékért pellengéreztek ki. Indítékainak értelmezésétől függetlenül nehéz volt összeegyeztetni tetteit az emberi jogok ikonikus védelmezőjének szerepével. Szú Csí a köztisztviselőben álló burmai forradalmár, Aung Szan lánya; az 1940-es években apja terelte az országot az Egyesült Királyságtól való függetlenség útjára. Az 1990-es években „a Hölgy”, ahogy Mianmarban nevezik, győzelemre segítette a Nemzeti Ligát az országos választásokon. A katonaság azonban megsemmisítette az eredményeket, és az elkövetkező huszonegyből tizenöt évre házi őrizetben tartotta Szú Csít, mielőtt 2010-ben szabadlábra helyezte volna, hogy ezzel fémjeljeze a kormány kezdődő liberalizációs programját. Szú Csí mélységes felháborodást váltott ki azáltal, hogy ölbe tett kézzel nézte a vérontást – vagy ami még rosszabb, hogy esetleg neki magának is része volt benne. Desmond Tutu, Dél-Afrika érseke, aki egyike a kiábrándultságuknak hangot adó nagyszámú Nobel-békedíjasnak, fájjalta „szeretett, drága testvére” hallgatását, és azt mondta, hogy „az igazságosság szószólójához nem illő egy ilyen ország vezetése”.

Szú Csí válaszában azonban nem kellett volna nagy meglepetést okoznia. Már régóta jellemző rá, hogy nem tulajdonít túl nagy jelentőséget a rohindzsák nyomorúságos helyzetének. 2017 márciusában Szú Csí kormányzati hivatala hamis vádként utasította el olyan rohindzsák nők részletes beszámolóit, akik a mianmari hadsereg által elkövetett szexuális erőszakcselekményeknek estek áldozatul. A sajtószabadság valamikori védőjeként ismert Szú Csí mélységesen hallgat annak a két Reuters-újságírónak az esetéről, akiket 2017 decemberében tartóztatott le a katonaság, miután a hadsereg szerepét vizsgálták tíz rohindzsák polgári személy meggyilkolásával összefüggésben. Szú Csí kormánya ténylegesen létrehozott egy bizottságot, élén Kofi Annan volt ENSZ-főtitkárrel a rohindzsák ügy tanulmányozására, és megígérte, hogy végrehajtja annak ajánlásait. 2018 januárjában Bill Richardson volt ENSZ-nagykövet, aki régtől fogva Szú Csí támogatója, kilépett egy másik tífős nemzetközi tanácsadó testületből, amelyet még korábban állított fel a mianmari kormány a rohindzsák válság miatt; szavaival élve a „kormány pom-pom lány csapatában” „tisztára mosás” folyik. Ami Szú Csít illeti, Richardson így nyilatkozott: „Módfelett kedvelem és tisztelem őt. A rohindzsák ügyben azonban nem adott erkölcsi iránymutatást.”

Szú Csí igencsak rászolgál a kritikára. Amikor azonban bírálói azt vetik a szemére, hogy nem száll szembe nyilvánosan a katonasággal, nem beszélve a tábornokok kordában tartásáról, figyelmen kívül hagyják a mai mianmari valóság két alapvető tényét. Először is az országban rendkívül erős a rohindzsáellenes érzület. Az ellenük táplált gyűlölet általánosan elterjedt, mélyen gyökerező jelenség; befolyásos szélsőséges buddhista szerzetesek gerjesztik, akik a katonaság politikai szövetségesei, és akik a rohindzsákkal szembeni erőszakot is szították. A kegyetlen valóság az, hogy a burmaiak nagy része, köztük a Nemzeti Liga támogatói is, helyeslik a rohindzsáellenes kampányt. A rohindzsák melletti kiállás és az érdekükben tett megnyilvánulások politikai öngyilkossággal lennének egyenértékűek Szú Csí és kormánya számára, és csak a hadsereg társadalmi támogatottságát növelnék.

Másodsor, a polgári erők vezetett kormány semmilyen befolyással nem bír a fegyveres erők felett, és nincs semmilyen eszköze megrendszabályozásukra. Még ha Szű Csí szeretné is megfékezni a rohindszák elleni kampányt, ez szinte lehetetlen vállalkozásnak bizonyulna. A katonaság mesterkedésével elkészült 2008-as alkotmány garantálja, hogy a hadsereg maradjon az ország messze legerősebb politikai intézménye. Az alkotmány módosításához a szavazatok több mint 75 százaléka szükséges a törvényhozásban – a parlamenti helyek 25 százaléka a katonaság személyi állományának fenntartott, amely biztosítékot jelent arra, hogy nem történhet változtatás együttműködésük nélkül. Ráadásul az alkotmány a fegyveres erők irányítása alá rendel három kulcsfontosságú minisztériumot: a honvédelmit, a határvédelmit és a belügyit. Ezek közül a legutolsó felügyeli a kormányügynökséget, vagyis az állam adminisztrációs központját, amely felelős valamennyi régiós és állami szintű kormányzat napi működéséért és a közigazgatási területek és települések ezreinek irányításáért. Az alkotmány tovább védi a hadsereg érdekeit azért, hogy főparancsnoka jelölhet ki hatot a Nemzeti Védelmi és Biztonsági Tanács nevű legfelső végrehajtó szerv tizenegy tagja közül.

A hadsereg maga határozza meg költségvetését is, és bármiféle polgári ellenőrzés nélkül költi azt el: 2017-ben költségvetése 2,14 milliárd dollárra (587 milliárd forintra) rúgott, amely a kormányzati kiadások 13,9 százalékát tette ki – ez a GDP közel három százalékát jelentette, és többet, mint amennyi együttesen jut a régóta elhanyagolt egészségügyre és oktatásra. Mindebből talán éppolyan szükségszerűen következik a hadsereg gazdasági befolyása, mint politikai súlya. Egyes becslések szerint az állományban lévő és a nyugdíjas tisztek és köreik a gazdaságnak több mint 80 százalékát tartják a markukban.

Az alkotmány megszővegezése, majd a közjóvá hagyását célzó népszavazás tartása két fontos lépést jelentett a katonaság arra vonatkozó hosszú távú terveiben, hogy irányításuk alatt óvatos lépések történjenek egy – saját megfogalmazásukkal élve – „fegyelmezett demokrácia” felé, és hogy a napi szintű politikai

felelősséget átadják egy polgári kormánynak. Miután a katonai elit megszabadult a kormányzás terhéértől, saját érdekeire – a hadsereg modernizálására és üzleti birodalmának fenntartására kezdett összpontosítani. Nem adtak fel túl sokat a számukra értékes dolgokból, az általuk engedélyezett változások pedig bármikor könnyen visszafordíthatók. További demokratikus változás nemigen várható, hacsak a tábornokok le nem mondanak alkotmányos előjogaikról.

A Vaslady

Szű Csí képtelen volt változtatni ezen az alapvető hatalmi felálláson. A 2015-ös választásokat követően nem sikerült meggyőznie a magas rangú katonai vezetőket az alkotmány módosítással kapcsolatban, hogy távolítsák el az ott szereplő tilalmat, mi szerint nem tölthet be elnöki funkciót olyan személy, akinek családtagjai külföldi útlevelemmel rendelkeznek. Ez a záradék kifejezetten Szű Csí ellen irányult, akinek néhai férje, Michael Aris, brit volt, gyerekei pedig brit állampolgárok. 2016 márciusában a Nemzeti Liga irányította törvényhozó testület Szű Csí bizalmasát, Htin Kiawot választotta meg államfőnek; aki többnyire jelképes szerepet töltött be. Szű Csí létrehozta az „államtanácsosi” pozíciót és azt foglalta el, ezáltal a miniszterelnökhöz hasonló szerepet adva magának – ezzel a teljesen mértékben védhető, áthidaló megoldással választotta a hadsereg lépésére, amellyel államfővé válását megakadályozták.

Kevésbé igazolhatók Szű Csí tekintélyelvű megnyilvánulásai hivatalba lépése óta, valamint annak elképesztő mértéke, amivel saját kezébe összpontosította a hatalmat. Ráadásul államtanácsosként a külügyminisztérium élén is áll, és a Nemzeti Liga elnöki funkcióját is megtartotta magának. Pártfőnökként személyesen választotta ki a párt központi végrehajtó bizottságának valamennyi tagját – ez sérti a párt működési szabályait. Szű Csí mikromenedzserként jellemezhető, aki nehezen delegálja a tennivalókat, a legtöbb nagy horderejű döntéshez szükség van az ő jóváhagyására, ami az ügyek feltorlódásához vezet. Legalább tizenhat kormányzati bizottságban vesz részt, amelyekben ritkán születik konkrét

döntés. 2017 novemberében a kormány létrehozott egy Központi Kormányhivatal névre keresztelt új minisztériumot, hogy csökkentse a Szú Csi vállára nehezedő feladatokat.

Szú Csi úgy döntött, hogy saját maga szóvivőjének a szerepét is betölti, de nem igazán sikerült kormányzati intézkedéseit jól kommunikálnia. Jobban szereti a korlátozott átláthatóságot: nem egy NLD-taggal beszéltem, akiket elmondásuk szerint utasított, hogy ne tegyenek fel kellemetlen kérdéseket a parlamenti üléseken, és kerüljék az újságíróknak adott nyilatkozatokat. Jól érzékelteti számos – csekély szakértelemmel bíró – kormánytag Szú Csi általi kinevezése, hogy a személyes hűséget többre értékeli a hozzáértésnél.

Szú Csi hetvenes évei elején jár, ugyanakkor nincs nyilvánvaló utódja, pártja pedig túlnyomórészt más hetvenes évekből áll, akik élvezik a bizalmát, de hiányzik belőlük az energia, a képzelőerő és a kellő készségek annak az átfogó megújításnak a keresztülviteléhez, amelyre az országnak szüksége van. Bár Szú Csi rendkívül kritikus az alkotmánnyal, mégis felhasználta annak antidemokratikus rendelkezéseit, amikor céljai úgy kívánták. Például, két NLD-tagot jelölt ki főminiszternek Rakhine és Shan államokban, amelyek mindegyike nagyszámú etnikai kisebbségnek ad otthont – annak ellenére, hogy mindkét helyen az ezeket a csoportokat képviselő helyi párt jelöltje nyert a népszavazáson.

Az az összetett politikai helyzet, amelyben Szú Csinak kell tevékenykednie, erőskezü és céltudatos vezetőt követel meg. Továbbra is népszerű maradt az egyszerű burmai emberek körében, akik csodálják szívósságát, tisztelik vezetői tekintélyét és pótolhatatlannak tartják. Tekintélyelvű stílusa és a rohindza-válság körüli hallgatása kevésbé lenne aggasztó, ha kormánya jelentős előrelépéseket tenne a gazdasági reformok vagy a más etnikai kisebbségi csoportokkal való egyeztetés terén.

Szavak és tettek

Jóllehet az NLD Mianmar fő ellenzéki csoportja 1988 óta, sohasem fogalmazott meg politikai programot a demokráciával, a jogállamisággal és gazdasági reformmal kapcsolatban tett homályos ígéreteken kívül. Lehetne azzal érvelni,

hogy egy ellenzéki párt sikeréhez nem szükségesek részletesen kidolgozott javaslatok: volt egy emblemikus vezetője, és szembeszállt a hadsereggel. Azonban még két hatalomban töltött év után is nagy kérdőjelek maradtak a kormány gazdaságpolitikáját és az etnikai és vallási kérdésekhez való hozzáállásukat illetően, továbbá tisztázatlanok a tervek, amelyekkel a katonaságot próbálnák rábírní, hogy távozzon a politika területéről. Korlátozott mozgástere ellenére a kormány jobban is teljesíthetett volna beiktatása óta.

Mianmart kétségbeejtő szegénységbe taszította, hogy a gazdaság évtizedeken keresztül katonai irányítás alatt állt. 2017-ben egy főre eső 1300 dolláros (357 000 forintos) GDP-je a legalacsonyabb volt Délkelet-Ázsiában, körülbelül fele Laoszénak és egyötöde Thaiföldének. 2016-ban és 2017-ben több mint hat százalékkal nőtt a GDP, de ez lassúbb ütemű volt, mint aminek az ország az évtized elején volt tanúja. Az infláció lassacskán kétszámjegyű lesz, drágább lett a megélhetés, az álláspiacon pedig igen szegényesek a kilátások. Burmaiak milliói voltak kénytelenek külföldön állást vállalni, többnyire piszkos, veszélyes és megalázó munkákat.

Az NLD legégetőbb feladatának a gazdaság megreformálásának kellene lennie, de 2016 júliusáig várt, hogy a kérdésről első nagyszabású közleményét kiadja. A hivatalos irat leginkább egy kívánságlistának volt nevezhető; vázlatos áttekintés volt politikai intézkedések és adott időkeretben megvalósítandó konkrét célok megfogalmazása nélkül. Mindezidáig a kormány legfőbb gazdasági vívmánya a befektetések jogi keretrendszerének részleges szabályozása volt. 2016 januárjában a törvényhozás elfogadott egy választottbíróági törvényt, amely a befektetők bizalmát volt hivatott növelni. Tavaly új befektetési szabályokat léptetett életbe, amelyek a meglévő szabályokat akarták egyszerűsíteni és összehangolni, továbbá amelyek meghatározzák hazai és külföldi beruházóknak járó jogosultságokat. Az NLD azonban elég szűkszavú maradt azzal kapcsolatban, hogy miként lesznek alkalmazhatók az új szabályok. Az NLD-kormány beiktatása korábban táplálta a reményeket a

külföldi befektetések megélénkülésével kapcsolatban, de az ilyen beruházások száma 2015 óta fokozatosan csökkent részben elégtelen fellépésének következményeként.

Más sürgető gazdasági kérdésekben még kevésbé dicsekedhet teljesítményével Szú Csi. Mianmar GDP-jének 37 százalékát a mezőgazdaság jelenti, amely közvetve vagy közvetlenül az ország munkaerejének közel 70 százalékát alkalmazza. A gazdálkodók azonban rendkívül szegények, jövedelmezőség szempontjából az utolsók közt vannak Ázsiában. A kormánynak meg kell találni a módját, hogy biztosítsa nekik azt, amire a leginkább szükségük van nyereségességük növeléséhez: kiváló minőségű vetőmagokat és műtrágyákat, korszerűbb vízgazdálkodást és az öntözőberendezéseket és megfizethető hitelekhez való hozzáférést.

Az is sok szenvedést okoz a gazdáknak, hogy a termőföldek tulajdonjoga sincs a birtokukban. Hosszú évtizedeken át a katonaság több százezer hektárt sajátított ki tehetetlen parasztoktól, jó esetben is csak csekély kárpótlás fejében. 2016-ban gazdálkodók egy csoportja írásban folyamodott a mianmari hadsereg főparancsnokához, Min Aung Hlaing főtábornokhoz földjük visszaadását kérelmezve. A hadsereg válasza az volt, hogy rágalmozási per indításával fenyegette meg a gazdálkodókat és ügyvédeiket. Szú Csi kormánya elmondta, hogy a földtulajdon kérdését kiemelten kell kezelni, de nem sokat tett az ügy érdekében.

A katonai diktatúra nagymértékben elhanyagolta az ország infrastruktúráját is. Szánalmas állapotban vannak az utak, a vasutak és a tömegközlekedés. Még súlyosabb az áramhiány: a lakosságnak mindössze harmada jut hozzá, gyakoriak az áramszünetek, még akár a ranguni luxushotelekben is. A gazdasági növekedés még nagyobb terhelést fog jelenteni az áramszolgáltatásban, és valószínűleg még inkább akadozni fog az ellátás. Ezek a gyenge pontok a gazdasági élet minden területére kihatnak, és elriasztják a lehetséges befektetőket. Úgy tűnik, mintha Szú Csi kormánya nemrégiben megérezte volna az infrastruktúra fontosságát.

Számos tervezet született, a kormány pedig csúcstalálkozókat hívott össze a kérdést illetően. A hangzatos kormányzati szövegeket azonban nemigen követték tettek ezen a téren sem.

Kettős kötés

Az előrelépés hiánya ellenére a polgári kormány és a katonaság közti viszonyt sikerült „normális” kerékvágásba terelni Szú Csi szavaival élve. A legjobb indulatú értelmezés szerint is Szú Csi abban a reményben árul egy gyékényen a fegyveres erővel, hogy idővel a tábornokok majd rájönnek: érdekeiket az szolgálja a legjobban, ha távoznak a politikai életből. A hadsereg láthatóan kivár: Min Aung Hlaing úgy nyilatkozott, hogy a Tatmadawnak szándékában áll parlamenti helyeinek csökkentése, de ez ügyben nem árult el ütemtervet.

A problémát egyfelől az jelenti, hogy a katonaságnak két egymással ütköző célja van. A tábornokok szeretnék az elavult berendezésektől, ósdi kiképzési módszerektől és rossz közhangulattól szenvedő sereget – a térség más országainak katonaságához mérhető – szakszerű, ütőképes haderővé átalakítani. Ehhez a katonaságnak fejlettebb, erősebb országok segítségére van szüksége – olyan segítségre, amelynek a nyugati kormányok esetében a politikai szinterről való kivonulás a feltétele. A nyugati kormányok azonban ahhoz is ragaszkodnak, hogy a mianmari vezetés tegyen többet az etnikai kisebbségi csoportokkal fennálló számos konfliktusának megoldására. 2017 szeptemberében az Egyesült Királyság Védelmi Minisztériuma bejelentette, hogy felfüggeszti a Tatmadaw részére biztosított tanfolyamokat, a szünni nem akaró erőszakcselekményekre és emberi jogok folyamatos megsértésére hivatkozva. Hasonlóan, a rákövetkező hónapban a Trump-kormány közölte, hogy megvonja az amerikai katonai segítséget a Rakhine állambeli hadműveletekben résztvevő tisztektől és egységektől, és a mianmari biztonsági erők vezető tagjai pedig nem kaptak meghívást az Egyesült Államok által támogatott rendezvényekre. Ezt követően novemberben amerikai képviselők kétpárti csoportja benyújtotta az ún. 2017-es Burma-törvényjavaslatot, amely többek között visszaállítaná a Tatmadaw elleni szankciókat, amelyeket az

előző évben függesztettek fel jutalmul az ország állítólagos fejlődéséért és a demokrácia felé tett lépéseinek ösztönzésére. Ezt a törvényt még szavazásra kell bocsátani. Mindenesetre 2017 decemberében az Egyesült Államok Képviselőháza határozatban ítélte el a „a rohindsák elleni etnikai tisztogatást”, a Trump-kormány pedig újabb büntetőintézkedéseket rótt ki Maung Maung Soe vezéromagyra, aki a rohindsák elleni kegyetlen kampányt vezényelte.

A katonaság kisebbségekkel szembeni aggasztó bánásmódja messze túlmutat a rohindsák kérdésén. Számos etnikai közösség áll már jó ideje háborúban a kormánnyal – némely esetben azóta, amióta Burma 1948-ban kikiáltotta függetlenségét. Ezek a konfliktusok együttesen egyfajta alacsony intenzitású, több oldalon zajló polgárháborút jelentenek. Egyes etnikai csoportok régóta fennálló haragot táplálnak egymás ellen, amelynek nem ritkán földdel kapcsolatos egymással ütköző követeléseik állnak a háttérben. Gyakran szektás különbségek osztják meg magukat az etnikai csoportokat is. Az etnikai erőszak mellett, hogy ezek életét követeli és milliőkat tesz földönfutóvá, megakadályozta egy országos szintű központi hatalom megszilárdítását, továbbá egy közös nemzettudat kialakulását is.

A katonaság évtizedeken át nem tett semmit az elhúzó etnikai konfliktusok ellen, hogy folytatólagos uralmát igazolja. A harcok jó fedezéket nyújtottak azoknak a tábornokoknak, akiknek nyereségük származott a kábítószer-kereskedelemből (Mianmar nagy ópiumültetvények hazája), és a drágakövek, az arany és a fűrészáru tiltott kiviteléből. Az utóbbi években azonban a Tatmadaw egyre inkább hajlott arra, hogy véget vessen a polgárháborúnak. 2015 októberében Szú Csi megválasztását megelőzően, nyolc etnikai fegyveres szervezet és a kormány aláírta a katonaság közvetítésével létrejött nemzeti tüzszüneti megállapodást, bár a legnagyobb és legbefolyásosabb etnikai csoportok közül néhányan távol maradtak.

Szú Csi kampánya során ismételten elsőrendű feladatként ismerte el az etnikai csoportok közötti béke megteremtését. E cél elérése után

olyan szövetségi rendszer létrehozása lett volna a következő lépés, amelyet először apja ígért az 1940-es években. Arról nem született egyezés, hogy pontosan milyen formában jönne létre ez a rendszer, kivéve, hogy több önállóságot biztosítana az etnikai csoportoknak, viszont nem adná meg nekik az elszakadáshoz való jogot. Mindenesetre Szú Csi részéről taktikai hiba volt az etnikai megbékélésről tett ígélet, mivel nincs sok befolyása arra, hogy a katonaság miként folytatja hadviselését a fegyveres etnikai szervezetek ellen, a szövetségi rendszer gondolata pedig elviselhetetlen a tábornokoknak. Ugyanakkor 2016 augusztusában és 2017 májusában kormánya konferenciákat szervezett azzal a céllal, hogy még több fegyveres etnikai csoportot győzzön meg a nemzeti tüzszüneti megállapodás aláírásáról; a tárgyalások egy asztalhoz ültették a gerillákat, a katonaságot és a kormányt. Várható volt, hogy a találkozóknak nem hoznak sok eredményt amellet, hogy hangzatos beszédeknek és látványos megnyilvánulásoknak adtak teret; utóhatásukként számos régióban felerősödtek a harcok. 2018 februárjában két további lázadó csoport írta alá a tüzszünetet a nagy csinnadratta közepette. Azonban az etnikai fegyveres erők négyötödét kitevő csoportok ugyanúgy ellenzik az aláírást, mint ezidáig. Eközben a tábornokok hallani sem akarnak egy olyan szövetségi hadsereg létrehozásáról, amelyben az ország etnikai csoportjai és régiói is képviseltetve lennének – ez az utóbbi oldal legfontosabb követelése; a katonaság tévesen azt állítja, hogy a fegyveres erők már eddig is befogadók és tisztességesek. Ugyanakkor a fegyveres csoportok ragaszkodnak az elszakadás lehetőségéhez – a katonaság pedig az utóbbit nem hajlandó elfogadni, és ezt a pontot bármilyen végső megállapodás szükszerű feltételének tekintik.

Optimista nézetek szerint a fegyveres etnikai csoportok fő célja, hogy minél több teret nyerjenek a végső béketárgyalások előtt. A valóságban végső céljuk egy szövetségi rendszer megteremtése. Ez viszont a végső határt jelentené a Tamadaw számára: bár a katonai elit megközeletése egyre pragmatikusabbnak mondható az etnikai fegyveres szervezetekkel való tárgyalások

terén, szemükben a szövetségi rendszer továbbra is az első lépést jelenti az ország szétesése felé. A „föderáció” szó már nem számít tabunak a nyilvános vitákban, mint korábban évtizedeken keresztül, de nem valószínű, hogy a közeljövőben kedvező irányban fog változni a katonaság felső rétegét régóta jellemző ellenségesség a szövetségi rendszerrel szemben.

Peking hívó szava

A Nyugat felől érkező szemrehányás közepette, amely a rohindza-kérdés miatt éri Mianmart, vannak olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy a katonaság felhagy viszonylag újkeletű törekvésével a Nyugat kiengesztelését illetően, és ehelyett – a régi stratégiához visszatérve – hagyományos patrónusába, Kínába veti bizodal-mát. Kína mindig is Mianmar legfontosabb kereskedelmi partnere és legnagyobb beruházója volt, és évtizedeken át Peking állt a mianmari katonai junta mögött. Szú Csít államtanácsosként Pekingbe vitte első jelentős külföldi útja 2016 augusztusában. Ottani tárgyalásai üzleti és kereskedelmi ügyeket érintettek, főként néhány nagyszabású infrastrukturális projektet, mint például a 7,2 milliárd dolláros (közel 2000 milliárd forintos) mélytengeri kikötőt Rakhine államban, amelyet Kínának áll szándékában megépíteni, hogy a kínai hajóknak kijárásuk legyen az Indiai-óceánra. Azóta javulás mutatkozott Mianmar és Kína kapcsolatában; 2017 novemberében Hszi Csin-ping kínai elnök megítélése szerint a mianmari–kínai kapcsolatok „még soha nem voltak ilyen jók”. A helyzetnek az is használ, hogy a kínai tisztviselők szemben a nyugatiakkal, nem néznek Szú Csira és kormányára rossz szemmel az emberi jogok lábbal tiprása miatt.

A kínaiak azonban egyre sürgetik az előrehaladást a polgárháború ügyében. A kínai vezetés helyesli a mianmari kormány és az ország fegyveres etnikai szervezetei közti tárgyalásokat, és Peking közvetítésének köszönhető néhány ellenszegülő csoport részvétele a 2017. májusi konferencián. Kína évtizedeken keresztül összetett szerepet játszott a polgárháborúban, támogatta a kormányt, ugyanakkor védelmet, fegyvert és kiképzést biztosított némely harco-

ló csoportnak is; az effajta kapcsolatok lehetővé tették Kína számára, hogy a harcok sújtotta területeken (többnyire törvénytelenül) birtokába jusson olyan természeti erőforrásoknak, mint például a jádekő, az arany és a fűrészáru. Most azonban úgy tűnik, hogy Kína szeretné, ha véget érnének az erőszakcselekmények, mert a lázadók céljai áttolódtak a kormányerőknek való pusztá ellenállástól Mianmaron belüli helyzetük javítása felé, mely utóbbi cél jobban elősegíti a belső stabilitást, továbbá mert a harcok akadályozzák a gazdasági fejlődést és a kereskedelmet. S ami még fontosabb, a kínaiak szeretnék a béke megteremtőjeként láttatni magukat abban a térségben, ahol már régóta bomlasztónak ítélik meg a jelenlétüket.

Pekinghez képest Washingtonnak igen kicsi ma a befolyása Mianmarban. Ez újabb keletű fejlemény: az Obama-kormány egyik vitathatatlan külpolitikai sikerének könyvelhette el, hogy sikerült meggyőznie az országot, hogy induljon el a demokrácia útján. Az Egyesült Államok éveken át Szú Csí rendíthetetlen támogatója volt hivatalba lépése előtt, és mind Barack Obama, mind Hilary Clinton külügyminiszter történelmi jelentőségű látogatásokat tett Rangunban. Amikor Szú Csí 2016 szeptemberében Washingtonba látogatott, kérte Obamát, hogy oldja fel a Mianmart sújtó fennmaradó szankciókat, hogy ezáltal segítse országa gazdasági fejlődését. Obama engedett a kérésnek; ez a döntés utólag hibának tűnik. Obama szerette volna megjutalmazni Mianmart előrelépéséért. Ugyanakkor a büntetőintézkedések feloldása épp attól az eszköztől fosztotta meg Washington, amelyre ma szüksége van. A demokraták Mianmarban és másutt is voltaképpen azt remélték, hogy addig maradnak a szankciók, ameddig el nem tűnnek a 2008-as alkotmány antidemokratikus elemei.

A rohindza-válság tavalyi elmérgesedése óta alábbhagyott a hivatalos érintkezés az Egyesült Államok és Mianmar között. A Trump-kormány alatt Mianmar elvesztette azt a különleges státuszt, amelyet az Obama-érában töltött be Washington külpolitikai elképzeléseiben. Az akkori külügyminiszter, Rex Tillerson 2017 novemberében ötórás látogatáson vett

részt Mianmarban. A Szú Csíval és Min Aung Hlainggal, a hadsereg főparancsnokával tartott találkozókon aggodalmának adott hangot az etnikai kisebbséget érő erőszak miatt. Egy sajtókonferencián pedig kijelentette, hogy „emberiség elleni bűncselekményekről” van szó, de nem támogatta az elképzelést új Mianmar elleni szankciók bevezetéséről. Néhány nappal később Ferenc pápa látogatott az országba, békére és kölcsönös tiszteletre szólítva fel. Sem Tillerson, sem a rendszerint szokimondó pápa nem használta a „rohindza” szót, miközben mianmari tisztviselőkkel tárgyalt vagy nyilvánosan nyilatkozott, valószínűleg attól félve, hogy ez csak súlyosbitaná az amúgy is pattanásig feszült helyzetet, valamint a pápa még attól is tartott, hogy veszélybe sodorhatná Mianmar kicsiny és sebezhető katolikus közösségét.

Valljuk be, az Egyesült Államoknak nem túl sok tetszetős politikai intézkedési lehetősége van, ha az etnikai tisztogatás elleni fellépésről van szó. A tábornokok elleni szankciók visszaállítására vagy újak bevezetésére a hadsereget nagy valószínűséggel még inkább Kína tárt karjaiba lökné, amely alig várja, hogy betöltse Washington lanyhuló érdeklődése után hagyott űrt. A Washingtonból és más külföldi fővárosokból érkező vádaskodásoknak nem sikerült odahatni a kormányra, hogy változtatson a rohindszakkal kapcsolatos álláspontján, és voltaképpen növelték a Tatmadaw országon belüli támogatottságát, mint azt a 2017 őszi Mianmar-szerte tartott, nagyszabású katonaság-melletti megmozdulások száma bizonyítja.

Mindazonáltal, az Egyesült Államok megtalálhatja annak a módját, hogy változásokat vigyen végbe. Először is, fel kellene függesztenie valamennyi szerepvállalását a katonai együttműködés terén, és ki kellene terjesztenie a segítségnyújtást az arra méltó, de alulfinanszírozott civil szervezetekre, mint például a Mosaic Myanmarra, amely polgári csoport a többségében buddhista közösség és a keresztény és muszlim kisebbségek közti megértés előmozdítója. Ezenkívül egészség- és oktatási programokat, valamint kulturális cseriprogramokat kellene létesítenie vagy támogatnia Mianmarban. Abban az országban, amelyet

legjobb esetben is óvatosság jellemez külföldiek szándékait illetően, az Egyesült Államok általában igen nagy megbecsülésnek örvend az Asian Barometer közvélemény-kutatásai szerint – ez éles ellentétben áll azzal a Kínával és Indiával szemben táplált gyanakvó hozzáállással, amely egész Mianmart jellemzi. Kevés olyan társadalom van, ahol termékenyebb talajra vagy hálásabb fogadtatásra találnának az Egyesült Államok törekvései a demokrácia körültekintő előmozdítását illetően. Végül a felháborodás nyilvános kifejezése helyett Washingtonnak bizalmas módon kellene közölnie nemtetszését – különösen olyan politikusok jöhetnek számításba, akik már régóta támogatják Szú Csit és Mianmar demokratizálódását, mint például Clinton és Mitch McConnell, a Kentucky állambeli republikánus szenátor.

Ami pedig Szú Csit illeti, ázsíója úgy lement külföldön, hogy ez tovább csökkentheti amúgy is korlátozott befolyását a tábornokokra. Olyan mértékben beszűkült a mozgásteret, hogy ezt sok bírálója nem veszi kellőképpen számításba. Saját helyzetén azonban tovább rontott rossz vezetéssel és azáltal, hogy nem a kormánya irányítása alá tartozó kérdésekre összpontosított: a gazdaság fejlesztésére, az infrastruktúra javítására, az egészségügy és az oktatási rendszer átalakítására. A kormánynak olyan személyzeti politikát kellene folytatnia, amely az érdemekre és a teljesítményre teszi a hangsúlyt, a Szú Csi személyéhez való hűség helyett. A kisebbségi csoportok és politikai pártjaik elidegenítése és a civil szervezetek mellőzése helyett, Szú Csinek ajánlatos lenne tartalmas párbeszédet kezdeményeznie velük, kilátásba helyezve egy nagy átfogó politikai és társadalmi koalíciót, amely idővel megkérdőjelezhetné a katonaság politikai fennhatóságát. Szú Csinek és pártjának vissza kellene vernie a médiaszabadságot érő támadásokat is. S jóllehet a kormány nem tudja kordában tartani a katonaságot, fel kell hagynia a Tatmadaw gatteteinek tagadásával és igazolásával, továbbá eljött az ideje, hogy tevékenyen kiálljon azok mellett, akiknek annyi kinszenvedést okozott a hadsereg elnyomása.

S végül a legfontosabb, hogy Szú Csi gyorsan cselekedjen. Nemzetközi körökben már

csaknem elfogyott az iránta tanúsított türelem. Ha nem változtat hamarosan politikáján, még azt a kevés jóakaratot is elveszti, amely még megmaradt irányában.

(Foreign Affairs)

Keith Humphrey – Jonathan P. Caulkins
– Vanda Felbab-Brown

Alvajáróként a katasztrófa felé
Állítsuk meg egy amerikai járvány
világméretű elterjedését

2016-ban majdnem 50 000 ember halt meg opioid-túladagolásban az Egyesült Államokban, és egy főre számítva Kanadában is szinte ugyanezek az arányok jellemzőek. 2000-től 2016-ig több amerikai halt meg túladagolás következtében, mint az első és a második világháborúban együttvéve. Ugyanakkor még ezek a komor számok is alábecslésnek tűnnek a túlzott opioid-használat hatását illetően, mert a halálesetek számához képest sokkal többen élnek a szer fogságában. A Fehér Ház gazdasági tanácsadóiak számadatai szerint a járvány 504 milliárd dollárba (140 244 milliárd forintba), azaz a GDP 2,8 százalékába került 2015-ban az USA gazdaságának.

Ez a közegészségügyi történet jelenleg már nem titok. Kevésbé közismert viszont annak leselkedő veszélye, hogy a járvány el fog terjedni a földgolyón. Miután a gyógyszergyarak ellenállásra találtak az Egyesült Államokban és Kanadában, Ázsia és Európa felé fordítják figyelmüket, újra azokat a taktikákat alkalmazva, amelyek elsősorban okolhatók a válság kialakulásáért. Ezzel egy időben a fentanil, egy rendkívül hatékony szintetikus opioid felbukkanása még pusztítóbbá tette a járványt, és elkezdte átfórnálni a világ gyógyszerpiacát; ez a fejlemény jelentős külpolitikai bonyodalmakkal járt. Következésképpen világunk a törvényesen elérhető fájdalomcsillapítók túladagolása által előidézett és a fentanil elterjedésével súlyosított globális opioid-járvány

csúcspontjára érkezett – mindez történelmi arányokkal mérhető közegészségügyi katasztrófát hordozhat magában.

Ezeknek a rémisztő kilátásoknak a dacára a világ meglehetősen önelégült maradt. A kormányoknak és a nemzetközi szervezeteknek sürgősen le kell szűrniük az észak-amerikai válság tanulságait. Ezek közül az első és legfontosabb, hogy minél több opioid árasztja el a piacot, annál nagyobb lesz a probléma – így a kormányoknak egyesíteniük kell a függők kezelésére irányuló erőfeszítéseiket a megfélemezésre irányuló törekvéseikkel. Ez szigorú bánásmódot követel meg tőlük a gyógyszergyártókkal szemben, amelyek helyzetüket kihasználva agresszív lépéseket tesznek az opioidok eladásának és forgalomba hozatalának szabályozására. A szintetikus opioidok megjelenése pedig azt jelenti, hogy a kormányoknak újra kell értékelniük azt a szerepet, amelyet a kábítószer-kereskedelem elleni küzdelem játszik külpolitikájukban.

A vénykötelesség és az általa okozott károk

A mákból kinyert opioidokat már régóta sikeresen használták műtét utáni rövid távú fájdalom enyhítésére, illetve halálos betegségekben, például rákban szenvedők közérzetének javítására. Problémák adódhatnak azonban, ha ezeket hosszabb ideig írják fel nem halálos kimenetelű krónikus fájdalmak kezelésére. A meghosszabbított szerhasználat felveti a függőség kockázatát, és egyre csökken a beteg válaszkészsége, ami azzal jár, hogy mind több és több gyógyszerre van szüksége ugyanannak a hatásnak az eléréséhez. Az opioidok azért annyira veszélyesek, mert a halálos dózis mindössze csak néhányszorosa a normál dózisnak. Még nagyobb baj, hogy egy ma még hatásos adag holnap már gyilkolhat, főként, ha a beteg más szereket is fogyasztott, például alkoholt vagy benzodiazepineket (a Valium és a Xanax is ebbe a gyógyszerosztályba tartoznak). Mivel a túladagolás úgy okoz halált, hogy elvonja az oxigént a sejtektől, súlyos szervi károsodásokat szenvedhetnek még azok is, akik túlélnek.

Három oka van annak, hogy az opioidokkal széles körben visszaélnek. Először is, az orvo-

sok nem tudják olyan objektív módon mérni a fájdalmat, mint a láz vagy a vérnyomás esetében, ezért a betegek pontosságára és őszinteségére hagyatkoznak a fájdalom súlyosságának megítélésében. Másodszor, az opioidokat még egészséges emberek is igen sokra tartják az általuk okozott eufória miatt. Harmadszor pedig bárki, akinek nincsenek különösebb gátlásai, árulhat vényköteles opioidokat a fekete piacon.

A tizenkilencedik században és 1914-ben lezajló több nagy járvány után, ahol legálisan engedélyezték a gyógyszerhasználatot, az amerikai kormány legnagyobbreszt betiltotta az opioidok forgalmazását. Ezután közel ötven évig kevés ezzel kapcsolatos probléma volt Észak-Amerikában, néhány egyesült államokbeli és kanadai nagyvárost jellemző heroinhasználó kör mellett. Az 1960-as és 1970-es évek végén a heroin több nagyvárosra áterjedt, de aztán ez a folyamat megállt. Az 1970-es évektől az 1990-es évek közepéig viszonylag állandó volt a függő szerhasználók száma.

Az 1990-es évek közepén mindez megváltozott. Számos gyógyszeripari vállalat az opioidok rámenős piaci értékesítésébe kezdett – nemcsak akut, hanem krónikus fájdalom kezelésére – azt állítva, hogy esetükben kicsi a függőség kockázata. A leghírhedtebb a Purdue Pharma, az OxyContin gyártója volt, de más gyógyszercégek is hasonló termékekkel álltak elő. Módszereik legalább olyan kíméletlenek voltak, mint a drokkereskedőké, bizonyította be Barry Meier, a *New York Times* újságírója és Anna Lembke pszichiáter. A vényköteles opioidok iránti jórészt kritikátlan lelkesedés korszakában a gyártók bőkezű adományai gyakorlatilag minden olyan szervezetet elárasztottak, amelyeknek meg kellett volna védeniük a fogyasztókat, ideértve az egészségügyet szabályzó hatóságokat, az orvosok szakmai társaságait, az iskolai egészségügyi oktatási programokat, a választott tisztségviselőket, a betegek érdekvédelmi csoportjait, az orvosi körök véleményformálóit és az állami egészségügyi testületeket.

A Center for Public Integrity (CPI) nonprofit szervezet és az Associated Press (AP) hírügynökség tanulmánya szerint 2006-tól 2015-ig a

gyógyszeripar 880 millió dollárt (244 milliárd forintot) fordított kampánycélokra és az állami törvényhozás befolyásolására: a 220-szorosát annak az összegnek, amennyit az opioid-használatot korlátozni próbáló csoportok költöttek. 2013-ban a tíz legnagyobb gyógyszer cég marketingkiadásai mind meghaladták az Egyesült Államok Élelmiszerbiztonsági és Gyógyszerészeti Hivatalának (FDA) teljes költségvetését.

Az így létrejövő laza szabályozási környezet párosulva a sok, elviselhetetlen szintű fájdalommal élő beteg miatti aggodással a receptre felírt opioidok áradatát indította el. 1999 és 2014 között négyezerére nőtt a fogyasztásuk, évenként 250 millió vényvel érve el a csúcst. 2010-re az amerikai egészségügyi rendszer minden évben elég opioid-adagot osztott ki ahhoz, hogy mindenki egy teljes hónapon át éjjel-nappal gyógyszerelhesse magát.

2007-ben a szövetségi ügyészség vádat emelt a Purdue Pharma ellen az orvosok és betegek szándékos megtévesztése miatt. 600 millió dollár (166 milliárd forint) bírságot szabtak ki a cégre, és kötelezték az OxyContin járó kockázatok és előnyök alaposabb ismertetésére. A büntetés mindazonáltal eltörpül a becslések szerinti 35 milliárd dolláros (9660 milliárd forint) bevétel mellett, amely a szer eladásából folyt be a Purdue kasszájába, a három bűnösnek talált vezető pedig megúszta a börtönbüntetést. Ezzel szemben, ha valakit 100 gramm – mintegy 2500 és 15 000 dollár (700 000 és 4 millió forint) közötti értékű – heroin eladásáért ítélnék el, az legalább öt évig terjedő letöltendő szabadságvesztésnek néz elébe valamelyik szövetségi börtönben. Az Egyesült Államokban és Kanadában az opioidgyártókat és -forgalmazókat sújtó egyéb büntetések többnyire nem érték el 25 millió dollárt (7 milliárd forintot) – ez az összeg elég alacsony volt ahhoz, hogy a cégek pusztán az üzleti tevékenységgel járó költségként könyveljék el azt.

Egy újabb keletű botrány arra derít fényt, hogy az iparág mennyire hatalmába kerítette a szabályozókat. 2016-ban egy eltökélt West Virginia-i újságíró, Eric Eyre felfedezte, hogy a gyógyszerártáságok közel kilencmillió opioid-tablettát szállítottak egy gyógyszerárba

Kermitben, West Virginia egy alig négyszáz lakosú kisvárosában. A Drogelhárító Igazgatóság (DEA) már vizsgálta, hogy az ezeket a szereket forgalmazó cégek miért nem jelentették vagy állították le a gyanús szállítmányokat. Az opioid forgalmazói erre megkörmöyezhető politikuskok befolyásolásával és olyan DEA-tisztviselők felfogadásával válaszoltak, akik közül sokan az iparág szabályozásáért felelős osztály munkatársai voltak. 2016-ban a Kongresszus elfogadott egy törvényt, amely megnyirbálta a DEA hatáskörét a hasonló esetek kinyomozásakor.

A fenti ügyben fáradozók egyik vezetőjét, Tom Marino pennsylvaniai republikánus kongresszusi képviselőt – akit a gyógyszergyártók bőséges kampányadományokban részesítettek – Trump elnök ráadásul kinevezte a Nemzeti Kábítószer-ellenőrző Hivatal élére. Marino visszalépett, amikor a *The Washington Post* és 60 Minutes [a CBS News hírműsora] hírt adott arról, hogy neki is köze van a törvényjavaslathoz; kinevezése azonban azt mutatja, hogy a kormány kábítószer-politikáját képes minden további nélkül olyasvalakire bízni, aki a gyógyszeripar kegyeltje. Marino távozása ellenére a változás semmilyen jelét nem mutatja az az iparágnek kedvező politikai légkör, amelyet a Kongresszus teremtett.

Pénzért kínált Nirvána

Ahogy lazultak a fájdalomcsillapítók felírására vonatkozó szabályok, úgy lendült fel a feketepiac egy egyszerű gazdasági számítás következtében. A feketepiacon az oxycodone tablettákért milligrammonként egy dollár körüli árat kell fizetni. Egy régóta opioidokon élő beteg rendszeres napi adagja 100 milligramm körül van, ami évente 36 500 dollár (több mint 10 millió forint) értékű tablettát jelent. Így az a beteg, aki 30 dollárt fizet a harminc napra elegendő mennyiséget érő receptért, napi 1 dollárt ad ki olyan szerekekért, amelyeket aztán 100 dollárért lehet tovább értékesíteni. Akik jártasak a rendszerben, akár napi több száz milligrammot is felírhatnak vagy egy orvossal, vagy a több orvost körbejárva ügyesen beszerzik a recepteket.

Jóllehet a legtöbb beteget nem lehet bűnözőnek nevezni, sok bűnöző tettei magát betegnek. Továbbá még az egyébiránt becsületos

embereket is rosszra csábíthatja, amikor valami ekkora pénzzel jár. A betegnek elég csak hazudnia egy olyan panaszával kapcsolatban, amelyet az orvos nem tud objektív módon ellenőrizni, és máris dollárok tízezreit érő vények birtokába jut.

A feketepiac vonzó lehetőségeket kínál azok számára is, akiknek valóban szükségük van a szerekre. Egy milligramm tiszta heroinhoz rendszerint 1 dollár alatt lehet hozzájutni – ez valamennyivel kevesebb, mint amennyiért egy milligramm oxycodone-t lehet beszerezni, bár a heroin körülbelül háromszor hatásosabb. A vényköteles tabletták eladása és a heroin ily módon történő vásárlása lehetővé teszi a szerhasználónak, hogy több mint háromszor annyi opioidot fogyasszon – vagy pedig – a szokásos adagot fenntartva meglegyen mellette a napi betevő falatja vagy fizesse a labkért.

Így ördögi kör jön létre: a szerfüggők recepteket szereznek, amelyeket eladnak másoknak, akik függők lesznek, és maguk is megpróbálnak vényhez jutni, amelyeket aztán ők is eladnak, és így még több ember válik függővé. Ez a folyamat robbanásszerűen megnövelte a keresletet. A sok éven át állandó szintű heroinhasználat megugrott, ahogy a vényköteles opioidoktól függővé vált emberek átálltak a feketepiac kínálta lehetőségekre.

2014 körül a feketepiacra betörő fentanil tovább súlyosbította a helyzetet. A válságot nem a fentanil idézte elő: a vényköteles opioidok már emberek tízezreinek halálát okozták; de olajat öntött a tüzre. Az üzerek elkezdtek olcsó anyagokkal felhígítani a heroint, majd fentanilt adtak hozzá – ami kevésbé drága és hatásosabb, mint más opioidok –, hogy fokozzák a keverék hatását, mielőtt heroinként eladják. Az Egyesült Államokban a metadontól eltérő szintetikus opioidok (ide tartozik a fentanil is) okozta halálozások száma a 2013. évi 3105-ről 20 145-re ugrott 2016-ban.

Fájdalomtól elgyötört világ

Mindezidáig ezek a folyamatok az Egyesült Államokat és Kanadát jellemezték leginkább. Az Egyesült Államokban rendkívül kedvező légkörben működhetnek a cégek, míg

Kanadában nagyobb hagyománya van az állami szabályozásnak. Így botorság lenne más országok részéről azt feltételezni, hogy náluk nem fordulhat elő valami hasonló.

Az egyesült államokbeli gyógyszergyártók már dolgoznak a külföldi értékesítés bővítésén. A Purdue Pharmát birtokló Sackler-család tulajdonában van a Mundipharma is, gyógyszercegek világhálózata, amelyet nem korlátoz az USA szövetségi bíróságának Purdue elleni határozata. A Mundipharma tevékenysége kiterjed Ausztráliára, Braziliára, Kínára, Kolumbiára, Egyiptomra, Mexikóra, a Fülöp-szigetekre, Szingapúrra, Dél-Koreára és Spanyolországra, és ugyanazokat a kiméretlen értékesítési taktikákat használja, mint a Purdue az Egyesült Államokban – tudjuk meg a *Los Angeles Times* részletes beszámolójából. Képzéseket tart, ahol képviselői arra buzdítják az orvosokat, hogy küzdjék le az opioidokkal szembeni főbiájukat. Reklámkampányokat szponzorál, ahol gyógyszerészeti készítményeket ajánlanak a fájdalomcsillapításra. Termékeinek támogatásra tanácsadókat, helyi véleményformálókat és seregnyi értékesítési képviselőt állított csatarendbe.

A *Los Angeles Times*-től azt is megtudjuk, hogy a Mundipharma tanácsadói azt állították, hogy az OxyContin csak igen csekély függőségi kockázattal jár – ezért az állításért büntették meg a Purdue Pharmát az Egyesült Államokban. Mint ahogy David Kessler, az USA Élelmiszerbiztonsági és Gyógyászati Hivatalának (FDA) volt megbízottja elmondta a lapnak, a Mundipharma egy az egyben a Big Tobacco [az öt nagy dohányipari világ-cég] játékszabályait vette át. Amikor az USA gátakat szab az országon belüli értékesítésnek, a cég külföldre vonul.

2017 májusában egy az USA Kongresszusának tizenkét tagjából álló kétpárti csoport írásban hívta fel az Egészségügyi Világszervezet (WHO) főigazgatójának figyelmét a Mundipharma piaci ragadozó tevékenységére. Nem világos azonban, hogy meghallotta-e a világ az üzenetet. Láthatóan már számos ország vergődik az opioid-használat csapdájában. Németországban a gyógyszerfelírások száma

majdnem eléri a kanadai szintet. Ausztráliában meredek emelkedést mutat OxyContin-vények mennyisége, a Mundipharma pedig anyagiilag hozzájárult a fájdalomcsillapítás országos gyógyászati stratégiájának fejlesztéséhez. A harmadik világban, ahol gyengébb az államhatalom, a gyógyszergyártók pedig még inkább szabad kezet kapnak, még ennél is rosszabbak a kilátások.

Új recept

Az észak-amerikai válság világméretűvé válását megakadályozandó, számos lépést kell tennünk már most, mielőtt túl késő lesz. Először is, azoknak az illetékes hatóságoknak, amelyek úgy döntenek, hogy liberalizálják a vényköteles opioidokhoz jutást, inkább a kábítószerfüggőség kezelésére és más, az opioid-függőséggel küzdőknek nyújtott szolgáltatásokra kellene többet előirányozniuk, semmint akkor kapkodni megoldás után, amikor már elszabadult a pokol. Pusztán csak a szenvedélybetegek kezelése azonban nem fogja megoldani a problémát. A kormányoknak oda kell figyelni a gyógyszeripari vállalatok az opioidok túlzott fogyasztásából és túlreklámozásából származó előnyeire.

Egyszerű, bár gyökeres megoldást jelentene, ha eltiltanák a haszonra hajtó cégeket a hosszútávú, otthoni használatra szánt vényköteles opioidok eladásától, és csak a kormánynak vagy nonprofit szervezeteknek engednék meg ezt. Kevésbé elrugaszkodott ötlet lenne, ha betiltanák a márkaépítést. A szabályozók előírhatnák a patikáknak, hogy csak generikus termékeket áruljanak, vagy legalább megakadályozhatnák a gyártókat és termékeik kiskereskedelmi árusítóit a szerek reklámozásában. Jóllehet az ilyen tilalmak az Egyesült Államokban többnyire alkotmányba ütközőnek számítanak, sok ország viszont kellő hatáskörrel rendelkezik a reklámozás keretek közé szorítására. (Az Egyesült Államokban folytatott promócióra vonatkozó korlátozások – mint amilyeneket a dohányiparra is kivetettek – alapvetően megállapodások eredményei, nem pedig a törvényhozásé.)

Jóval bonyolultabb alternatívát jelentene egy az opioidokra vonatkozó különálló és szigorúbb szabályrendszer kidolgozása, amely felismerné a bennük rejlő sajátos veszélyt. Míg a legtöbb gyógyszernél észszerűnek tűnik pusztán annak megfontolása, hogy azok biztonságosak és hatásosak-e a beteg számára rendeltetészerű használat esetén, addig ilyen mértékek meghatározása elkésztően kevés az olyan könnyen és széles körben visszaélésekhez vezető szereknél, mint az opioidok. A szabályhozóknak valamilyeni, előrelátható következménnyel számolniuk kell, nemcsak azokkal, amelyek a felírt opioidok előírásos használata mellett valószínűek.

A szorosabb szabályozás a büntetések kiszámításának új módjait is magában foglalhatná a törvényszegő gyógyszercegek esetében. Nem sok bizonyíték van arra, hogy egyszeri bírság megváltoztatja a vállalati magatartást. Hatásosak lehetnek viszont azok a megállapodások, ahol a büntetés a kimenetel függvénye. Ha 1 millió dolláros (275 millió forint) bírságot szabnának ki az opioid-gyártókra egy szóban forgó termékük minden egyes túladagolásakor, akkor ez tartós ösztönzést jelentene önmaguk szabályozására.

Az Egészségügyi Világszervezet és az ENSZ két módon tudna segíteni. Sok alacsonyabb jövedelmű ország a gazdag országok problémájának épp az ellentétével néz szembe: nem használnak elég opioidot, ez a hiány pedig szükségtelen szenvedéshez vezet, különösen a gyógyíthatatlan betegek esetében. Ahelyett, hogy hagynák a profitéhes gyógyszergyártókat magukhoz ragadni ezt a lehetőséget, és a mérleg nyelvét túlságosan átbilleneni a másik irányba, a WHO-nak vagy más ENSZ-ügynökségnek kellene generikus morfiumot biztosítani a betegek számára ezekben az országokban kiemelt humanitárius feladatként. Az Egészségügyi Világszervezetnek és az ENSZ-nek óvni kell a tagországokat a terjeszkedni vágyó és megkérdőjelezhető erkölcsi nézeteket valló gyógyszercegektől. Ahogy a gyógyszergyártók is elküldik értékesítési képviselőiket szereik népszerűsítésére, úgy a WHO és más érdekvédő csoportok is küldhetnek képviselőket, hogy elmagyarázzák, hogyan és miért kezdődött, illetve fajult el a jelenlegi opioid-járvány.

Zárjuk el a csapat

A kábítószer-szakértők gyakran elutasítják az utánpótlás elvágására irányuló kísérleteket, azzal érvelve, hogy a letartóztatások nem segítenek a kormányoknak a drogproblémából való kilábalásban. Ez javarészt igaz, ha az utcai árusítókra gondolunk. Könnyen pótolható emberek bezárása nem sokat ér a legtöbb kábítószer áramlásának vagy használatának megállítására. Továbbá, az opioidfüggő börtönlakók bentlétük alatt elvesztik a szerrel szembeni toleranciájukat, és néhányan akkor halnak meg túladagolásban, amikor kiszabadulnak.

Szerencsére elég nagy a távolság a két szélsőség között: egyfelől háborút indíthatunk a drogüzemek és -használók ellen, másfelől átengedhetjük a közegészségügy és biztonság ellenőrzését a függőséget okozó drogokkal kereskedő, pénzéhes cégeknek. A hatóságok pusztán engedélyének visszavonásával leállíthatnak egy orvost, aki törvénytelen vagy felelőtlen módon ír fel egy receptet – még csak drága börtöncellára sincs szükség. Ez a taktika működik, hiszen a fekete piac nem tudja pótolni ezeket az orvosokat. Már alkalmazzák is, de több forrás lenne szükséges az effajta ügyek kinyomozására. Anyagilag még előnyösebb, ha a nagyvállalatokat vesszük célba, mivel az ebből eredő büntetések gyakran nagyobbak a nyomozás és vádemelési eljárások költségeinél. A nyomozást megkönnyítendő a Kongresszusnak vissza kellene vonnia a DEA hatáskörét korlátozó, 2016-ban elfogadott törvényt. Más országoknak pedig gondoskodniuk kell arról, hogy bűnüldöző szerveinek meglegyen a felhatalmazása a nagyvállalatok által elkövetett súlyos törvényszegések kinyomozására és perek indítására.

A jelenlegi opioid-járvány megismétli a dohányipar történetéből ismert leckét: a nagy cégek által terjesztett legális kábítószer mértéktelenül több halálesetet okozhatnak, mint a törvénytelenül fogyasztott szerek. Nem érdemes komolyan venni az olyan, szabadidős opioidok legalizálásáról szóló felhívásokat, amelyek nem tudnak megbirkózni a valóságnak ezzel az oldalával.

A kormányoknak is le kell szűrni a legfontosabb tapasztalatokat a közegészségügyi kutatásokból: pusztán csak az egyedi esetek

kezelésével nem lehet megállítani a járványokat. Vegyük példának a Kanada Brit Columbia tartományában lévő Vancouvert, amely teljes mértékben magáévá tette azt az elgondolást, hogy az egészségügyi és szociális szolgáltatók biztosítása képes megoldani a drogproblémákat. A lakosoknak hozzáférésük van a teljes körű egészségügyi ellátáshoz, kábítószerkezelési programokhoz, fecskendőcseréhez és felügyelt szobákhoz, ahol kábítószerrel használhatnak, a túladagolás esetén segítő naloxonhoz és opioid-helyettesítő kezelésekhez, köztük a kormány biztosította heroinhoz. A város és a tartomány világszinten váltak élenjáróivá az ártalomcsökkentő megközelítésnek (harm-reduction approach). Ugyanakkor a vancouveri egészségügyi szolgáltatás által ellátott területen 2016-ban 36 százalékkal nőtt a túladagolásból származó halálozások arányszáma, és 100 000 lakosra számítva 53,8 halálesetet ért el a tavalyi év folyamán. Ez hasonló a nyugat-virginiai arányhoz, ahol kevés a szolgáltatás, és a problémától leginkább sújtott amerikai államnak számít; itt 2016-ban minden 100 000 lakosra 52 túladagolással haláleset jutott. Létfonosságú az opioid-függőségben szenvedő emberek ellátása. De a vancouveri lecke arra tanít, hogy az egészségügyi és szociális szolgáltatások kiterjesztése az opioid-utánpótlás problémájának kezelése nélkül hasonló ahhoz, mint amikor gyűszűvel próbálunk kimerni egy túlsorduló fürdőkádat, de eközben nem zárjuk el a csapot.

Olaj a tűzre

A fentanil megjelenése súlyosbítja az észak-amerikai válságot és megnehezíti a kialakulóban lévő világválság visszaszorításáért küzdők dolgát. A droggereskedők és -elosztók számára a fentanil sok előnnyel jár, és oly módon formálhatja át a világ opioid-piacát, hogy az fontos következményekkel járhat majd a külpolitikában és a nemzetközi kapcsolatokban, nemcsak a közegészségügyben. A hagyományos tiltott kábítószerrel, mint például a heroin vagy a kokain, hosszú elosztóláncon keresztül áramlanak, amelynek során akár tíz kézen is átmennek a termesztő és a felhasználó között. Ezeknek a láncolatoknak a tagjai, főként a

nemzetközi határokon átkelő összekötők, gyakran előszeretettel tömörülnek nagy bűnbandákba, amelyek képesek megfélemlíteni a hatóságokat vagy összejátszani velük. Ezzel szemben fentanilt bárhol elő lehet állítani titokban, ahol van vegyipari létesítmény, nemcsak ott, ahol ópiummák-ültetvény nő.

Továbbá a fentanil előállítás jóval kevésbé munkaigényes, mint a heroiné, így szponzorálói lényegesen kevesebb politikai tőkét szereznek munkahelyek teremtése által, mint az illegális máktermesztés támogatói. Ennek következtében a fentanil-termelés megakadályozása nem jár akkora politikai teherrel, valamint a lázadások és a terrorizmus visszaszorítása szempontjából is kevesebb a kedvezőtlen mellékhatása, mint a kábítószertermelés megakadályozásának. Azonkívül a fentanil olyan tömény, hogy egyszerre egy kilogramm is küldhető belőle. Ez jelentős mértékben csökkenti a szállítási költségeket, valamint azoknak a szervezeteknek a szerepét és befolyását, amelyek viszonylagos előnye a hatalmas szállítmányok nemzetközi határokon való átcsempészéséből származik.

Ezek a tényezők lejjebb fogják vinni az árakat, miközben nő a fogyasztás. Azonban az opioid-fogyasztás az áreséshez képest kisebb arányban szokott emelkedni. (Például egy tíz százalékos árcsökkenés esetén kevesebb mint tíz százalékkal nő a felhasználás.) Következésképpen, a fentanil csökkenti az előállítók bevételeit és befolyását. Azokban az országokban azonban, amelyek megengedik a gyógyszercégeknek az opioidok tisztességtelen és rámenős értékesítését, ez a hatás valószínűleg erősebb lesz, mint a kiegyenlítődés, amelyet a feketepiaci opioidok iránti nagymértékben megnövekedett kereslet okoz.

A fentanil arra is képes, hogy megváltoztassa a drogcsempész szervezetek közt fennálló hatalmi egyensúlyt. A mexikói Sinaloa kartell például, amely már régóta uralja a heroin és kokain elosztását az Egyesült Államokban, akár el is veszítheti piaci részesedését riválisa, a Jalisco Új Nemzedék kartell (Jalisco New Generation) javára, amely már korábban, még 2014-ben elkezdett fentanillal

foglalkozni. Ez nem feltétlenül jó hír, mert a Sinaloa kartell fellépése általában kevésbé volt erőszakos, mint a Jalisco Új Nemzedék kartellé. Ha az utóbbi megkérdőjelezi a Sinaloa uralkodó szerepét a mexikói határtól északra, akkor az USA-ban igencsak elszaporodhatnak a kábítószerrel kapcsolatos erőszakos cselekmények, mind a drogüzérek körében, mind pedig a bűnüldöző szervek és a köztisztviselők ellen.

A Sinaloa úgy kezdett alkalmazkodni az új körülményekhez, hogy erőteljes fentanil-értékesítésbe fogott, legalábbis az Egyesült Államok keleti partján. Ez a kartell a drog egyik fő szállítója például New York Citybe is, ahol a túladagolások halálesetek száma 2017-ben négyszer olyan magas volt, mint az emberöléseké. Ez eléggé aggasztó tendencia, de a Sinaloa legalább továbbra sem folyamodik erőszakhoz az USA területén. Például időnként békés, idősebb – büntetlen előéletű – házaspárokat alkalmaznak a fentanil terjesztésére – alkalmi csempészésre küldik őket vonattal vagy autóval. Így nehezebb megállítani őket, de az erőszakos cselekmények száma sem nő.

A fentanil felbukkanása a világ kábítószerpiacát is kettészakíthatja. Tehetősebb helyeken, ahol drága a heroin, köztük Kanadában, az Egyesült Államokban és Európában a szerhasználók olcsóbb szintetikus drogokra állhatnak át. Ez azt eredményezné, hogy ópiummástermelő országok, mint például Afganisztán és Mianmar alapvetően a magas szerfüggőségi aránnyal jellemzett szomszédos országokat látnák el – Kínát, Iránt, Pakisztánt és Oroszországot. Nem valószínű, hogy a szintetikus drogok itt nagyon felkapottak legyenek, mivel ezek az országok közel fekszenek a herointermelő helyekhez, a bűnüldöző szervek nem túl szigorúak, a határok pedig könnyen átjárhatók, így a heroin sokkal olcsóbb.

Míndez újraformálhatja a nemzetközi kapcsolatokat. Ha az Amerikai Egyesült Államokban a fogyasztás áttolódik a növényi alapú szerekre, a vegyileg előállított drogok felé, akkor alábbhagyhat Washington érdeklődése a kábítószer-növény-termesztés felszámolása iránt; ezáltal több évtizedes feszültségforrás szűnne

meg az USA és a latin-amerikai országok között. 2001 és 2009 között az USA ópiummástermesztés elleni programja Afganisztánban, ahol a gazdaság jelentős mértékben függ a kábítószerektől, arra készítette a gazdálkodókat, hogy tárt karral fogadják a radikális és terrorista csoportokat. Az Obama-kormány – elvetve ezt a megközelítést – hatalmas politikai áttörést ért el a lázadások felszámolása és a nemzetépítés terén. A Trump-kormány nem lenne tanácsos az előbbi szemléletet újraélesztenie. Ha a kokainfogyasztást felváltanák a szintetikus opioidok, vagy egy szintetikus kokain-analógot fejlesztenének ki, Bolívia, Kolumbia és Peru kokatermelő vidékei hasonló változásokon mennének keresztül.

Sokkal nehezebb feladatnak bizonyulna a nagyobb és tekintélyesebb szintetikusdrog-termelő országok, mint például Kína és India rábírása arra, hogy lépjenek fel a gyógyszergyártókkal szemben. Mivel pedig az USA és Kanada viszonya Kínával és Indiával jóval bonyolultabb, mint a dél-amerikai országokkal, a kábítószertermelés ellenőrzését célzó törekvések más érdekekkel ütközhetnek.

A nemzetközi kábítószerpiac kettéválása súlyosbíthatná a globális drogpolitika megosztottságát, növelvén az érdekkülönbségeket a harcias ázsiai és közel-keleti, illetve a liberálisabb európai és latin-amerikai országok között. A nemzetközi kábítószer-ellenőrzés valószínűleg előtérbe kerülne azoknak az országoknak – főként Kínának és Oroszországnak – a politikai napirendjén, ahol a népesség még mindig a növényi alapú szerekre támaszkodik. Oroszország, amely az afgán heroinra épülő opioid-járványtól szenved, továbbra is nyomást gyakorolhat az Egyesült Államokra, hogy az felszámolja a kábítószer-ültetvényeket Afganisztánban, vagy akár magára is vállalhatja a feladatot. Moszkva valószínűleg fontosabbnak fogja tekinteni a kábítószer-ellátás ellenőrzését, mint a tálibok politikai tőkájének a korlátozását, amelyet azok a mákültségnyelvények védelméért folytatott küzdelemben nyerhetnek. Az oroszok már most igyekeznek megnyerni a tálibok kegyeit – a csoportot kisebb veszélynek érzékelik Afganisztánban, mint az Iszlám

Államot (ISIS). Bölcsen tenné Washington, ha megosztaná Pekinggel és Moszkvával a tanulságokat azokkal a hibákkal kapcsolatban, amelyeket az Egyesült Államok követett el a kábítószer elleni küzdelme során, hogy az előbbi országok mellőzhessék ezeket, és a sikereikkel kapcsolatban is, hogy azokat pedig megismételhessék.

A kábítószer-ellenőrzés az Egyesült Államok és Kína viszonyának egyre sarkalatosabb pontjává válik. 2017 márciusában Kína betiltotta a fentanil négy változatának gyártását, főként az Obama-kormány elkötelezettségére adott válaszul. A Trump-érában azonban nem sikerült tovább építeni ezt a párbeszédet. Kínával együtt kell működni, hogy vissza lehessen szorítani az USA-ba törvénytelenül érkező fentanil-szállítmányokat és azt az elterjedt gyakorlatot, hogy új, némileg megváltoztatott kábítószereket gyártsanak a törvényi előírások kijátszására.

Sokkal kevésbé vannak előrehaladott állapotban a megbeszélések Indiával – a tiltott kábítószerek prekursorainak (előanyagainak) és egyre inkább a tiltott drogoknak ugyanolyan tekintélyes gyártójával. Ez azzal magyarázható, hogy India teljes egészében tagadja a világ kábítószer-kereskedelmében játszott szerepét. Még azt sem hajlandó elismerni, hogy része van a tiltott prekursor-ellátmányokban,

nem beszélve a szintetikus szerekről, és nem sikerült megfelelően fellépnie az ezeket törvénytelenül előállító és forgalmazó gyárakkal szemben sem. A szintetikus kábítószerek gyártása semmiképpen sem korlátozódik a fejlődő országokra. Már most sokat termelnek belőlük a gazdag országokban, főként Nyugat-Európában. Ha ez a tendencia folytatódik, a kábítószer-fogyasztó országoknak, amelyek általában gazdagok és tekintélyesek, többé talán már nem kell nyomást gyakorolniuk a drogtermelő országokra – amelyekre egyik fenti jellemző sem igaz –, mert addigra már a probléma az ő házuk tájára is elér.

Jóllehet a szintetikus opioidok megjelenése új veszélyeket hordoz magában, külpolitikai szempontból lehetőséget ad az országoknak fontos nemzetközi kapcsolatok javítására. A közegészségügy azonban, bárhová nézünk, igen komor képet mutat: az opioid-ellátás felfutása – akár vényköteles fájdalomcsillapítók, akár feketepiaci szerek formájában – világjárványt indíthat el, és emberek millióit taszíthatja megnyomorító és esetlegesen halállal végződő függőségbe. Ez a végkimenetel még elkerülhető, de csak akkor, ha a világ kormányai nem alvajárókként sétálnak a katasztrófa felé.

(Foreign Affairs)

Előző lapszámunk végén technikai hiba miatt tévesen jelent meg szerzőink felsorolása. A mulasztást most pótoljuk. Olvasóinktól és az érintett Szerzőktől elnézést kérünk!

A VALÓSÁG 2018. OKTÓBERI SZÁMÁNAK SZERZŐI:

- Prof. dr. Bencsik Andrea* CSc., PhD, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar
Botos Katalin professor emeritus, SZTE, PPKE
Dr. Csanádi Ágnes PhD, tanszékvezető, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügy és Gazdálkodás Tanszék, Zalaegerszeg
Gulyás Tibor, HÖÖK, elnök
Horváth-Csikós Gabriella mestertanár, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Dr. Juhász Tímea PhD, SAP tanácsadó, Budapest
- Kapronczay Károly* történész, egyetemi tanár, Budapest
Kiss Károly közgazdász és társadalomkutató, kandidátus, ny. egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem
Paár Ádám (1983) történész PhD, politológus, Méltányosság Politikaelemző Központ, Budapest
Szegedi László régész, Rimaszombat
Tefner Zoltán egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem
Turbucz Péter levéltáros, MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
Vámosi Péter, HÖÖK, elnökhelyettes
Varga János mérnök tanár, Székesfehérvár

E SZÁMUNK SZERZŐI:

- Gazdag László* közgazdász, ny. egyetemi docens, kandidátus, Tatabánya
Dr. Gesztesi Enikő gimnáziumi tanár, klasszika-filológus, Szekszárd
Dr. Gesztesi Tamás nyugalmazott főorvos, Szekszárd
Dr. Hajdú Gergely PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar), Pécs
Jakabffy Éva filozófus, pszichológus, tudományos publicista, műfordító, Budapest
Kakuk Gabriella pályázatkezelési referens, Pénzügyminisztérium, Gazdaságfejlesztési
- Programok Végrehajtásáért Felelős Helyettes Államtitkárság
Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest
Marton Zsigmond mérnök, ny. minisztériumi főtanácsadó, egykori külkereskedő, Budapest
M. Lezsák Gabriella régész, MTA BTK MÖT, Visegrád
Németh István egyetemi tanár, Budapest
Dr. Prieger Adrienn, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója (Állam- és Jogtudományi Kar, EU Jogi és Nemzetközi Magánjogi Tanszék), Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Prieger Adrienn</i> : Az európai identitás szerepe Törökország EU-csatlakozási folyamatában: „keresztény Európa” vagy „multikulturális Európa”?	1
--	---

SZÁZADOK

<i>Jakabffy Éva</i> : Dienes Valéria életműve	11
<i>Dr. Gesztesi Tamás – Dr. Gesztesi Enikő</i> : Bél Mátyás Notitiájának (latin–magyar) fordítói (A Notitia munkálatainak megkezdése közelgő 300. évfordulójára)	43
<i>Németh István</i> : Szocializmusok (I. rész)	55

MŰHELY

<i>Gazdag László</i> : Restrikciós csomag = neoliberais gazdaságpolitika?	74
<i>Kakuk Gabriella</i> : Külföldi állampolgárok ingatlanszerzése Magyarországon . .	82
<i>Dr. Hajdú Gergely</i> : A magyar gyermekvédelmi rendszer és annak jogszabályi környezete.	91

NAPLÓ

<i>M. Lezsák Gabriella</i> : A Kis-Szamos völgyének régészeti repertórium	98
<i>Kapronczay Károly</i> : Ferenc József élete és megítélése magyar szemszögből	105

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Zanny Minton Beddoes</i> : Mit ér az ember, ha diplomás? (108) <i>Zoltan Barany</i> : Útvesztés Mianmarban – A demokratikus ébredéstől az etnikai tisztogatásig (111) <i>Keith Humphrey – Jonathan P. Caulkins – Vanda Felbab-Brown</i> : Alvajáróként a katasztrófa felé. Állítsuk meg egy amerikai járvány világméretű elterjedését (120)	
--	--

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természet-tudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2018. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2018. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
  - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
  - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

